

Ivan Franko

Іван Франко

12

Therapeutic

13

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том XIII

Книга I-II

ПОВІСТИ

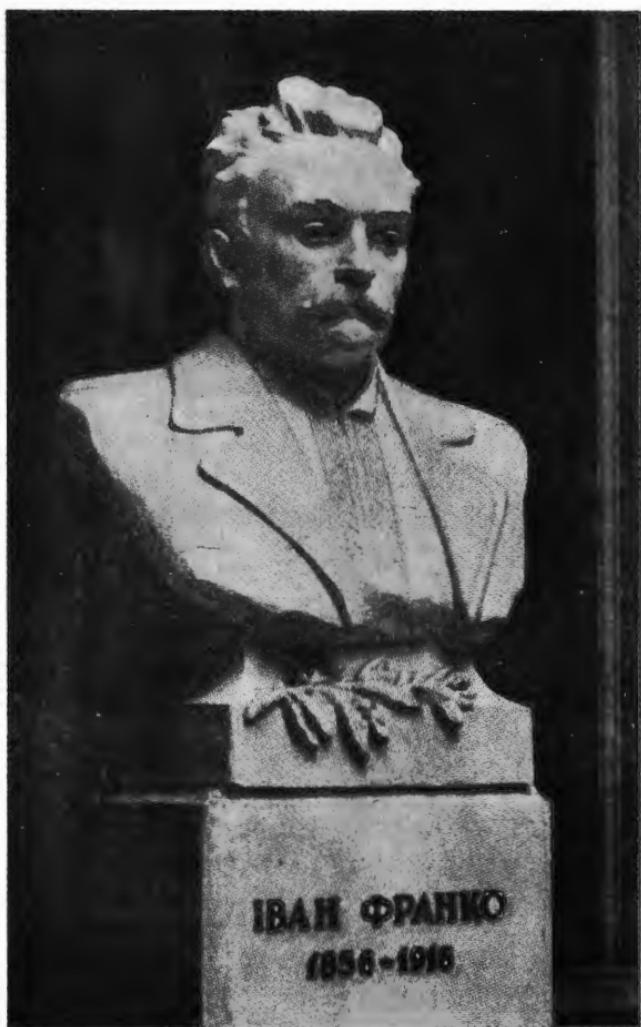
Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1960

Ivan Franko

WORKS

Volume XIII

Published by
KNYHO-SPILKA
New York 1960

I. Франко.
Скульптура роботи В. Руденка.

ЗМІСТ
тому тринадцятого

Книга перша — Захар Беркут

Книга друга — Основи суспільності

ЗАХАР БЕРКУТ

**ОВРАЗ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ ҚАРПАТСЬКОЇ РУСІ
В ХІІІ ВІЦІ.**

Дела давно минувших дней.
Преданья старины глубокой...

А. С. ПУШКИН.

I.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Правда, і Стрий і Опір однаково миють її рінисті, зелені узбережжя, луги її однаково покриваються весною травами та цвітами, і в її лазуровім, чистім повітрі однаково плавле та колесує орел-беркут, як і перед давніми віками. Але все інше якже змінилося! І ліси, і села, і люди! Що давно ліси густі, непрохідні закривали майже ввесь її простір, окрім високих полонин, сходили в долину аж над самі ріки,— тепер вони, мов сніг на сонці, стопилися, зрідли, змаліли, декуди пощезали, лишаючи по собі лисі облази; інде знов із них остоялися лише пообсмалювані пеньки, а між ними де-де несміло виростає нужденна смеречина або ще нужденніший ялівець. Що давно тихо тут було, не чути ніякого голосу, крім вівчарської трембіти десь на далекій полонині, або рику дикого тура чи оленя в гущавинах,— тепер на полонині гейкають воларі¹⁾, а в ярах і дебрах галюкають рубачі, трачі й гонтарі, ненастанино, мов невмирущий черв, підгризаючи та підтинаючи красу тухольських гір,— столітні ялиці

¹⁾ Волар—пастух рогатого скоту.

та смереки, і або спускаючи їх, потятих, на великі ботюки, долі потоками до нових парових тартаків, або таки на місці ріжучи на дошки та на гонти.

Але найбільше змінилися люди. Зверха глянувши, то немов би змоглася між ними „культура“, але на ділі виходить, що змоглося тільки їх число. Сіл і присілків більше, хат по селах більше, але зате по хатах убожество більше і нужда більша. Народ нужденний, прибитий, понурий, супроти чужих несмілий і недотепний. Кожний дбає тільки про себе, не розуміючи того, що таким робом роздроблюються їх сили, ослаблюється громада. Не так тут колись було! Хоч менше народу, та зате що за народ! Що за життя кипіло в тих горах, серед тих непрохідних борів у стіп могутнього Зелеменя! Лиха доля довгі віки знущалася над тим народом. Тяжкі удари підкопали його добробут, нужда зламала його свободну, здорову вдачу, і нині тільки неясні, давні спомини нагадують правнукам щасливіше життя предків. І коли часом стара бабуся, сидячи в запічку та прядучи грубу вовну, почне розповідати дрібним унукам про давню давнину, про напади монголів-песиголовців і про тухольського ватажка Беркута,— діти слухають тривожно, в їх сивих оченятах бліскотять слози. А коли скінчиться дивовижна повість, то малі й старі, зітхаючи, шепчуть: „Ах, яка ж то красна байка!“

— Так, так, — говорить бабуся, похитуючи головою, — так, так, дітоньки! Для нас то байка, а колись то правда була!

— А не знати, чи вернуться ще коли такі часи, — закидає дехто старший.

— Говорять старі люди, що ще колись вернуться, але, мабуть, аж перед кінцем світу.

Сумно і непривітно тепер в нашій Тухольщині! Каэкою видається повість про давні часи і давніх людей. Вірити не хотять нинішні люди, що вирости в нужді й притиску, в тисячолітніх путах і залежностях. Але нехай собі! Думка поета летить у ті давні часи, оживляє давніх людей, а в кого серце чисте і широ-людське чуття, той і в них побачить своїх братів, живих людей, а в життю їх, хоч і як неподібнім до нашого, дogleяне не одно таке, що може бути пожадане і для наших „культурних“ часів.

Було це 1241 року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелеменя голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Це новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу звірину. Він святкував починного нового життя, — бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і щіле одно пригір'я Зелеменя, недавно він появився в тих горах і побудував собі гарну хату, і оде першу учту справляє, знайомиться з довколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси.

Лови на грубого звіря, то не забавка, то боротьба тяжка, не раз кривава, не раз на життя і смерть. Тури, ведмеді, дики, це небезпечні противники; стрілами з луків рідко кому удастся повалити такого звіря; навіть рогатиною, яку кидалось на противника при відповіднім приближення, не легко дати йому раду. Тож останньою і рішучою зброєю було важке копіе, яким треба було влучити противника зблизька,

власноручно, з цілою силою, відразу. Схиблений удар — і життю борця грозила велика небезпека, коли йому не вдалось в останній хвилі сковатись у безпечну криївку і добути меча або тяжкого топора для своєї оборони.

Не диво отже, що Тугар зі своїми гостями вибирався на лови, мов на війну, з запасом стріл і рогатин, зі слугами й запасами живності, навіть з досвідним знахарем, що вмів замовляти рані. Не диво також, що Тугар і його гости були в повній лицарській зброй, окрім панцирів, бо ті спиняли би їх у ході по ломах та гущавинах. Те тільки диво, що й Тугарова донька, Мирослава, не покидаючись батька, посміла також вирушити разом з гостями на лови. Тухольські громадяни, видячи її, як їхала на лови посеред гостей, гордо, сміло, мов стрімка тополя серед коренастих дубів, з уподобою поводили за нею очима, поговорюючи:

— От дівчина! Тій не жаль би бути мужем. І певно ліпший з неї би був муж, ніж її батько!

А це певно була не мала похвала, бо Тугар Вовк був мужчина, як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лиця і грубим, чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати. Алеж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її вроду й красу, ані про її добре серце — в тім згляді багато її ровесниць могло стати з нею на рівні, хоч і не багато могло перевищити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так це в природній свободі свого поводження, в незвичайній силі мускулів, у сміlostі й рішучості, властивій тільки мужчинам, що виросли в ненастаний

боротьбі з супротивними обставинами. Зараз з першого разу видно було, що Мирослава виросла на свободі, що виховання її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одиначка, а до того ще зараз при народженню втратила матір. Нянька її, стара мужичка, змалку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли підросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою, і щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати лицарською зброєю, зносити всякі невигоди і сміло стояти в небезпеках. І чим більші труднощі їй приходилося поборювати, тим охітніше бралась вона за діло, тим краще появлялася сила її тіла й її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути жінкою: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, — той до віку не міг забути її лиця, її ходу, її голосу, — тому вони пригадувалися живо і виразно в найкращих хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов.

Вже третій день тривали лови. Багато оленів-рогачів і чорногривих турів лягло головами від стріл і ратиць боярських. Над шумним гірським потоком, на зеленій поляні серед лісу стояли шатра ловців, курилися раз-у-раз величезні огнища, де висіли на гаках кітли, оберталися рожни, де варилося і пеклось м'ясо вбитої дичини для гостей. Нинішній, останній день ловів мав бути посвятиений самому головному, та заразом і найбільше небезпечному ділу — ловам на ведмедів.

На стрімкім пригірку, відділенім від інших страшними дебрами, порослім густо величезними буками та смереками, покритім ломами й обвалищами дерев, було від давна головне леговище ведмедів. Тут, як твердив тухольський провідник, молодий гірняк Максим Беркут, гніздилася ведмедяча матка. Відси дикі звірі розносили пострах на цілу околицю і на всі полонини. І хоч не раз удавалось смілим вівчарям забити одного або другого стрілами та топорами, або завабити під сліп, де йому ламала крижі важка колода, спадаючи вниз,— то все таки число їх було надто велике, щоб із того була значна полегша для околиці. То й не диво, що коли новоприбульй боярин Тугар Вовк оповістив тухольцям, що хотів би зробити великі лови на ведмедів і просить дати йому провідника, вони не тільки дали йому на провідника першого удальця на всю тухольську верховину, Максима Беркута, сина тухольського бесідника, Захара, але, крім того, вирядили з власної волі цілий відділ пасемців з луками й ратищами для помочі зібраним боярам. Ціла та громада мала обступити ведмедяче леговище і очистити його одразу від поганого звіря.

Від самого досвіта в ловецькім таборі великий рух і тривожне дожидання. Боярські слуги від півночі звивалися, приготовляючи для гостей їжу на цілий день, наповнюючи шипучим медом і яблочником подорожні боклаги. Тухольські пасемці й собі готовились, гострячи ножі та тесаки, обуваючи міцні жуброві постоли і складаючи в невеличкі дорожні бисаги печене м'ясо, паляниці, сир і все, що могло понадобитися в цілоденній трудній перевправі. Максим Беркут, який аж нині, супроти

найважнішого і найтяжчого діла, почув себе вповні самим собою, вповні начальником цеї невеличкої армії, заряджував з правдиво начальницькою вважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваплячись, але й ні з чим не опізнюючись. Все у нього виходило в свій час і на своїм місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свободний в руках і словах, мов рівний перед рівних. Товариши поводились з ним так само, як він з ними, свободно, не силувано, сміялись і жартували з ним, а проте виповнювали його розкази точно, швидко і так весело та радо, немов і самі без розказу були би в тій хвилі зробили те саме. Боярська служба, хоч далеко не такої рівної вдачі, далеко не так снобідна в поводженню, далеко похіпніша з одних гордо висміватися, а перед другими низенько хилитися, все ж таки поважала Максима Беркута за його звичайність і розсудливість, і хоч не без дотинків та жартів, таки робила те, що він казав. А й самі бояри, в більшості люди горді, воєнні, що не радо бачили „смерда“ в своїм товаристві, та й то ще смерда, що вважав їх чимось немов собі рівним,— і вони тепер не показували надто виразно своєї неохоти і виповнювали розпорядження молодого провідника, маючи на кожнім кроці нагоду переконатися, що ті розпорядження були зовсім розумні, такі, як треба.

Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору. Глибокатиша стояла над горами; нічні сумерки

дрімали під темно-зеленими коронами смерек; на густім, чепіргатім листю папороті висіли краплі роси; повзучі зелені поясники вилися по-під ноги, плуталися поміж корінням величезних вивертів, спліталися в непрохідні клебуки з корчами гнучкої, колючої ожини та зі сплетами дикого, пнуального хмелю. З пропадистих, чорних, мов горла безодні, дебрів піdnімалася сивими туманами пара — знак, що на дні тих дебрів пили невеличкі лісові потоки. Повітря в лісі напоєне було тою парою й запахом жиці; воно захоплювало дух, немов би то ширших грудей треба було, щоб дихати ним свободно.

Мовчки пробиралися ловецька дружина непрохідними нетрами, дебрами й ломами без стежки, без ніяких провідних знаків у тьмавій гущавині. Попереду йшов Максим Беркут, а за ним Тугар Вовк і інші бояри. Обік Тугара йшла його донька Мирослава. Позаду йшли тухольські пасемці. Всі йшли, озираючись, і надслухували пильно.

Ліс починав оживати денним життям. Пестропера сойка хріпіла в вершках смерек, зелена живна, причепивши до пня, тут же над головами прохожих, довбала своїм залізним дзьобом кору; в далеких зворах чути було риктурів і виття вовків. Ведмеді в ту пору, наївшися, дрімали під ломами на моховій постелі. Стадо диків рожкало десь у дебрі, холодачися в студені намулі.

Може, годину йшло товариство тою трудною, нетоптаною дорогою. Всі дихали важко, ледве можучи наловити грудьми повітря, всі отирали краплистий піт із лиця. Максим частенько оцирався позад себе. Він зразу протиний був тому, щоб і жінка йшла разом

з мужами в той небезпечний похід, але Миро-
слава уперлася. Вона ж перший раз була на
таких великих ловах і мала би для Бог зна-
яких трудностей занехати найкращу їх ча-
стину! Ніякі Максимові докази про трудності
дороги, про небезпеки на становищі, про силу
її лютість звіря не могли переконати її. „Тим
ліпше! Тим ліпше!“ — говорила вона з таким
смілим поглядом, з таким солодким усміхом,
що Максим, мов очарований, не міг нічого
більше сказати. І батько, що зразу також ра-
див Мирославі лишитися в таборі, вкінці мусів
уступити її просьбам. З подивом глядів тепер
Максим, як ця незвичайна жінка поровень
з найсильнішими мужами поборювала всякі
трудності утяжливої дороги, як легко переска-
кувала гнилі ломи і величезні трами, яким пев-
ним кроком ішла понад урвища, горі стрім-
кими дебрами, просковзувала поміж виверти,
і при тім так безпечно, так невтомимо, що
Максимові здавалося, що вона хіба на яких
чудових крилах несеться. Він дивився на це
її не міг надивитися.

— Дивна дівчина! — думалось йому раз-
по-разу, — такої я ще й не бачив ніколи!

Ось уже прийшли на місце. Ведмедяче
леговище, то був високий, тільки від південного
боку з трудом доступний горб, покритий гру-
безними буками й смереками, завалений вивер-
тами й ломами. Від півночі, заходу і сходу
вхід і вихід замикали високі скелісті стіни,
немов величезною сокирою вирубані з тіла ве-
летня-Зелеменя і відсунені від нього на кіль-
канця сяжнів; сподом попід ті стіни вузь-
кою щілиною шумів і пінівся студений гір-
ський потік. Таке положення улегшувало на-
шим ловцям роботу; вони потребували тільки

обсадити не надто широкий плай від південного боку і тим плаєм поступати чимраз далі догори, а звір, не маючи іншого виходу, мусів конечно попастися в їх руки і на їх ратища.

Опинившися на тім важнім, хоч дуже небезпечнім плаю, Максим Беркут велів товариству на хвилю розложитися і спочити, щоби набрати сил до трудного діла. Сонце сходило, але гілля смерек і сусідні горби заслонювали його вид. По короткім віддиху Максим почав розставляти ловців у два ряди так, щоби вповні обсадити плай.

Доки плай ще вузький, кожному ловцеві прийдеться стояти на п'ять кроків від другого; але дальше вгорі, де плай розширюється в цілу споховасту площину, там прийдеться ловцям ширше розступитися.

Одно тільки клопотало його, що зробити з Мирославою, яка конче хотіла й собі стояти на окремім становищі, а не при боці свого батька.

— А що ж то я гірша від оцих твоїх пасемців, — говорила вона, рум'яніючись, мов рожа, до Максима. — Їх ти ставиш на становищі, а мене не хочеш... Ні, цього не буде! І для моого батька це був би стид, коли б нас двоє стояло на однім становищі! Правда, батеньку?

Тугар Вовк не міг їй супротивитися. Максим почав говорити їй про небезпеку, про силу й лютість розжертого звіря, але вона заціккала його.

— А що ж то в мене нема сили? А що ж то я не владаю луком, ратищем і топором! Ану! Нехай котрий будь із твоїх пасемців спробує зо мною порівнятися, побачимо, хто дужчий!

Максим вкінці замовк і мусів учинити її волю. Та й чи міг спротивитися тій дивній, чарівній дівчині? Він хотів хоч становище визначити їй найменше небезпечне, але, на лихо, цього не можна було зробити, бо тут усі становища були однаково небезпечні. Розстановивши ціле товариство, Максим дав ось який розпорядок:

— Тепер помолімся, кому хто знає, а потім разом заграймо в роги. Це буде перший знак і сполосить звіря. Потім підемо горі плаєм і станемо аж там, де він розширюється. Там мої товариши лишатися пильнувати виходу, щоб ані один звір не уйшов, а ви, бояри, підете даліше, до самого матчного леговища!

В добру хвилю потім залунали ліси й полонини хріпливим ревом жубрових рогів. Немов величезна хвиля, покотився голос по лісах і зворах, розбиваючися, глухнучи, то знов подвоюючись. Пробуркалися ліси. Заскиглиа каня над верховіттям смереки, зляканій беркут, широко розмахуючи крилами, піднявся на повітря; захрустів звір поміж ломами, шукаючи безпечної криївки. Нараз рик рогів утих і ловці пустилися в дорогу горі плаєм. Усіх серця билися живіше чекання незвісних небезпек, бою і перемоги. Обережно пробиралися вони рядами; передом ряд боярський, за ним парубоцький ряд; Максим ішов попереду, пильно надслухуючи та слідячи звірину. Цар ломів, ведмідь, ще не показувався.

Дійшли вже до самого найвужчого гирла, поза яким плай розширювався в велику, споковасту площину. Ловці знов тут зупинилися на розказ Максима, і знов загриміли ще з більшою силою жуброві роги, розносячи тривогу в сумрачні ведмедячі гаври. Раптом затріщав

лім недалеко, за величезною купою грубих перегнилих вивертів.

— Бачність! — скрикнув Максим, — звір наближається!

Ледве сказав ті слова, коли втім крізь велику щілину між двома переверненими пнями просунулася пелехата, величезна голова і двоє сірих очей напівзікало, напівтривожно вдивлялися в Тугара Вовка, що стояв на своїм становищі якраз на яких десять кроків перед щілиною. Тугар був старий вояк і старий ловець, — він не знатав, що totривога. Тож, не говорячи ані слова, не відзываючися ні до кого, він вихопив важку залізну стрілу з сагайдака, положив на лук і намірявся до звіра.

— Міряй в око, боярине! — шепнув з позаду Максим.

Хвилька тривожної мовчанки — свиснула стріла — і заревів звір, мов скажений кинувши собою назад. І хотіть через те щез він ловцям з очей, скрившися за купою вивертів, то ревіт його не втихав і не втихало скажене шеметання.

— Далі за ним! — крикнув Тугар Вовк і кинувся до щілини, куди щез ведмідь. Рівночасно два бояри вже видряпалися були на верх виверту, вже попіднімали свої ратища і старались дати їм відповідний розмах, щоби доконати звіра. Тугар Вовк, стоячи в щілині, пустив у нього другою стрілою. Звір заревів ще дужче і кинувся втікати, але очі його заплили кров'ю, він не міг знайти виходу і розшибав собою об дерева. Ратище одного боярина впілось йому між ребра, але не завдало смертельної рани. Дикий рик раненого ведмедя розлягався чимраз дужче. В розпуці він підводився на задні лапи, обтирав собі кров з очей, рвав і кидав галузям наперед себе, але дарма;

одно його око пришиблене було стрілою, а друге раз-у-раз запливало кров'ю наново.

Шемечучись наосліп довкола, звір наблизився знов до Тугара Вовка. Той відкинув лук і, причаївшися за виваленим коренем, ухопив обіруч свій важкий топір, і коли ведмідь, мащаючи, добирався до знайомої собі щілини, він з усього розмаху цюкнув його згори в голову, аж череп розколовся на двоє, мов розбита тиква. Бризнув кривавий мозок на боярина, і тихо, без рику, повалився звір додолу. Радісно заревли труби бояр на знак першої перемоги.

Звіря витягнено з-поміж вивертів і обдерто зі шкіри. Тоді бояри рушили дальше, в гущину. Сонце вже піднялось на небі і меркотіло крізь гілляки, мов скінні золоті нитки та пасма. Ловці йшли тепер геть-геть веселіше, перехвалюючися своєю відвагою й силою.

— Хоч я лише вовк, дрібна звірюка, то все ще дам раду тухольському ведмедеві! — говорив Тугар Вовк, радіючи.

Максим Беркут слухав тих перехвалок і сам не знат, чому йому жаль зробилося тухольського ведмедя.

— Що ж, — сказав він, — дурна звірюка, той ведмідь, самотою держиться. Якби вони зібралися докупи, то хто знає, чи й стадо вовків дало би їм раду.

Тугар позирнув на нього гнівно, але не сказав нічого. Ловці обережно поступали дальше, дряпаючись по вивертах, перескаючи з пня на пень, западаючи не раз по пояс у порохно та ломи.

Посеред тих звалищ величної природи виднілися подекуди ведмедячі стежки, протоптані від давніх давен, вузькі, але добре втоптані,

густо засіяні вибіленими кістками баранів, оленів та всякої іншої звірини. Максим держався тепер позаду бояр; він раз-за-разом обходив усі становища, оглядав сліди, щоб догадатися, чи вони свіжі, чи ні, підпомагав, заохочував утомлених, — і тільки на нім однім не знати було ніякої втоми. З подивом позирала на нього Мирослава, коли він переходив коло неї, і хоч багато досі бачила вона молодців, і сильних і смілих, але такого, як Максим, що сполучав би в собі всі прикмети сильного робітника, лицаря і начальника, — такого їй досі не траплялося бачити.

Нараз захрустів лім і грізно-люто випав на ловців величезний ведмідь. Він біг зразу на чотирьох лапах, але, побачивши перед собою ворогів, звівся на задні лапи, а в передні вхопив бурею відламаний буковий конар, викручуючи ним довкола себе і видаючи час-від-часу з горла уриваний, немов визиваючий рик.

На становищі супроти звіря були два підгірські бояри, з тих, що то найголосніше перехвалювалися і хотіли перед усіма показатися мисливцями. Побачивши страшного ворога тут же перед собою, вони зблідли й затремтіли. Але скритися, втікати не уходило, — треба було ставити чоло, будь-що-будь. Дві стріли ви летіли рівночасно з двох луків, але одна хибила, свиснувши ведмедеві понад вуха, а друга влучила звіря в бік, не зrанивши значно, а тільки роздразнивши безмірно. Величезним скоком підплигнув ведмідь і штурнув на одного ловця свою зброю — буковий конар, який зі страшною силою гепнувся об дерево. Тоді, не зупиняючись ані на хвильку і не даючи ворогам часу до намислу, ведмідь кинувся на одного з них, що саме стояв на його протоптаній

стежці. Ратище блисло в третячій руці боярина, — він хотів кинути ним на звіря.

— Не кидай! — крикнув тривожно Максим, надбігаючи і ведучи з собою поміч загроженим боярам, Тугара Вовка і ще одного боярина, — не кидай ратище, але настав поприбіч і боронися!

Але боярин не слухав і кинув ратище на звіря. Розмах був невеликий, рука боярина третміла, ведмідь був уже на яких п'ять кроків, от і не диво, що ратище слабо зрунило звіря в передню лопатку. Вхопив ведмідь дрючину, розломив її і зі страшним риком кинувся на свого ворога. Той держав уже в руках простого, на два боки гострого меча, що його називав ведмідником, і готовився віпхнути його вістря в груди звіреві. Але вістря поховзлося по кості і застригло в лопатці, і звір ухопив боярина в свої страшні, залізні обійми. Страшенно скрикнула нещаслива жертва; захрустіли кості під ведмедячими зубами. Ціла та страшна і дрожжю проймаюча подія скочилася так раптовно, так несподівано, що заким Максим міг надбігти з підмогою, вже боярин, хриплячи в передсмертних судорогах, лежав на землі, а над ним стояв кривавий ведмідь, вискаливши свої страшенні зуби і ревучи на весь ліс з болю від одержаних ран.

Дрож пройшла у всіх по тілі на той вид; бояри стали, мов укопані. Тільки Максим спокійно наложив стрілу на свій роговий лук, підійшов два крохи ближче до ведмедя і, пріціливши одну хвилину, пустив йому стрілу просто в серце. Мов ножем перетятир, урвався рик звіря, і він повалився трупом на землю.

Не ревіли роги, не лунали веселі оклики по тій новій перемозі. Бояри, покинувши свої

становища, збіглися на місце нещастя. Хоч і як вони були загартовані в війнах, привикли бачити смерть біля себе, але вид кривавого, поторощеного та пошарпаного трупа витиснув із усіх грудей важкий зойк.

Мирослава вхопилась за груди і відвернула очі. Тухольські пасемці на сплетені з галуззя марі¹⁾ положили трупа, а за ним потягли й ведмедя. Понура мовчанка залягла над товариством. Велика калюжа крові блискотіла до сонця і нагадувала всім, що тут іще перед хвилою стояв живий чоловік, батько дітям, веселий, охочий і повний надії, а тепер з нього лишилася лише безформна купа кривавого м'яса. У великої частини бояр відійшла охота до ловів.

— Цур їм, тим проклятим ведмедям! — говорили деякі. — Нехай тут хоч живуть, хоч гинуть собі, чи ж нам для них наражувати своє життя?

Але Тугар Вовк, а особливо Мирослава й Максим, налягали конче, щоби кінчати розпочате діло. Бояри вкінці пристали, але якось дуже не раді були вертати на свої становища.

— Дозвольте мені, бояри, слово сказати, — заговорив до них Максим. — Мої товариші тухольці замкнули вихід і не пустять ані одного звіра відси Тим то нам не потрібно розходитися віддалік одним від одних. Найліпше буде, думаю, розділитися нам на дві ровти і йти понад самі краї пропасти по обох боках. Так ми зможемо найліпше зігнати все до середини, а там разом з тухольськими пасемцями обстуپимо густою лавою і вистріляємо до одного.

— Авежж, адже, що так ліпше! — крикнули деякі бояри, не бачучи насмішливого усміху, що перелетів по устах Максима.

¹⁾ Марі — носилка.

Тоді товариство розділилося. Одну ровту провадив Тугар Бовк, а другу — Максим. Мирослава з власної охоти прилучилася до другої ровти, хоч і сама не могла собі вияснити, для чого. Мабуть шукала небезпеки, бо Максим виразно казав, що дорога другої ровти небезпечніша.

Знов заграли роги, і дві частини розійшлися. Ловці йшли де парами, де одинцем, то сходячись, то розходячись, щоб вишукувати дорогу. Купами йти було зовсім неможливо. Зближались уже до самого верха; верх сам був гольй, але понижче був цілий вал каміння, звалиш і вивертів. Туди пройти було найтрудніше і найнебезпечніше.

В однім місці стирчала купа звалищ, мов висока башта. Ломаччя, каміння і навіянне від давніх давен листя загороджувало, бачилось, усякий приступ до природньої твердині. Максим поповз понад самим краєм глибочезної пропасти, чіпляючись де-де моху та скельних обривів, щоб туди винайти прохід. Бояри ж, не навиклі до таких неприступних і карколомних доріг, пішли здовж валу, надіючись знайти далі перерву і обійти його.

Мирослава зупинилася, немов щось держало її близь Максима; її бистрі очі вдивлювалися пильно в настобурчену перед нею стіну дому, шукаючи хоч би й як трудного проходу. Не довго так і вдивлялася, але сміло почала вдиратися на велики кам'яні брили та виверти, що завалювали прохід. Стала на версі і гордо озирнулася довкола. Бояри відійшли вже були досить далеко, Максима не видно, а перед нею безладна сутолока скель та ломів, через яку, бачилось, прохід був неможливий. Але ні! Онтам, трохи віддалік, лежить величезна смерека

кладкою понад те пекло, — туди безпечно можна перейти до вершка! Не довго думаючи, Мирослава пустилася на ту кладку. А вступаючи на неї, ще раз озирнулася і, горда зі свого відкриття, приложила гарно точений ріг до своїх коралевих уст і затрубила на ввесь ліс. Луна покотилася полонинами, розбиваючись у дебрах та зворах чимраз на більше часток, аж поки не сконала десь у далеких, недоступних гущавинах. На голос Мирославиного рога відізвався здалека ріг її батька, а там і роги інших бояр. Ще хвильку завагувалася Мирослава, стоячи високо на виверти. Смерека була дуже стара і наскрізь порохнява, а в споду в непроглядній гущавині ломів, здавалось їй, що чує легкий хрускіт і муркотання. Прислухалася ліпше — не чути нічого. Тоді вона сміло ступила на свою кладку. Але ледве уйшла з п'ять кроків, коли разом затріщала петропішіла смерека, зламалася під ногами Мирослави, і сміла дівчина враз із перегнилим трамом упала додолу, в ломи та звалища.

Впала на ноги, не попускаючись своєї зброї. В руках стискала сильно сріблом оковане ратище; через плечі у неї висіли міцний лук і сагайдак зі стрілами, а за гарним шкіряним поясом, що, мов вилитий, обхапував її стрункий дівочий стан, застромлений був топір і широкий мисливський ніж з кістяними черенцями. Звалившись несподівано в тьмаву пропаст, вона проте не почула ані на хвилю страху, а тільки почала озиратися довкола, щоб доглядіти який вихід. Зразу не могла нічого виразно побачити, але швидко її очі привикли до півсумерку, і тоді побачила такий вид, котрий і найсмілішого міг перейняти смертельною тривогою. Не далі, як на п'ять кроків,

п'єред нею лежала величезна ведмедиця в гнізді коло своїх молодих і гнівними, зеленковатими очима дивилася на несподіваного гостя. Мирослава затрептіла. Чи вдаватися в боротьбу зі страшним звірем, чи шукати виходу і спровадити поміч? Але не легко було знайти вихід: довкола їжилися ломи й обриви скель, і хоч перелізти через них з тяжким трудом було би можна, то на очах дикого звіря була така робота крайне небезпечна. Не довго надумуючись, рішилася Мирослава не зачіпати звіря, лиш боронитися в разі нападу, а тим часом дати трубою тривожний знак і закликати поміч. Але скоро тільки вона затрубила, ведмедиця схопилася з леговища і, виючи, кинулась до неї. Не час було Мирославі братися до лука, — звір був надто близько. Вона вхопила обома руками ратище і, опервшись плечима о кам'яний облаз, наставила його насупроти ведмедиці. Звір, побачивши бліскуче залізне вістря, зупинився. Обі неприятельки стояли так довгу хвилю, не зводячи ока одна з одної, не схібляючи ані одним рухом зі свого становища. Мирослава не сміла перша нападати на ведмедицю; ведмедиця знов шукала очима, куди би напасті на ворога. Раптом ведмедиця вхопила в передні лапи великий камінь і, зводячись на задні ноги, хотіла шпурнути ним на Мирославу. Але в тій самій хвилі, коли зводилася на задні ноги, Мирослава одним могучим рухом пхнула їй ратище між передні лопатки. Рикнула страшенно ведмедиця і перевернулась горілиць, обіллявшися кров'ю. Але рана не була смертельна, і ведмедиця швидко зірвалася на ноги. Кров текла з неї, та, не зважаючи на біль, вона знов кинулася на Мирославу. Небезпека була страшна. Розжертий

звір садив просто, грозячи вже тепер своїми страшними зубами. Один рятуунок для Мирослави був — видряпatisя на облаз, о котрий була оперта плечима. Хвилька, один рух, — і вона стояла на облазі. На серці в неї полекшало, — тепер її положення не було таке небезпечне, бо в разі нападу могла вдарити звіря згори. Та ледве Мирослава могла дослідити, що робить ведмедиця, а вже звірюка стояла близько неї на камені, ревучи грізно і рознявши закривальну пащеку. Зимний піт виступив на чолі Мирослави; вона бачила, що тепер настала рішуча хвиля, що на тій вузькій кам'яній плиті мусить розігратися боротьба на життя і смерть, що буде перемога, хто зможе вдергатися на тім становищі й зіпхнути з нього противника. Ведмедиця була вже близько; Мирослава пробувала заставитися від неї ратищем, але ведмедиця вхопила дрючину зубами і шарпнула її так сильно, що мало не зіпхнула Мирославу з каменя; ратище виховзлось їй із рук і звір кинув ним геть у ломи.

— Тепер прийдеться загибати! — блиснуло в думці в Мирослави, але відвага не покинула її. Вона вхопила обома руками топір і стала міцно до останньої оборони. Звір сунув чимраз ближче: гарячий його віddих чула вже Мирослава на своїм лиці; можната лапа, насторожена гострими кіхтями, грозила грудям, — ще хвиля, і їй довелось би, пошарпаній, кривавій, упасти з каменя, бо топорище було за коротке супроти лап величезного звіра.

— Рятуунку! — скрикнула в смертельній тривозі Мирослава, і в тій хвилі понад її головою блиснуло ратище, і пхнута в горло медведиця, мов колода, впала з каменя. В щілині кам'яних звалищ понад головою Мирослави

показалося радісне, живим огнем палаюче лице Максима Беркута. Один вдячний погляд урятованої дівчини пройняв Максима наскрізь. Але слова не було між ними ані одного. На те не було часу. Ведмедиця ще жила і, ревучи, зірвалася з місця. Одним скоком була вона коло своїх молодих, що, не розуміючи цілості тої страшної боротьби, бавилися і переверталися в гнізді. Обнюхавши їх, ведмедиця кинулася знов до Мирослави. На це Мирослава була приготована і, піднявши обіруч топір, одним замахом розрубала ним голову ведмедиці. Впала опосочена звірюка і, метнувши собою кілька разів у боки, сконала.

Тим часом і Максим, продершившися крізь навалені ломи, станув обік Мирослави. В очах дівчини заблисли дві перлові слізки, і, не кажучи ані слова, вона гаряче стиснула руку свого порятівника. Максим чогось немов змішався, почервонів, спустив очі і, зупиняючись, проговорив:

— Я чув твій тривожний знак... але не зінав, де ти... Буду дякувати, що й так додряпався!

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка в своїй руці і дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим рум'янцем осяяне, одверте, шире лице. В тій хвилі вона не почувала нічого, крім вдячності за рятунок від нехибної смерті. Але коли Максим, трохи осмілившись, стиснув її ніжну, а так сильну руку, тоді Мирослава почула, як щось солодко защеміло її коло серця, як лице її загорілось стидливим рум'янцем — і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розіллялось по лиці дивним чаром розгораючого сердечного чуття.

Максим перший отямився. В його серці, смілім і чистім, як щире золото, відразу блиснула щаслива думка, котра тут же перемінилася в незламне рішення. Це вернуло йому всю смілість і певність поступовання. Приложивши ріг до уст, він затрубив радісно на знак перемоги. Тут же за стіною вивертів обізвалися роги Тугара й інших бояр. Звинна, як вивірка, Мирослава швидко видряпала назад на той вал, з якого була впала, відтам оголосила цілому стрілецькому товариству свою пригоду і поміч, якої дізнала від Максима. З трудом видряпався сюди Тугар Вовк, а за ним і інші бояри; Тугар довго держав доньку в обіймах, а побачивши кров на її одежі, аж затремів.

— I ти, ти, моя доню, була в такій небезпеці! — I він раз-по-раз обнімав доньку, немов боячись утратити її.

Потім він зліз у низ до Максима, що порався коло ведмедиці і коло молодих ведмедят. Молоді, що не знали ще свого ворога в чоловіці, муркотіли любен'ко в гнізді і бавились собі, мов малі песики; вони давали себе гладити руками і зовсім не боялися людей. Максим узяв їх на руки і положив перед Мирославою й Тугаром.

— Оде ваша здобич! — сказав він. — Ви чей же радо приймете в своїм домі таких гостей.

Згromаджені бояри дивилися то радісно на малі ведмедята, то зо страхом на вбиту ведмедицю, обзиравали рані і подивляли силу й смілість Мирослави, що могла вдатися в боротьбу з такою страшною звірюкою.

— О, ні, — сказала, сміючись, Мирослава — без помочі оцього чесного молодця була б я тепер лежала так, як оця звірюка, пошарпана

й закривлена! Йому від мене належиться велика подяка.

Тугар Вовк якось немов нерадо слухав тої бесіди своєї доньки. Хоч і як він любив її, хоч і як радувався її вибавленням із великої небезпеки, але все таки він волів би був, якби вибавив його доньку боярський син, а не цей простий тухольський мужик, не цей „смерд“, хоч і як зрештою той смерд умів подобатися Тугарові. Та все таки йому, гордому бояринові, що виріс і великої чести дослужився при князівськім дворі, важко було прилюдно віддавати подяку за вирятування доньки — мужикові. Але нішо було діяти... Обов'язок вдячності так був глибоко вкорінений у наших лицарських предків, що й Тугар Вовк не міг від нього виломитися. Він узяв Максима за руку і випровадив його наперед.

— Молодче, — сказав він, — донька моя, єдина моя дитина, говорить, що ти вирятував її життя з великої небезпеки. Я не маю причини не вірити її слову. Прийми ж за своє чесне діло подяку вітця, котрого вся любов і вся надія в тій одній дитині. Я не знаю, чим тобі можемо відплатити за це діло, але будь певний, що скоро це колибудь буде в моїй силі, то боярин Тугар Вовк не забуде того, що тобі завдячує.

Максим стояв при тих словах, мов на грані. Він не привик до таких прилюдних похвал і зовсім не надіявся ані не бажав нічого подібного. Він змішався при боярських похвалах і не зінав, чи відповідати щонебудь, чи ні, а вкінці сказав коротко:

— Нема за що дякувати, боярине! Я зробив те, що кожний на моїм місці зробив би, за що ж тут дякувати? Нехай донька твоя

буде здорова, але на вдячність ніяку я не заслужив.

Сказавши це, він пішов щоби закликати своїх тухольських товаришів. При їх помочі ведмедицю швидко обдерто зі шкіри, а малі ведмедята перенесено на збірне місце, відки ціле товариство по скінченню ловів мало уdatися назад до табору.

Сонце доходило вже полудня і сипало гаряче, золотисте проміння на тухольські гори; розігріта жвиця сильніше запахла в лісах; гордо і тільки десь-колись помахуючи розпластаними крилами, плавав яструб високо по-над полонинами в лазуревім океані. Тиша стояла в природі. Тільки з одного пригірка Зелеменя лунали голоси ловецьких труб і крики ловецького товариства. Лови скінчилися, хоч і не зовсім щасливо. На дрючках несли тухольські парубки поперед ловцями три ведмедячі шкіри і в мішку двоє ведмедицят, а на ношах із галуззя несли боярські слуги позаду товариства скривавленого, задубілого вже трупа нещасливого боярина, що погиб від ведмедячих лап.

Швидко під проводом Максима дійшло товариство до мисливського табору. Лови були скінчені. Сьогодні ще хотіло ціле товариство вертати домів, зараз скоро лише по обіді. Дорога була вправді не близька, але Максим обіцяв випровадити товариство простішою лісовою стежкою до Тухлі, а відтам до двору Тугара Вовка. Тухольські пасемці, скоро тільки пообідали, зараз пішли наперед до домів; Максим лишився з боярами, поки слуги здійняли табір і попрятали всі кухонні та ловецькі знаряддя; тоді й боярське товариство вирушило в дорогу з поворотом до дому.

II.

Стародавнє село Тухля, це була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтори тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть вище серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зоветься Запалою долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом, але, навпаки, була упра-влена і годувала своїх жильців достатнім хлібом. Простягаючись звиш пів милі вдовж, а мало що не четверть милі вширину, рівна й намулиста, обведена з усіх боків стрімкими скелястими стінами, високими декуди на три або й чотири сажні, долина та була немов величезним кітлом, із якого вилито воду. І певно, що воно й не інакше було. Чималий гірський потік впадав від сходу до тої долини високим на півтора сажня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тісні, тверді скелі, і, обкрутивши вужакою по долині, випливав на захід у таку саму тісну браму, розбиваючись поміж гладкі кам'яні стіни і гуркотячи ще кількома водопадами, поки четверть милі понижче не впав до Опора. Високі, стрімкі береги тухольської кітловини вкриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині позір ще більшого заглиблення і якоєсь пустинноїтиші та відрубності від усього світу.

Так, справді, це була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим трудом доступна, — але такі були в тих часах ненастаних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступності вони змогли довше, ніж подільські села,

охоронити своє свободне, староруське громадське життя, яке деінде силувалися чимраз більше підривати горді, війнами збагачені бояри.

Тухольський народ жив головно скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших порічин, не покритих лісом, надавалися до хліборобства і видавали щороку багаті збори вівса, ячменю і проса. Зате в полонинах, що були, так само як і всі доокружні ліси, власністю тухольської громади, паслися великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб тухольців: з них вони добували собі одежду й страву, омасту й м'ясо.

В лісах довкола села паслися корови й воли; але сама місцевість, гориста, скеляста й неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби. Другим головним джерелом достатку тухольців були ліси. Не говорячи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо і на всякі будинки, — ліси достарчали тухольцям звірини, лісових овочів і меду. Правда, життя серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастальною війною з природою: з водами, снігами, диким звірем і дикою, недоступною околицею, — але та боротьба вироблювала силу, смілість і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного, свободного, громадського ладу.

Сонце вже геть схилилося з полудня, коли з високого верха в тухольську долину спускалося знайоме нам ловецьке товариство під проводом Максима Беркута. Передом ішов Тугар Вовк з донькою і з Максимом; решта товариства ступала за ними невеличкими купками, гуторячи про перебуті лови та ловецькі пригоди. Перед очима товариства розкрилася тухольська долина, облита гарячим сонячним

промінням, мов велике зелене озеро з невеличкими чорними островцями. Круг неї, мов височезний паркан, бовваніли кам'яні стіни, по яких п'ялися де-де пачоси зеленої ожини та корчі ліщини. При вході в долину ревів водопад, розбиваючись об каміння сріблястою піною; поуз водопаду викутий був у скелі вузький вивіз, яким ішлося вгору і далі понад берегом потоку через верхи й полонини аж до угорської країни; це був звісний тодішній гірнякам „тухольський прохід“, найвигідніший і найбезпечніший після дуклянського: десять дооколичніх громад, з галицького й з угорського боку, працювали майже два роки над виготовленням цього проходу. Тухольці вложили найбільше праці в те діло, тож і гордились ним, як своїм.

— Дивися, боярине, — сказав Максим, зупиняючись над водопадом при вході в крутий, у камені кований вивіз, — дивися, боярине, це діло тухольської громади! Геть ось туди через Бескиди тягнеться ця дорога, перша така дорога в верховині. Мій батько сам витичував її на протязі п'ятьох миль; кожний місток, кожна закрутina, кожний вивіз на тім протязі зроблений за його показом.

Боярин неохітно якось поглянув горами, куди на далекий протяг понад потоком вилася між скелями протерта гірська дорога. Потім глянув долі вивозом і похитав головою.

— Твій батько має велику владу над громадою? — спитав він.

— Влада, боярине? — відказав здивований Максим. — Ні, влади у нас над громадою не має ніхто: громада має владу сама, а більше ніхто, боярине. Але мій батько досвідчений чоловік і радо служить громаді. Як він говорить

на раді громадській, так не зуміє ніхто в цілій верховині. Громада слухає батькової ради, але влади батько мій не має ніякої і не жадає її.

Очі Максимові блищають огнями гордості й подиву, коли говорив про свого батька. Тугар Вовк при його словах у задумі покилив голову; зате Мирослава дивилася на Максима, не зводячи з нього очей. Слухаючи Максимових слів, вона чула, що його батько стається для неї таким близьким, таким мов рідним чоловіком, немов вона вік жила під його батьківською опікою.

Але Тугар Вовк ставав чимраз більше понурий, чоло його морщилося і очі з виразом давно здержаного гніву звернулися на Максима.

— То це твій батько бунтує тухольців проти мене і проти князя? — спитав він нараз терпким, різким тоном. Немов болючий дотик, вразили ті слова Мирославу; вона зблідла і позирала то на батька, то на Максима. Але Максим цілком не змішався від тих слів, а відповів спокійно:

— Бунтує громаду, боярине? Ні, це тобі неправду сказано. Вся громада гнівна на тебе за те, що ти присвоюєш собі громадський ліс і половину, не спитавши навіть громади, чи скоче вона на те пристати, чи ні.

— А так, ще питатися вашої громади! Мені князь дарував той ліс і ту половину, і мені нівкого більше дозволятися.

— Те самісіньке й говорить громаді мій батько, боярине. Мій батько учиткує громаду і радить підождати аж до громадського суду, на котрім те діло розбереться.

— Громадського суду! — скрикнув Тугар Вовк. — То я мав би ставати перед тим судом?

— Думаю, що й тобі самому це буде пожадане. Ти будеш міг усім доказати своє право, вспокоїти громаду.

Тугар Вовк відвернувся. Вони йшли далі вивозом, який закручувався на середині, щоб зробити дорогу не так похилою і не так небезпечною. Максим, ідучи позаду, не зводив очей із Мирослави. Але його лице не ясніло вже таким чистим щастям, як не довго перед тим. Чим чорніша хмара гніву й невдоволення залягала на чолі її батька, тим виразніше почував Максим, що між ним і Мирославою розвертається глибока пропасть. При тім він, дитя гір, не знаючи великого світу і високих боярських замислів, і не догадувався, яка широка й глибока була та пропасть на самім ділі.

Зійшли вже на долину. Під водопадом творив потік просторий, спокійний і чистий, мов сльоза, ставок. При його берегах стояли великі шапки перлової, шипучої піни; дно наїжене було великими й малими обломами скель; прудкі, мов стріла, пструги бліскали поміж камінням своїми перлово-жовтими, червоно-цяткованими боками; в глибині затоки долі кам'яною стіною ревів водопад, мов живий срібний стовп, граючи до сонця всіми барвами веселки.

— Що за пречудове місце, — аж скрикнула Мирослава, вдивляючися в водопад і навалені в глибині, дико пошарпані скелі, обведені з гори темноzielеною габою¹⁾ смерекового лісу.

— Це наша Тухольщина, наш рай! — сказав Максим, обкидаючи оком долину і гори і водопад з такими гордощами, з якими мало котрий цар обзирає своє царство.

¹⁾ Габа — покривало.

— Тільки мені ви затроюєте життя в тім раю,— сказав гнівно Тугар Вовк.

Ніхто не відзвивався на ті слова; всі троє йшли мовчки дальше. Ось уже доходили до села, що розкинулося густими купами порядних, драницями критих хат, густо обсаджене рябиною, вербами та розлогими грушами. Народ робив у полю; тільки старі діди, поважні, сивобороді, похожали коло хат, то децо тешучи, то плетучи сіті на звіря та на рибу, то розмовляючи про громадські діла. Максим кланявся їм і вітав їх голосно, приєчно; далі й Мирослава почала вітати старих тухольців, що стояли на дорозі; тільки Тугар Вовк ішов понурий та німий, навіть поглянути не хотів на тих смердів, що сміли супротивлятися волі його князя. Аж ось насеред села з ними пострічалася дивна компанія. Три старці, уbrane по-празничному, несли дорогою на високій, гарно точеній і оздібно сріблом окованій дрючині великий, також сріблом окований ланцюг, вироблений суцільно з одної штуки дерева в виді перстеня, нерозривного і замкнутого в собі. Понад тим ланцюгом повіала червона, кармазинова, сріблом вишивана хоругов. Три старці йшли повільно. Перед кожним дворищем вони зупинялися і викликали голосно хазяїна по імені, а коли той або хтобудь із жильців дворища явився, вони говорили:

— Завтра на копу! — і йшли дальше.

— Це що за дивоглядія? — спитав Тугар Вовк, коли старці почали наблизатися до них.

— Хіба ж ти не видав ще такого? — спитав його здивований Максим.

— Не видав. У нас коло Галича нема такого звичаю.

— На копу скликають, на раду громадську, — сказав Максим.

— Я гадав, що поти з хорогвою, — почав насміхатися Тугар. — У нас коли скликають на копу, то скликають потиху, передаючи з хати до хати копне знамено.

— У нас копне знамено обноситься по селу оцими закличниками; вони повинні кожного громадянина по імені закликати на копу. І тебе закличуть, боярине.

— Нехай собі кличуть, я не прийду! Нічого мене не обходить ваша копа. Я тут із княжої волі і можу сам збирати копу, коли буду вважати це потрібним.

— Ти, сам... збирати копу? — спитав зачудуваний Максим, — без наших закличників? Без нашого знамена?

— У мене свої закличники і своє знамено.

— Алеж на твою копу ніхто з наших громадян не піде. А наша копа як осудить, так у нашій громаді й буде.

— Побачимо! — сказав гнівно й уперто Тугар Вовк.

В ту саму пору наблизилися наші пішоходи до закличників. Побачивши боярина, закличники поставили знамено, а один із них відозвався:

— Боярине Тугаре Вовче!

— Ось я, — відповів боярин понуро.

— Завтра на копу!

— Чого?

Але закличники на це не відповіли нічого і пішли даліше.

— Не їх діло, боярине, говорити, чого, — поясняв Максим, стараючись як мoga втихомирити нехіть боярина до тухольської громадської

ради. По довшій мовчанці, під час котрої вони все йшли селом, Максим знов зачав говорити:

— Боярине, позволь мені, недосвідченому, молодому, сказати тобі слово.

— Говори! — сказав боярин.

— Прийди завтра на копу!

— І піддатися вашому холопському судові?

— Що ж, боярине, тухольська громада судить по-справедливості, а справедливому судові хіба стид податися?

— Таточку! — вмішалася й Мирослава до тої розмови, — зроби так, як каже Максим! Він добре каже! Він урятував моє життя, він же ж не хотів би тобі зле радити; він знає добре тутешні звичаї.

Тугар Вовк знехотя всміхнувся на ту правдиво жіночу логіку, але чоло його швидко знов наморщилося.

І вже ти протуркала мені уха тим Максимом! — сказав він. — Ну, урятував тобі життя, я і вдячний йому за те, і коли хочеш, дам йому пару волів. Але тут знов про інші речі йде, до яких не слід мішатися ні тобі, ні Максимові.

— Ні, боярине, — відмовив на це Максим, — ти чей не скочеш унизити мене відплатою за моє незначне діло. А ні я, ані мій батько не приймемо ніякої відплати. А те, що я тебе прошу прийти завтра на копу, я роблю тільки з щирої прихильності. Я рад би, боярине, щоб між тухольською громадою і тобою була згода.

— Ну, нехай і так, — сказав вкінці Тугар Вовк, — прийду завтра на ту вашу раду, але не на те, щоб їй піддатися, а лише на те, щоб побачити, що це за рада буде.

— Прийди, боярине, прийди, — скрикнув радісно Максим, — побачиш сам, що тухольська громада вміє бути справедливою.

Приречення Тугара Вовка облегчило серце Максимові. Він став веселий, говіркий, показував Мирославі на право і на ліво, що було гарного й цікавого довкола, а гарного й цікавого було багато. Наші пішоходи були саме серед села і на середині тухольської долини. Стрімкі скелясті береги кітловини світилися по обох боках далеко, мов рівні, високі мармурові мури. Потік плив посеред села, тут же біля дороги, шумів і пінився, розбиваючись по каміннях, котрими усіяне було його дно, і навіваючи свіжий холод на всю долину. По обох боках потоку, якого береги були досить високі, прорізані в намулі давнього озера, побудовані були кашиці (загати) з річного каміння і грубих смерекових паль та колод, щоб охоронити село від виливу. Всюди через потік пороблені були вигідні з поруччями кладки, а зараз поза кашицями йшли скопані грядки з фасолею й горохом, що вилися вгору по тичинню, з буряками й капустою, а також загони пшениці, що чистими, яснозеленими пасмугами простягалися далеко поза хати. Хати були порядно обгорожені і харно¹⁾ удержані; стіни з гладкого делиння, не обмазаного глиною, але кілька разів до року митого і скобленого річними черепницями; тільки там, де одна делина сходилася з другою, в вузьких пасмугах стіни були поліплені глиною і побілені паленим вапном, і виглядали дуже гарно серед зелених верб і груш. При вході до кожного дворища стояли дві липи, між якими прив'язані були гарно плетені в усякі узори ворота. Майже над кожними воротами на жердці висіла прибита якась хижак птиця: то сова, то сорока, то ворона, то яструб, то

¹⁾ Харно—чисто.

орел, з широко розпростертими крилами і звислою до долу головою; це були знаки духів — опікунів дому. За хатами стояли стайні та інші господарські будинки, всі під драницями і з грубезних, тесаних брусів збудовані; тільки нечисленні обороги¹⁾ були з соломи і насторожували де-де свої золотожовті, гострокруглі чуби дотори поміж чотирма високими оборожинами.

— Ось мого батька двір, — сказав Максим, показуючи на один двір, нічим не відмінний від інших. Перед домом не було нікого, але двері від сіней були відчинені, а в стіні до полуночі прорубані були два невеличкі квадратові отвори, які в літі оставались або зовсім відчинені, або закладались тонкими і напівпрозірчастими гіпсовими плитками, і на зиму, крім того, забивались дощаними віконницями. Це були тодішні вікна.

Мирослава цікаво позирнула на те гніздо Беркутів, над котрого ворітьми справді висів недавно вбитий величезний беркут, ще й по смерті немов грозячи своїми могутніми, залізними пазурями і своїм чорним, у каблук закривленим дзьобом. Затишно, супокійно і ясно було на тім обійстю; потік віddілював його від гостинця²⁾, перекинений широкою кладкою, і журчав стиха та плескав кришталевою хвилею об кам'яну загату. І Тугар Вовк позирнув туди.

— Ага, то тут сидить той тухольський власника. Ну, рад я пізнати його. Побачимо, що це за птиця!

¹⁾ Оборіг — солом'яна криша, на чотирьох стовбах (оборожинах), яку в міру потреби можна то підносити то опускати. Під оборогом складають жито, пшеницю, сіно і ін., щоб не загнило від дощу.

²⁾ Гостинець — шлях.

Максим хотів попрощати боярина й його доньку і звернути до дому, але щось немов тягло його йти з ними дальше. Мирослава немов порозуміла це.

— Чи вже вертаєш до дому? — спитала вона, відвертаючись, щоб укрити своє змішання.

— Хотів було вертати, але нехай і так, проведу вас іще через тіснину до вашого двору.

Мирослава втішилася, сама не знаючи, чого. І знов пішли вони вниз селом, гуторячи, озираючись на всі боки, любуючись одне одним, голосом, присутністю, одне для другого забуваючи все довкола, батька, громаду. І хоча в цілій розмові ані одним словом не згадували про себе, про свої чуття й надії, але й крізь найбайдужнішу їх бесіду тремтіло тепло молодих, першою любов'ю огрітих серць, проявлялася таємнича сила, що притягала до себе ті дві молоді, здорові й гарні істоти, чисті та незіпсовані, що в своїй невинності навіть не думали про перепони, які мусіла стрінути їх модела любов.

І Тугар Вовк, що йшов передом у важкій, понурій задумі та міркував над тим, як би то завтра стати гідно і в цілім близку перед тими смердами та показати їм свою повагу та вищість, — і Тугар Вовк не завважив нічого між молодими людьми; одне тільки гнівило його, що той молодий парубок такий смілий і так поводиться з ним і з його донькою, мов з рівними собі. Але до пори, до часу він здергував свій гнів.

Минули вже село і зближалися до того місця, де тухольська кітловина замикалася, пропускаючи тільки вузькою скелястою брамою потік у долину. Сонце вже похилилося геть із полудня і стояло над вершиною лісу,

купаючи своє скісне проміння в спінених хвилях потоку. Від скель, що затіснювали виплив потоку з тухольської долини, лежали вже довгі тіні; в самій тіснині було сумрачно, холодно і слизько. Внизу розбивалася вода потоку об величезне, купами тут навалене каміння, а вгорі високо шуміли величезні смереки і буки. Понад самим потоком з обох боків вели провані в скелях вигідні стежки — також діло тухольців. Якась дрож пройняла Мирославу, коли входила в оту дивовижну „кам'яну браму“: чи то від пануючого тут холоду, чи від вогкості, чи Бог знає від чого, — вона взяла батька за руку і притиснулася до нього.

— Яке страшне місце! — сказала вона, зупиняючись у самій тіснині і оцираючись кругом та догори. І справді, місце було незвичайне, дике. Протік був вузький, може на три сажні, не більше, завширшки, і так гладко прорізаний рвучою гірською водою в лупаковій скелі, що незнаючий був би міг присягнути, що це людських рук робота. А перед самим проходом стояв на сторч величезний кам'яний стовп, у споду геть підмитий водою і для того тонший, а вгорі немов головатий, оброслий папоротю та карловатими берізками. Це був широко звісний Сторож, котрий, бачилося, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасті на кожного, хто в ворожій цілі вдирався б до цього тихого, щасливого закутка. Сам Тугар Вовк почув якийсь холод за плечима, зирнувши на того страшного Сторожа.

— Тъфу, яка небезпечна каменюка! — сказав він, — так нависла над самим проходом, що, бачиться, ось-ось упаде!

— Це святий камінь, боярине, — сказав поважно Максим, — йому щовесни складають

вінки з червоного огнику, це наш тухольський Сторож.

— Ех, все у вас ваше, все у вас святе, все у вас тухольське, аж слухати обридло! — скривнув Тугар Вовк. — Немов то поза вашою Тухольщиною вже й світу нема!

— Для нас і справді нема світу, — відмовив Максим. — Ми над усе любимо свій кутик; коли б так кожний інший любив свій кутик, то, певно, всі люди жили б на світі спокійно й щасливо.

Максим у своїй невинній щирості й не розумів, як відчутновкові він у серці боярина тими словами. Він не завважив також, якими злобними очима позирнув на нього Тугар Вовк. Звертаючися до Мирослави, Максим мовив далі спокійним, теплим голосом:

— А про той камінь, про нашого Сторожа, я вам оповім, що чув від батька. Давно то, дуже давно діялось, ще коли велетні жили в наших горах. То тут, де тепер наша Тухля, стояло велике озеро; ця кітловина була ще зовсім замкнена, і тільки через верх текла вода. Озеро це було закляте; в нім не було нічого живого, ні рибки, ні хробачка; а котра звірина напилася з нього, мусіла згинути; а пташина, що хотіла перелетіти понад нього, мусіла впасти в воду і втопитися. Озеро було під опікою Морани, богині смерті. Але раз сталося, що цар велетнів посварився з Мораною і, щоб зробити їй наперекір, ударив своїм чародійським молотом об скелю і розвалив стіну, так що вся вода з заклятого озера виплила і стратила свою дивну силу. Ціла околиця раптом ожila; дно озера зробилося плодючою долиною і зазеленілося буйними травами та квітами; в потоці завелися риби, поміж камінням усяка гадъ, у лісах звірина,

в повітрі птиця. За те розлютилася Морана, бо вона не любить нічого живого, і закляла царя велетнів у оцей камінь. Але долині самій не могла нічого зробити, бо не могла назад вернути мертвяшої води, що виплила з озера; якби була вернула назад усю воду до краплинни і заткала оцей в скелі вибитий прохід, то була би знов царицею наших гір. А так, то хоч цар велетнів і не живе, та про те ѿ Морана не має вже тут влади. Але цар не зовсім погиб. Він триває в тім камені і пильнує цієї долини. Кажуть, що колись Морана ще раз збере свою силу, щоб нею завоювати нашу Тухольщину, але оцей заклятий Сторож упаде тоді на силу Морани і роздавить її собою.

З дивним чуттям слухала Мирослава тої повісті; вона глибоко щеміла в її серці, — їй так бажалося стати під рукою того доброго і животворного царя велетнів до бою з силою Морани; кров живіше заграла в її молодім серці. Як сильно, як гаряче любила вона в тій хвилі Максима!

А Тугар Вовк, хоч і слухав Максимової повісті, але, бачилось, не дуже вірив їй, тільки ще раз обернувся, позирнув на кам'яного тухольського Сторожа і з погордою всміхнувся, немов подумав собі: „От дурні смерди, в якій дурниці покладають свою гордість і свою надію!“

Вже наші пішоходи минули вузький протік тухольського потоку і вийшли на ясний світ. Перед їх очима раптом розкинулася довга, крутими горами обмежена долина Опору, котра гень-гень сходилася з долиною Стрия. Сонце вже клонилося на захід і гарячим пурпуром меркотіло в широких хвилях Опора. Тухольський потік скаженими скоками і з лютим

шумом гуркотів додолу, щоб скупатися в Опорі. Його вода, різко відбиваючи в собі заходову червоність, виглядала неначе кров, що бурхає з величезної рани. Довкола шуміли темні вже ліси.

Хвилю стояли наші пішоходи, напуваючись тою безсмертною і живущою красою природи. Максим немов вагувався на якісь думці, що так і засіла в його голові і силоміць просила-ся на волю. Далі він зібрався з відвагою і приблизився до Тугара Вовка, тремтячи й червоніючись.

— Боярине-батьку, — сказав він незвичайно м'яким і несмілим голосом.

— Чого тобі треба?

— Позволь мені бути твоїм найщирішим слугою...

— Слухою? Що ж, це не трудно, прийди з батьком і наймись, коли конче хочеш на службу.

— Ні, боярине, не так ти зрозумів мене... Позволь мені бути твоїм сином!

— Сином? Алеж у тебе є свій батько, і як чую, далеко ліпший, справедливіший і мудріший від мене, коли завтра буде судити мене!

Боярин гірко, їдовито всміхнувся.

— Я хотів сказати, — поправився Максим, — хотів сказати ще не так. Боярине, віддай за мене доньку свою, котру я люблю дужче свого життя, дужче душі своєї!

Грім з ясного неба не був би так перелякав Тугара Вовка, як ті гарячі, а при тім прості слова молодого парубка. Він відступив два кроки назад і прошибаючим, з гнівом і по-гордою змішаним поглядом мірив бідного Максима від ніг до голови. Лице його було недобре, аж синє, зуби йому заціпило, губи дрижали.

— Смерде! — скрикнув він нараз, аж дооколичні гори залунали тим проклятим окликом, — що це за слова смієш ти говорити до мене? Повтори ще раз, бо це не може бути, щоб я справді чув те, що мені причулося.

Грізний крик боярина збудив і в Максима його звичайну смілість і рішучість. Він випростувався перед боярином, мов молодий, пишний дубчак, і сказав лагідним, але певним голосом:

— Нічого злого я не сказав тобі, боярине, нічого такого, щоб приносило нечесть тобі або твоїй доньці. Я просив у тебе руки твоєї доньки, которую я люблю, як її ніхто в світі не буде любити. Невже ж між твоїм боярським а моїм мужицьким родом така велика пропасть, щоб її любов не могла перегатити? Та й чим же ж ти так дуже вищий від мене?

— Мовчи, смерде! — перебив його лютим криком Тугар Вовк. — Рука моя судорожно стискає рукоять меча, щоб заткати ним твою глупу гортанку¹). Одне тільки рятує тебе від моєї мести, а це те, що ти нині вирятував мою доньку з небезпеки. Інакше ліг би ти в тій хвилі трупом за такі слова. І ти, безумний, міг подумати, міг посміти підносити очі свої до неї, до моєї доньки?.. Це за те, що я й вона говоримо з тобою по-людськи, а не копаємо тебе, як собаку! І ти думав, що, рятуючи її від пазурів ведмедя, ти здобув її для себе, як бранку? О, ні! Коли б мало на таке прийти, то воліла б вона згинути в кривавих обіймах дикого звіра, ніж мала би тобі дістатися!

— Ні, боярине, не так кажи! Волів би я згинути в лапах ведмедя, аніж би мав один її волосок бути ушкоджений.

¹⁾ Гортанка — горлянка.

Мирослава відвернулася при тих словах, щоб скрити від батька і від Максима довго здергувані слези, що тепер бризнули з її очей. Але Тугар Вовк не зважав на те і говорив дальше:

— І ти, підлій хамів роде, смієш рівняти себе зо мною? Зо мною, що вік звікував між князями, вдостоївся княжої похвали і надгороди за лицарські діла! Моя донька може вибирати собі жениха між найпершими і найславнішими молодцями в краю, а я мав би дати її тобі, смердові, до твого тухольського гнізда, де би вона зів'яла, зсохла і пропала в нужді? Ні, ні, йди геть, бідний хлопче, ти не сповна розуму, ти сказав свої слова в нападі божевільства!

Максим бачив тепер, що його надії розбиті, що боярин надто високо міряє, надто гордо дивиться на нього. Хоч і як тяжко приходилося йому, але ніщо було робити.

— Боярине, боярине,—сказав він сумним, теплим голосом,—занадто ти високо піднявся на крилах гордости, але уважай! Доля звичайно тих найвище підносить, кого думає найнижче зіпхнути. Не гордуй бідними, не гордуй низькими, не гордуй робучими, боярине, бо хто ще знає, до котрої хто криниці прийде воду пити!

— Ти ще смієш мені давати науки, гаде?—скрикнув розлючений Тугар Вовк, і очі його заблищали безумним гнівом.—Геть мені з очей, а то, Богом кленусь, не буду ні на що зважати, а просаджу тебе оцим ножем, як просадив нині рано ведмедя!

— Не гнівайся, боярине, за слова дурного хлопця,—відповів усе спокійний Максим.—Проща! Проща! і ти, моя зоре, що блиснула

мені так чудово на одну днину, а тепер мусиш на віки для мене померкнути! Прощай і будь щаслива!

— Ні, годі мовчати, — сказала нараз Мирослава, рішуче обертаючись, — я не померкну для тебе, молодче, я буду твоя.

Тугар Вовк, мов оставпілій, дивись на свою доньку і вже аж тепер не знат, що йому робити.

— Доню, а це що ти кажеш! — скрикнув він.

— Те, що чуєш, таточку. Віддай мене за Максима! Я піду за нього.

— Дурна дівчина, це не може бути!

— Спробуй, а побачиш, що може.

— Ти в гарячці говориш, доню, ти перелякалася дикого звіря, ти недужа!..

— Ні, таточку, я здорована і скажу тобі ще раз, і кленусь перед онтим ясним сонцем, що цей молодець мусить бути моїм! Сонце, будь свідком!

І вона взяла Максима за руку і гаряче прилипла устами до його уст. Тугар Вовк не міг отяmitися, не міг здобутися на один рух, на одно слово.

— А тепер, молодче, йди домів і не лякайся нічого. Мирослава присягла, що буде твоєю, і Мирослава зуміє додержати присяги. А ми, таточку, спішімо до дому! Онде в долині наш двір, а ось і наші гости надходять.

І сказавши це, дивна дівчина взяла безтямного з диву батька за руку і пішла з ним долі горою. А Максим довго ще стояв на місці, очарований, щасливий. Вкінці прочунявся і, впавши лицем на землю, помолився заходовому сонцю, так, як молилися його діди й прадіди, як моливсь потай і його батько. Потім устав і тихою ходою пішов до дому.

III.

За селом Тухлею, зараз же близь водопаду, стояла насеред поля величезна липа. Ніхто не затямив, коли її зasadжено і коли вона розрослася така здорова та конариста. Тухля була оселя не дуже давня, і деревина, що росла на тухольській долині, була гетьгеть молодша від тої липи; тим то й не диво, що тухольський народував її найдавнішим свідком давнини і оточував великою пошаною.

Тухольці вірили, що та липа — дар їх споконвічного добродія, царя велетнів, який зasadив її власноручно на тухольській долині на знак своєї побіди над Мораною. З-під коріння липи било джерело погожої води, і відтак,тихо журчачи по дрібних камінцях, впливало до потоку. Це було місце копних зборів тухольських, місце сільського віча, котре в ста-ровину являло з себе всю і одиноку владу у руських громадах.

Довкола липи був широкий, рівний майдан. Рядами стояли на нім до схід сонця гладкі кам'яні брили, призначені на стільці, де сідали старці громадські, батьки родин. Скільки було таких батьків, стільки й кам'яних стільців. Поза ними було вільне місце. Під липою, над самим джерелом, стояв чотирьохграний камінь з проверченою в середині дірою; тут на час ради виставлялося копне знамено. А обік зроблене було друге підвищення для бесідника, щебто для того, хто в якій будь справі говорив; він виступав із свого місця і входив на це підвищення, щоб увесь народ міг чути його.

На другий день після боярських ловів густо тухольського народу роїлося по копнім майдані. Гамір ішов по долині. Старці громадські

йшли повагом із села один за одним і засідали на своїх місцях. Шумно збиралася молодь і ставала поза ними широким півколесом. І жінки сходилися, хоч не так численно: від громадської ради жаден дорослий громадянин, чи муж чи жінка, не був виключений. І хоч рішаючий голос мали тільки старці-батьки, але при нараді вільно було й молоді й жіноцтву подавати свій голос під розвагу старцям.

Сонце піднялось уже високо на небі, коли з села, останні за всіми, надійшли закличники, несучи перед собою тухольське копне знамено. Поява їх викликала загальний шепт між громадою, а коли вони наблизилися, все втихло. Закличники, тричі поклонивши громаді, вийшли під липу і познімали шапки з голів. Уся громада зробила те саме.

— Чесна громадо, — відізвалися закличники, — чи воля ваша нині раду держати?

— Так, так! — загула громада.

— То нехай же Бог помагає! — сказали вони і, піднявши високо вгору копне знамено, вstromили його в дірку, продовбану в камені. Це був знак, що рада зачата.

Потім устав із свого місця найстарший у зборі, Захар Беркут, і повільним, але твердим кроком виступив під липу і, доторкнувшись її рукою, наблизився до пливучої з її коріння води і, припавши на коліна, помазав собі нею очі й уста. Це була звичайна, стародавня церемонія, що знаменувала очищення уст і прояснення ока, потрібне при такім важнім ділі, як народня рада. Потім він сів на підвищенім місці, звернений лицем до народу, тобто до східної сторони неба.

Захар Беркут, це був сивий, як голуб, звиш 90-літній старець, найстарший віком у цілій

тухольській громаді. Батько вісмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчик між явориною, визначався між усім тухольським парубоцтвом. Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Не вважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звіря в лісових нетрах,— та проте працювати він не переставав. Сад, пасіка й ліки,— це була його робота. Скорі лишені весна завітає в тухольські гори, Захар Беркут уже в своїм саду, копле, чистить, підрізує, щепить і пересаджує. Дивувалися громадяни його знанню в садівництві, тим більше дивувалися, що він не крився з тим знанням, але радо навчав кожного, показував і заохочував. Пасіка його була в лісі, і кожної погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива і досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане час, між Зеленими святами а святом Купайла, Захар Беркут із своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за зіллям і ліками. Правда, чисті та прості звичаї тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна та зовсім не надсильна праця, все те вкупі хоронило людей від частих і заразливих хороб. Зате частіше лучалися каліцтва, рани, на які, певно, ніякий заха́р не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. „Життя лиш доти має вартість, — говорив він частенько, — доки чоловік може помагати іншим. Коли він стає для інших тягарем, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене Боже, щоб я колибудь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!“ Ті слова, то була провідна, золота нитка в життю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього — громади. Громада, то був його світ, то була ціль його життя. Видячи, що медведі та дики часто калічать худобу й людей у горах, він, ще бувши молодим парубком, задумав навчитися лікувати рані, і, покинувши батьківський дім, вибрався вдалеку, незнайому дорогу до одного славного ворожбита, який, чутка була, вмів замовляти стріли й кров. Але примова того лікаря показалася пустою. Захар Беркут, прийшовши до нього, обіцяв йому десять куниць плати, щоб навчив його своєї примови. Ворожбит пристав, але Захарові не досить було навчитися насліпо, він хотів поперед переконатися, чи лік ворожбитів добрий. Він вийняв свій ніж і задав собі ним глибоку рану в стегно.

— На, замов! — сказав він до зачудованого лікаря.

Примова не вдалася.

— Е, — сказав лікар, — це для того¹⁾ не вдається, що ти самовільно завдав собі рану. Такої рани замовити не можна.

¹⁾ Для того — через те.

— Ну, то видно, що кепська твоя примова, і мені її не потрібно. Я потребую такої примови, котра не питала би, чи рана самовільна, чи ні, а загоїла б усяку.

І як стій Захар Беркут покинув ворожбита і пішов дальше, розпитувати ліпших лікарів. Довго блукав він по горах і долах, аж поки по році блукання не зайшов до Скитських¹⁾ монахів. Між ними був один, столітній старець, що довгі часи пробував на Афонській горі у Греків і читав там багато старих грецьких книг. Той монах умів чудово лікувати рані і брався навчити своєї штуки кожного, хто проживе з ним рік у добрій злагоді і покаже ться йому чоловіком щирого серця й чистої душі. Багато вже учнів приходило до старого, вічно задуманого і вічно сумовитого монаха, але ні одного він не вподобав, ні один не прожив з ним умовленого року і не виніс його тайників лікарських. Про цього то лікаря прочув Захар Беркут і наважився відбути його пробу. Прийшовши до Скитського монастиря, просив, щоб заведено його до старця Акінтія, і одверто розповів йому про ціль свого приходу. Сивобородий, понурий дід Акінтій прийняв його без суперечки — і Захар вибув не рік, а цілі три роки. Він вернувся зо Скита новим чоловіком; його любов до громади стала ще гарячішою і сильнішою, його

1) Згадуючи про Скитських монахів, я не маю на думці того історичного Манявського Скита, що був заснований Йовом Княгиницьким у початку XVII в., але користуюся народнім переказом про перших апостолів карпатського Підгір'я, монахів київських печер, яких мандрували й оселення в коломийських горах оповідає почасті з фантазії, а почасті на основі дійсної народньої традиції Антін Могильницький у своїй поемі „Скит Манявський“.*(Ів. Фр.)*.

слова плили кришталевою, чистою хвилею, були спокійні, розумні і тверді, як сталь, а проти усякої неправди гострі, як бритва. В своїй чотирьохлітній мандрівці Захар Беркут пізнав світ, був і в Галичі і в Києві, бачив князів і їх діла, пізнав вояків і купців, а його простий ясний розум складав усе бачене й чуте, зерно до зерна, в скарбницю пам'яти, як матеріали для думки. Він вернувся з мандрівки не тільки лікарем, але й громадянином. Бачучи по долах, як князі та їх бояри силуються ослабити і розірвати громадські вільні порядки по селах, щоб опісля роз'єднаних і розрізнених людей тим лекше повернути в невільників і слуг, Захар Беркут переконався, що для його братів селян нема іншого рятунку й іншої надії, як тільки добре уладження й розумне ведення та розвивання громадських порядків, громадської спільноти та дружності. А з другого боку, від старця Акінтія і від інших бувалих людей він чимало наслухався про громадські порядки в північній Русі, в Новгороді, Пскові, про добробут і розквіт тамошніх людей, і все те запалювало його гарячу душу до бажання — віддати ціле своє життя на поправу й скріплення добрих громадських порядків у своїй рідній Тухольщині.

Сімдесят літ минуло від того часу. Мов стародавній дуб-велетень, стояв Захар Беркут серед молодого покоління і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльності. І, певно, не без радості міг він дивитися на них. Мов одна душа, стояла тухольська громада дружньо в праці і вживанню, в радощах і в горю. Громада була для себе і суддею і впорядчиком у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа — громада сама, вся і

завсіди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпіхліри та стодоли стояли завсіди відчинені для потребуючих. Князі і їх бояри зависливим оком дивилися на те життя, в якім для них не було місця, в якім їх не потребували. Раз у рік приїздив у Тухольщину князівський збирщик податків, і громада старалась якнайбільше позбутися немилого урядового гостя: через день або два він виїздив, обвантажений усіким добром,— бо податки в великій мірі платили тухольці натурою. Але в Тухольщині збирщик князівських податків не був таким самовладним паном, як по інших селах. Тухольці добре уважали, що належиться збирщикам, а що князеві, і не попускали йому зробити над ними ніякого надужиття.

Але не тільки в самій Тухольшині видний і спасений був вплив Захара Беркута; його знали люди на кільканадцять миль довкола, по руськім¹⁾ і угорськім боці. Та й то знали його не лише як чудового лікаря, що лікує рані і всякі болісті, але й не менше як чудового бесідника та порадника, котрий „як заговорить, то немов Бог тобі в серце вступає“, а як порадить чи то одному чоловікові, чи й цілій громаді, то хоч цілій майдан старців набери, то й ті вкупі, певно, лішої ради не придумають. Віддавна Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільнє порозуміння і спільні дії багатьох сусідніх громад може надати їм силу і може в кожній громаді поокремо зміцнити свободні порядки

¹⁾ Руськім—розуміється, українськім.

громадські. То ж ніколи, працюючи всілякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади. Він з є молодших часів часто ходив по громадах, бував на їх копних зборах, старався пізнати добре їх потреби й людей, і всюди ради та намови його змагали до одного: до скріплення дружніх, товариських і братерських зв'язків між людьми, в громадах і між громадами в сусідстві. А зв'язки ті були тоді ще досить живі й сильні; ще роз'їдлива князівщина та боярщина не здужала була порозиривати їх дореєсти, — тому й не диво, що під проводом так усіми любленого, так досвідного і громадському ділу відданого чоловіка, як Захар Беркут, ті зв'язки живо відновилися і зміцніли. Особливо зв'язок з руськими громадами по угорськім боці був дуже важним ділом для Тухольщини, ба й для цілої стрийської верховини, багатої вовною та кожухами, та зате досить убогої на хліб, якого мали подостатком загірні люди. Отже ж то одним із головних старань Захара було — провести зі своєї Тухольщини просту й безпечну дорогу на угорський бік. Довгі літа він носився з тою думкою, переходив здовж і вшир тухольські полонини, розмірковуючи, куди би найліпше, найбезпечніше і з найменшим коштом можна провести дорогу, а заразом старався звільна й ненастально нахиляти верховинські громади по однім і другім боці Бескиду до того діла. При кожній нагоді, на кожній громадській раді він не залишав доказувати користь і потребу такої дороги, поки вкінці не добився цього. Більше як десять громад з більшої й дальшої околиці прислали до Тухлі своїх виборників на громадську раду, на якій мало обговорювались побудування

нової дороги. Це був радісний день для Захара. Він не тільки прийнявся радо сам повитичувати¹), куди має йти дорога, але також через уесь час, поки вона мала будуватися, взявся надзирати за роботою, а окрім того, виправив чотирьох своїх синів до роботи, а п'ятий його син, коваль, мав із своєю перевізною кузнєю все бути на місці роботи для направи потрібних знаряддів. Кожна громада висилала по кільканадцять робітників, із запасом свого хліба й своєї страви, — і під проводом невтомного Захара дорога була збудована в однім році. Користі її відразу для всіх стали очевидні. Зв'язок з багатими ще тоді угро-руськими громадами оживив усю верховину; почалася жива і обопільно хосенна виміна здобутків праці: туди йшли кожухи, сир овечий, та й цілі отари на заріз, а відтам пшениця, жито та полотна. Але не тільки для такого обмінного торгу була вигідною тухольська дорога; вона була також проводом для всіляких вістей про життя громад по однім і по другім боці Бескида, була живою ниткою, що в'язала докути дітей одного народу, розбитих між двома державами.

Правда, тухольська дорога була не перша така нитка. Давніша і колись далеко славніша була дуклянська дорога. Але галицько-руським князям вона з багатьох причин не злюбилася, менше, може, для того, що підтримувала живий зв'язок між громадами по цім і по тім боці Бескида та через те скріплювала в одних і в других вольні громадські порядки, як радше для того, що туди частенько мадярські королі й дуки впадали з військами до

¹) Повитичувати - поставити тички (тичка - дерев'яна паличка), знаки.

Червоної Руси. От тому то галицькі та перемиські князі старались коли не зовсім замкнути, то бодай укріпити ту входову браму в свої граници, а звісно, що таке „укріплення“, зроблене по-державному і для державних цілей, мусіло вийти на шкоду громад і громадської самоуправи. Князі понасаджували здовж дуکлянської дороги своїх бояр, понадаровували ім із громадських земель просторі ґрунти й посідища і вложили на них обов'язок — пильнувати дукальської брами, в разі воєнного нападу спиняти неприятеля воєнними дружинами, набраними з околичних громад, а також засіками, щебто дерев'яними та кам'яними запорами, що ними в тісних місцях завалювано дорогу, чинячи її при якій-такій обороні зовсім непрохідною для ворожих вояків. Розуміється, що ті обов'язки цілім своїм тягарем спадали на селян, на громади. Вони не тільки тратили час тину своїх споконвічних земель, на яких розсідалися бояри, але мусіли, крім того, ставити варти, давати дружинників та слуг боярам, робити засіки, ба в разі воєнного часу піддані були зовсім боярським розказам і боярському судові. Очевидна річ, боярин, обдарований такими широкими правами, ставався силою в селі і зовсім природно дбав про побільшення й укріплення своєї сили. Щоб забагатіти, бояри закладали на шляху свої власні засіки - рогачки і побирали з них і в спокійних часах оплату від усякого проїжджого, а це мусіло спинити живий рух по дукальнській дорозі, ослабити живі зв'язки між громадами. А рівночасно з ослабленням тих зв'язків мусів іти й упадок вічевих, вільних порядків у самих громадах. Влада боярська не могла й не хотіла обік себе терпіти другої, громадської влади;

між боярами а громадами мусіло прийти до довгої й тяжкої боротьби, яка вкінці випала на некористь громад. Правда, в тім часі, коли йде наше оповідання, боротьба та ще далеко не була скінчена, а декуди, в відлюдних гірських селах ще й зовсім не почалася, — і це були, можна сказати напевно, найщасливіші закутки тодішньої Русі. До таких щасливих закутків належала й Тухольщина, а дорога, проведена через Бескид на Угри, на довгі часи забезпечила її добробуток. Тухольська дорога не була ще в руках боярських, була вільна для кожного, хоч громадяні сумежніхи з нею селища, як червоноруського, так і угорського боку, пильно стерегли її від усякого ворожого нападу і давали собі взаємно знати про всяку грозячу небезпеку, яку таким способом відбивано завчасу і тихо, сполученими силами всіх заінтересованих тим ділом громад. Не диво, проте, що лежачи при тій дорозі, на середині між Угорчиною й Підгір'ям, Тухольщина раз-у-раз підносилася не лише добрым побутом, але й свободним громадським ладом. Своїм прикладом вона освіжувала й піддержувала всю дооколичну верховину, а особливо ті села, в яких уже були княжі бояри і в яких почалась уже руйнуюча боротьба між давнім громадством а новим панством. Гаряче слово і велика повага Захара Беркута причинювалися не мало до того, що поки більша частина громад держалася добре в тій боротьбі, бояри не могли так швидко розширювати своєї влади, як їм цього бажалося, і мусіли жити в добрій злагоді з громадами, підлягаючи в часах супокою їх копним судам і засідаючи в них поруч з іншими старцями, як рівні з рівними. Але такий стан був боярам дуже немилий;

вони ждали воєнного часу, як не знати якого празника, бо тоді всміхалась їм надія—відразу захопити всю владу у свої руки, а при тій нагоді розбити до крихти ненависні громадські порядки, так, щоби раз захоплена влада уже не потребувала виходити з їх рук. Але часу воєнного не було. Володар Червоної Руси, князь Данило Романович, хоч і який був ласкавий для бояр—не то що його батько,—але допомогти їм багато не міг, зайнятий то старажинами про королівську корону, то спорами князів, що дерлись за велиокняжий київський престол, а найменше забезпечуванням свого краю проти нового, досі нечуваного ворога, монголів, що перед десятма роками, мов страшна громова хмара, з'явилися були на східних границях Руси, в наддонських степах, і побили зібраних руських князів у страшній і дуже кривавій битві над рікою Калкою. Але з-над Калки нагло, немов наполошенні хоробрістю русичів, вони вернули назад, і ось уже десятий рік минав, а про них не було нічого чути. Тільки глуха тривога ходила по народі, мов гаряча вітрова хвиля ходить по дозріваючім житі, і ніхто не знов, чи хвиля уляжеться, чи, може, нажене з собою грізну, градову тучу. А найменше знали це й надіялися цього князі та бояри. Вони спокійно по погромі над Калкою прийнялися за свою давню роботу—спори за насліддя престолів і підкопування свободних та самоуправних громадських порядків. Нерозумні! Вони підривали дуба, котрий годував їх своїми жолудьми! Коли б були свою владу і свою силу повернули на скріплювання, а не на підкопування тих порядків по громадах і живих зв'язків між громадами, то наша Русь, певно, не була б упала під стрілами та

топорами монголів, але була б остоялася проти них, як глибоко вкорінений дуб-велетень остоюється проти осінньої бурі!

Щаслива була Тухольщина, бо досі якось обминали її неситі очі князів і бояр. Чи то для того, що лежала так віддалік від світу, між горами та скелями, чи, може, для того, що надто великого багатства в ній не було. Досить того, що бояри якось не мали охоти затісуватися в той закуток. Але і це щастя не було вічне. Нараз одної гарної днини заїхав у тухольські гори боярин, Тугар Вовк, і, не кажучи нікому ані слова, почав на горбі над Опором, віддалік від Тухлі, але на тухольськім ґрунті, будувати собі дім. Тухольці з зачудовання зразу мовчали і не спиняли нового гостя, далі почали допитуватися його, хто він, відки і за чим приходить сюди.

— Я боярин князя Данила, — гордо відповідав їм Тугар Вовк. — За мої заслуги князь надгородив мене землями й лісами в Тухольщині.

— Алеж це землі й ліси громадські! — відповідали йому тухольці.

— Це мене нічого не обходить, — відказував боярин, — ідіть і в князя допоминайтесь. Я маю його грамоту і більше нічого знати не хочу!

Тухольці кивали головами на такі боярські слова і не казали нічого. А боярин тим часом починав собі все з горда, все похвалявся княжою ласкою та княжою волею, хоч зрештою на разі й не стісняв ні в чім тухольців і не мішався в іх громадські діла. Тухольці, а особливо молодші, зразу чи то з діканості, чи з звичайної гостинності, частенько сходилися з боярином і робили йому деякі прислуги,—аж нараз, мов сокирою втяв, перестали ходити і, очевидно, зовсім уникали його.

Це зразу здивувало, а далі й розсердило боярина, і він почав тепер чинити тухольцям усякі пакості. Дім його стояв як раз над тухольською дорогою, і він, ідучи за прикладом інших бояр, поставив на дорозі величезну рогачку і жадав від проїжджих для себе мита. Та тухольці були тугий народ. Вони почули відразу, що тут починається рішуча боротьба, і постановили за радою Захара Беркута стояти твердо і невідступно при своїх правах до крайньої крайності. Зараз тиждень по виставленню рогачки вислава тухольська рада громадська своїх відпоручників до Гугара Вовка. Відпоручники завдали йому коротке й рішуче питання:

— Що робиш, боярине? За що спираєш дорогу?

— Так мені хочеться! — відповів гордо боярин. — Коли вам кривда, то йдіть скаржтеся на мене до князя.

— Алеж це дорога не княжа, а громадська.

— Це мене нічого не обходить!

З тим відпоручники й віддалися, але зараз по їх відході прийшла з Тухлі ціла ватаха сільської молоді з сокирями і тихесенько порубала рогачку на дрібні кусні, наклада з неї огонь і спалила її недалеко від боярського двору. Боярин лютився на своїм дворі, кляв поганих смердів, але спротивлятися їм не мав сміlosti, і наразі не робив уже другої рогачки. Перший напад на громадські права був відбитий, але тухольці не раділи зачвасно, — вони добре знали, що це тільки перший напад і що за ним треба надіятись інших. І справді так воно сталося. Одного дня прибігли до Тухлі вівчарі, голосячи сумну вість, що боярські слуги зганяють їх із найкрашої громадської полонини. Не встигли вівчарі до

ладу розказати свого, коли втім прибігли громадські лісничі, кажучи, що боярин відмірює і запальковує для себе величезний кусень найкращого громадського лісу. Знов громадська рада вислава відпоручників до Тугара Вовка.

— За що, боярине, кривдиш громаду?

— Я беру тільки те, що мені мій князь дарував.

— Алеж це не княжі, а громадські землі! Князь не міг дарувати того, що до нього не належить.

— Ну, то йдіть на князя скаржетеся, — відказав їм боярин і відвернувся від них.

Від тої пори почалася правдива війна між боярином і тухольцями. То раз тухольці зженуть боярські стада зі своїх полонин, то боярські слуги зженуть тухольські отари. Ліса, загарбаного боярином, стерегли і громадські і боярські лісничі, між котрими нераз приходило до сварки і бійки. Це лютило боярина чимраз дужче, і він вкінці казав убивати тухольську худобу, придбану на загарбаних полонинах, а одного громадського лісничого, придбаного в заграбленім лісі, велів прив'язати до дерева і сікти терновими різками мало що не на смерть. Цього було зже забагато тухольській громаді. Багато голосів обізвалося за тим, щоби по давньому звичаю до боярина приложити закон про непокірного і шкідного громадянина, розбійника та злодія, і вигнати його з обсягу громадських земель, а дім його зруйнувати до тла. Велика частина громадян пристала на це, і певно, що круто прийшлося би було тоді бояринові, коли б Захар Беркут не був висловив тої думки, що не належиться засуджувати нікого, не вислухавши вперед його оправдання, і що справедливість домагається

закликати боярина поперед усього на громадський копний суд, дати йому можність витолкуватися, і аж потім поступати з ним так, як осудить громада при повнім спокою й розвазі. Тої розумної ради послухала тухольська громада.

Певно, ніхто в нинішньому зборі не розумів так добре важності цієї хвилі, як Захар Беркут. Він бачив, що тут ціле діло його життя важиться на вістрю громадського засуду. Та й коби то в тім засуді ходило лише про просту справедливість, то Захар був би спокійний і покладався б цілковито на громадський розум. Але тут приходилося розважати — перший раз на тухольськім копнім суді — також інші, сторонні, а безмірно важні обставини, що заплутували справу майже до безвихідності. Захар розумів добре, що засуд, чи прихильний, чи неприхильний для боярина, грозить громаді великою небезпекою. Прихильний засуд, значить признання не так права, як сили по стороні боярина, раз на завсіди упокорить перед ним громаду, віддасть йому в руки не тільки загарбані ліси й полонини, але й цілу громаду, буде першим і найтяжчим виломом у вільнім громадськім устрою, над якого відновленням і скріпленням він ненастально трудився протягом сімдесятьох літ. А неприхильний засуд, що вирече прогнання боярина з громади, грозить також немалою небезпекою. Ану ж боярин зуміє підмовити князя, розбудити його гнів, переконати його, що тухольці — бунтівники? Це може стягнути велику бурю або й цілковиту руїну на Тухольщину, як подібні засуди кілька разів уже стягали руїну на інші громади, що їх князі узناвали за бунтівничі і віддавали боярам та їх дружинам на розграблення та на знищення. Обидва важкі виходи нинішньої

ради наповняли серце старого Захара вели-
ким сумом, і він щиро молився духом перед
почином ради до великого Дажбога-Сонця, щоб
той просвітив розум його й його громади і
дав їм знайти праву стежку серед усіх тих
трудностей.

— Чесна громадо! — так зачав він свою бе-
сіду. — Не буду відвас приховувати, та й, впро-
чім, ви й самі то добре знаєте, які важкі й ве-
ликі діла чекають сьогодні нашого громад-
ського розсуду. Коли поглядаю на те, що дов-
кола нас робиться і що нам грозить, то так
і здається мені, що наше дотеперішнє спо-
кійне громадське життя пропало безповоротно,
що тепер наступає для нас усіх пора пока-
зати на ділі, в боротьбі, чи наші громадські
порядки справді міцні й добрі, чи можуть ви-
держати надходячу важку бурю. Яка це буря
надходить на нас, і то не з одного боку, це
ви знаєте і почуєте ще ширше на нинішній
раді, тож про це я тепер не потребую гово-
рити. Я хотів би тільки показати вам і вбити
незнищимо в вашу тямку те становище, на
якім би нам, по моїй думці, треба стояти, твердо
стояти до крайньої крайності. А втім і тут
ні я, ні ніхто інший не має влади над вами:
схочете, то послухаете, а не схочете... воля
ваша! Тільки ж кажу вам, що сьогодні ми стоїмо
на розтайнії¹) дорозі, сьогодні нам прийдеться
вибрати: сюди чи туди. Тож годиться нам,
людям старим і досвідним, добре вяснити
собі той вибір і ті дороги, на які він може
повести нас, і те місце, на котрім ми стоїмо
тепер!

— Погляньте, чесна громадо, на те наше,
копне знамено, котре від п'ятдесятьох літ чує

¹⁾ Розтайна дорога — перехресна дорога.

наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Святі і поважні старці, батьки наші, зробили його і передали мені його значення. — Захаре,—сказали вони,— колись, у хвилі найгрізniшої небезпеки, коли життя наверне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок¹),—тоді ти відкриєш громаді, що значить це знамено, а заразом відкриєш, що на нім спочиває наше й нашого духа-опікуна благословенство, що відступлення від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастям для громади, буде початком її цілковитого упадку!

Захар утих на хвилю. Його бесіда зробила велике враження на всіх громадян. Усіх очі звернені були на знамено, що на високій жердці, вstromленій у камінь, стояло перед громадою, блискотіло срібною оковою на своїх кільцях і повівало кармазиновою хоругвокою, немов переливалось живою кров'ю.

— Я досі не говорив вам про це нічого, — говорив Захар дальше, — бо часи були спокійні. Але сьогодні пора це зробити. Дивіться на нього, на це знамено наше! З одного здорового пня вироблений ввесь той суцільний ланцюг, сильний і немов замкнутий у собі, а прецінь свободний в кожнім поєдинчім колісці, готовий прийняти всякі зв'язки. Цей ланцюг, то наш руський рід, такий, який вийшов з рук добрих, творчих духів. Кожне колісце в тім ланцюзі, то одна громада, нерозривно, з самої природи зв'язана з усіми іншими, а проте свободна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним життям і вдоволяє свої потреби. Тільки така суцільність і свобода

¹⁾ Загрозить її порядок—загрозить її порядкові.

кожної поодинокої громади робить усю цілість суцільною й свободною. Нехай тільки одно колісце трісне, розпадеться само в собі, то й цілий ланцюх розпадеться, одноцілій його зв'язок розірветься. От так і упадок вільних громадських порядків у одній громаді стає раною, котра приносить недугу, а то й заразу для цілого тіла нашої святої Руси. Горе громаді, котра добровільно стане тою раною, котра не вживе всіх сил і способів, щоб удержати себе при здоров'ю! Ліпше би було такій громаді щезнути з лиця землі, запастися в безодні!

Останні слова Захара, сказані грізним, піднесеним голосом, приглушили в ухах слухаючої громади шум водопаду, що недалеко грияв собою об камінь і, мов живий стовп кришталю, граючи проти сонця всіми барвами веселки, видавався блискучою пасмуюгою над головами громади. Захар говорив дальше:

— Гляньте ще раз на знамено! Кожне колісце його ланцюга сковане блискучими срібними оковами в гарні узори. Окови ті не обтяжують колісця, а додають йому оздоби й тривкості. Так само кожна громада має свої дорогоцінні установи й порядки, породжені потребами, упорядковані розумом мудрих батьків наших. Порядки ті святі, але не для того, що давні, що батьками нашими уладжені, тільки для того, що свободні, що не в'яжуть нікого доброго в добром діланню, а в'яжуть лише злого, що хотів би шкодити громаді. Порядки ті не в'яжуть і громаду, а тільки додають їй сили і влади для охорони всього, що добре і хоренне, а для знищення всього, що зло і шкідне. Коли б не ті срібні окови, дерев'яні обручки легко могли би потріскати, і вся одноцілість

ланцюга пропала би. Так само, якби не наші святі громадські установи, то й уся громада пропала би. Уважайте ж, чесна громадо! Злодійські руки простягаються, щоб обдерти ті срібні окови з нашого колісця, щоб ослабити і ногами потоптати наш громадський лад, при якім нам так добре жилося!

— Ні, ми не попустимо їм того! — крикнула разом однодушно громада. — Станемо в обороні своєї свободи хоч би прийшлося нам і останню краплю крові пролити!

— Добре, діти! — сказав зворушений Захар Беркут, — так воно й треба! Вірте мені, це дух нашого великого Сторожа прорік із вас! Ви його силою вгадали значення тієї хоругви, що повіває на нашім знамені. Чому вона червона? Бо значить кров! До останньої краплі крові повинна боронити громада своєї свободи, свого святого ладу! І вірте мені, недалеко та хвиля, котра справді запотребує від нас крові! Будьмо готові й її пролити в своїй обороні!

В тій хвилі очі всіх громадян, немов на даний знак, звернулися в сторону села.

Там на шляху, що вів від села попри водопад у гори, показалася невеличка громада пишно построєних, оружних людей. Це йшов у всій своїй пишноті на тухольську раду боярин Тугар Вовк зі своєю дружиною. Не вважаючи на гарячу весняну днину, боярин був у повній лицарській зброй: в панцирі з залізної, близкучкої бляхи, в таких же набедренниках і наголінниках і в близкучім спіжевім шоломі з розвіяною поверх нього китою з когутячих косиць¹). При боці у нього теліпався в піхві

1) Кита з когутячих косиць — китиця з хвоста півия.

тяжкий боєвий меч, через плечі перевішений був лук і сагайдак зі стрілами, а за поясом стримів топір, блискучий широким сталевим вістрям і бронзом набиваним обухом. Поверх усієї тої страшної зброї на знак супокійного свого наміру боярин накинув вовчу шкіру, з пащею, переробленою в защіпку на грудях, і з лабами¹⁾, що гострими кіхтями обхапували його пояс. Докола боярина йшло десять вояків, лучників і топірників, повибраних у такі ж вовчі шкіри, але без панцирів. Мимоволі страпнулася тухольська громада, побачивши наближення тієї вовчої дружини; всі зрозуміли, що це власне й є той ворог, який напосівся на їх свободу й незалежність. Але покищо вони ще не надійшли, а Захар кінчив свою бесіду.

— Ось надходить боярин, котрий хвалиться, що з милости для нього князь подарував йому наші землі, нашу свободу, нас самих. Бачте, як гордо виступає він у тім почуттю княжої милости, в тім почуттю, що він княжий слуга що він раб! Нам не потрібно милости від боярина і ні за що ставати нам рабами. це причина, для чого він ненавидить нас і прозиває нас смердами. Але ми знаємо, що гордість його пуста і що правдиво свободному чоловікові личить не гордість, а супокійна повага та розум. Заховайте ж проти нього ту повагу і той розум, щоб не ми упокорили його, а сам він у глибині свого сумління почув себе упокореним! Я скінчив.

Тихий шепіт вдоволення і радісної рішучості пройшов по громаді. Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не наблизився до ради.

¹⁾ Лаба — нога.

— Здорові були, громадо! — сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не знімаючи його з голови.

— Здоров будь і ти, боярине! — відповіла громада.

Тугар Вовк гордим, безпечним поступом вийшов перед громаду і, ледве окинувши її оком, проговорив:

— Ви кликали мене перед себе, і ось я. Чого хочете від мене?

Слова ті сказані були різким, гордим голосом, котрим боярин, очевидно, хотів показати громаді свою вищість. При тім він не дивився на громаду, але обертає у руках свій топір і немов любувався блиском його вістря та обуха, показуючи явно, що глибоко погорджує цілою тією радою.

— Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заким осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і в якій цілі ти робиш кривду громаді?

— На суд громадський? — повторив, немов зачудуваний, Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. — Я княжий слуга і боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр.

— Про це, боярине, чий ти слуга, ми не будемо з тобою сперечатися, це нас нічого не обходить. А про твоє право поговоримо пізніше. Тепер тільки будь ласкав сказати нам: відкіля прийшов ти в наше село?

— Зі столичного княжого міста Галича.

— А хто велів тобі йти сюди?

— Мій і ваш пан, князь Данило Романович.

— Говори про себе, а не про нас, боярине! Ми вольні люди і не знаємо ніякого пана. А чого-ж велів тобі твій пан іти в наше село?

Лице боярина облилося червоною пасмугою злости при тих словах Захара. Хвилю він вагувався, чи відповідати дальше на його допитування, далі погамував свій неєчасний порив.

— Він велів мені бути сторожем його земель і його підданих, воєводою й начальником Тухольщини, і дав мені і моїм потомкам у вічне посідання тухольські землі в надгороду за мою вірну службу. Ось його грамота, його печать і підпис!

При тих словах боярин гордим рухом руки вийняв з-за широкого ремінного пояса княжу грамоту і підняв її вгору, показуючи громаді.

— Сховай свою грамоту, боярине, — сказав спокійно Захар, — ми не вміємо її читати, а печать твого князя для нас не закон. Радше сам ти скажи нам, хто це такий, той твій князь?

— Як то? — крикнув здивований боярин. — Ви не знаєте князя Данила?

— Ні, не знаємо ніякого князя.

— Володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Буга?

— Ми не видали його ніколи і в нас він не володар. Адже пастух, володар отари, стереже її від вовка, гонить її в спеку полудня до холодного потоку, а в холод ночі до теплої безпечної кошари. А князь чи робить це зі своїми підвладними?

— Князь робить з ними ще більше, — відповів боярин. — Він дає їм мудрі права і мудрих суддів, посилає їм своїх вірних слуг, щоби боронили їх від ворога.

— Не по правді сказав ти це, боярине, — замітив строго Захар. — Бач, сонце на небі

закрило своє ясне лице, щоб не слухати твоїх кривих слів! Мудрі права наші походять не від твого князя, а від дідів і батьків наших. Мудрих суддів княжих ми не бачили досі і жили тихо, в згоді й ладі, судячись самі громадським розумом. Батьки наші з давна вчили нас: один чоловік — дурень, а громадський суд — справедливий суд. Без княжих воєвод жили наші батьки, жили й ми досі, і, як бачиш, хати наші не попустошенні і діти наші не забрані до ворожої неволі.

— Так було досі, але відтепер не так буде.

— Як буде відтепер, цього ми не знаємо і ти, боярине, не знаєш. Одно ще тільки скажи нам: твій князь чи справедливий чоловік?

— Весь світ знає і подивляє його справедливість.

— То він, певно, і тебе вислав, щоб ти в наших горах насаджував справедливість?

Боярин змішався цим простим питанням, але по хвилевім вагуванню сказав:

— Так.

— А як думаєш, боярине, чи справедливий може несправедливо кривдити своїх підлюдників?

Боярин мовчав.

— Чи може він несправедливими поступками насадити в їх серцях справедливість, кривдячи їх, з'єднати для себе їх любов і повагу?

Боярин мовчав, граючись вістрям своего топора.

— Гляди ж, боярине, — закінчив Захар. — Уста твої мовчать, але сумління твоє каже, що це не може бути. А прецінь же твій справедливий князь зробив це з нами, з нами, котрих він не бачив і не знає, котрих добром і щастям він не турбується, котрі йому не вчинили нічого

злого, але, навпаки, щороку складають йому багату данину. Як він міг це зробити, боярине?

Тугар Вовк блиснув гнівно очима на Захара і сказав:

— Плетеш дурниці, старий. Князь нікого не може скривдити!

— А прецінь нас скривдив, оттою самою грамотою, котрою ти так хвалишся! Бо зважай лишенъ: чи не скривдив би я тебе, якби без твоєї волі зняв із тебе оттой блискучий панцир і дав його моєму синові? А таке саме діло зробив твій князь із нами. Що для тебе панцир, те для нас земля й ліс. Від віків ми вживали їх і берегли, як ока в голові, а тут нараз приходиш ти в імені свого князя і кажеш: „Це моє! Мій князь дав мені це в надгороду за мої великі заслуги!“ І проганяєш наших пастухів, убиваєш нашого лісничого на нашій власній землі! Скажи ж, чи можемо ми уважати твого князя справедливим чоловіком?

— Ти помилився, старче! — сказав Тугар Вовк. — Усі ми власність князя, зі всім що маємо, з худобою й землею. Князь один вільний, а ми його невільники. Його ласка, то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тім'я, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову до долу і довгу хвилю мовчав не знаючи, що й казати. Мертвєцьки понуро мовчала й уся громада. Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він піdnіс руки до гори, до сонця:

— Сонце преясне! — сказав він, — ти благотворне, вільне світило, не слухай тих огидних слів, які осмілився цей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на нашій, досі й помислом таким не оскверненій землі! І не карай нас за них!

Бо безкарно ти не пропустиш їх, те знаю.
І коли там, у тім Галичі, довкола князя,
наплодилось багато таких людей, то ти зітри
їх із лиця землі, але за кару не погуби разом
із ними всього нашого народу! — І по тім Захар
 успокоївся, сів і знов звернувся до боярина.

— Ми чули, боярине, твоє переконання —
сказав він. — Не повторюй його другий раз
перед нами, нехай воно при тобі лишається.
Послухай же тепер, яка наша думка про твого
князя. Послухай і не прогнівайся! Сам бачиш
і знаєш, що вітця й опікуна ми в нім бачити
не можемо. Отець знає свою дитину, її потреби
й бажання, а він не знає нас і не хоче знати.
Опікун береже свого підручного від ворога
і від усякої шкоди, князь не береже нас ні
від слоти, ні від тучі, ні від граду, ні від
ведмедя, а це наші найгірші вороги. Він, що
правда, голосить, що береже нас від нападів
угорських вояків. Але як береже нас? Насилаючи
на нас ще гірших ворогів, ніж Угри,
своїх неситих бояр з їх дружинами. Угри нападуть,
заберуть, що можна, і підуть; боярин як нападе,
то вже й осяде і не вдоволиться
ніякими добичами, а рад би нас усіх на віki
поробити рабами. Не вітцем і опікуном ми вва-
жасмо твого князя, але карою Божою, зісланою
на нас за гріхи наші, від якої мусимо відкупатися і щорічними данинами. Чим менше ми
про нього знаємо, а він про нас, тим ліпше
для нас. І коби вся наша Русь могла позбу-
тися сьогодні його з усіма його ватагами, то,
певне, була би ще щаслива і велика!¹⁾.

¹⁾ Погляди, які висловлює тут Захар Беркут, можуть уважатися характеристикою поглядів тогочасного народу на князів та їх криваві межиусобиці та на початки феода-
лізму. Пригадуємо, що подібні погляди знайшли відголос

З дивним чуттям у серці слухав Тугар Вовк тих гарячих слів старого бесідника. Хоч вихованій при княжім дворі і зіпссваний гниллю та підлотою, він усе таки був рицар, вояк, чоловік, і мусів відчути серцем хоч крихту того чуття, яке так сильно порушувало серце Захара Беркута. А при тім же віндалеко не по щирій совісті виповідав уперед свої слова про необмежену владу князя; його душа й сама не раз бунтувалася проти тієї влади, а тут він тільки хотів заслонити показом на княжу владу свої власні забаги такої ж влади. Не диво, що слова Захара Беркута запали йому глибше в душу, ніж він сам того бажав. Він перший раз зі щирим подивом глянув на нього, але заразом і жаль йому зробилось того велетня, якого упадок, по його думці, був близький і неминучий.

— Старче, старче, жаль мені твого сивого волоса і твого молодечого серця. Довгий час прожив ти на світі, здається навіть, що занадто довгий! Живучи серцем у давнині і в гарячих думах молодості, перестав ти розуміти нові, теперішні часи, їх погляди та потреби. Те, що було давно, не мусить бути й тепер ані вічно. Все, що живе, переживається. Пережилися й твої молодечі думи про свободу. Важкі тепер часи надходять, старче! Вони домагаються конечно одного, сильного володаря в нашім

навіть у нашого літописця в оповіданню про співака Митусу, якого за бунтівні бесіди та непокірність, князь Данило велів зловити і покарати смертю. Розуміється, що наводячи такі погляди для характеристики часу й людей, ми тим не хочемо умалити важливі значення особи князя Данила, який між усіми володарями русько-галицьких земель визначується, як чоловік незвичайний, симпатичний і, по-своєму, як на ті часи, досить людяний та наділений політичним розумом (*Прим. авт.*).

краю, котрий би в однім осередку згromадив і в свою руку уняв¹⁾ усю силу цілого народу для оборони його перед ворогом, що надтигає зі сходу сонця. Ти, старче, не знаєш усього того, і тобі здається, що давні часи ще тривають.

— І тут ти помилувся, боярине, — сказав Захар Беркут. — Не подоба старому вдаватися в молоді мрії, а на сучасність жмурити очі. Алеж тричі не подоба йому помітуватися добрим для того, що воно старе, а хапати за лихе для того, що воно нове. Це звичай молодиків, і то зле вихованих молодиків. Ти закидаєш мені, що я не знаю того, що діється довкола нас. А тим часом не знати ще, хто з нас двох більше і докладніше це знає. Ти натякнув мені на страшного ворога, що грозить нам зі сходу сонця, і висловив думку, що наближення того ворога вимагає згromадження всієї народної сили в одних руках. Тепер я скажу тобі, що я знаю про того ворога. Правда, боярине, до тебе вчора прибіг княжий посланець, який оповістив тебе про новий напад страшних монголів на нашу країну, про те, що вони по довгім опорізайняли Київ і зруйнували його до тла і тепер величезною хмарою тягнуть на наші червоноруські землі. Ми, боярине, знали це ще перед тижнем, і знали про княжого посланця, виправленого в оці сторони, та про його вісті. Княжий посланець прибув пізньенько, наші посланці далеко скоріше ходять. Монголи давно вже заповенили²⁾ нашу Червону Русь, понищили багато городів і сіл і розділилися на дві ріки. Одна пішла на захід, ма-бути під Судомир, у польську країну, а друга

¹⁾ Уняти — зібрати, з'організувати

²⁾ Заповенити — розіллятись, як повінь, затопити.

Йде горі долиною Стрия в наші сторони.
Правда, боярине, що ти ще не знати цього?

Тугар Вовк з подивом, майже зо страхом,
дивився на старого Захара.

— А відки ти це знаєш, старче? — запитав
він.

— Я й це скажу тобі, щоб ти знати, яка
сила в громадах і їх вільнім союзі. Зі всіми
підгірськими громадами ми стоїмо в зв'язку;
они обов'язані нам, а ми їм, доносити якнай-
швидше всякі вісті, важні для громадського
життя. Підгірські ж громади стоять у зв'язках
з дальшими, покутськими та подільськими, тож
про все, сяк чи так важне для нас, що діється
на нашій Червоній Русі, йде блискавкою вість
від громади до громади.

— Що вам з віостей, коли помогти собі не
можете! — згірдно буркнув боярин.

— Правду сказав ти, боярине, — сумно від-
повів Захар. — Подільські та покутські громади
не можуть допомогти собі, бо вони обдерти та
обезсилені князями та боярами, які не дозво-
ляють їм мати своє оружжя ані вправлятися
в робленню ним. От і бачиш, боярине, що це
значить: єдинити силу народу в одних руках!
Щоб з'єдинити в одних руках силу народу,
треба ослабити силу народу. Щоб одному на-
дати велику владу над народом, треба кожній
громаді відібрати її свободу, треба розбити
громадські зв'язки, обезоружити громадські ру-
ки. А тоді всяким монголам відкрита дорога
в нашу країну. Бо поглянь тепер на нашу
Русь! Твій владник, твій могучий князь Данило
пропав десь безвісти. Замість обернутися
до свого народу, віддати йому його свободу
і зробити з нього живу, непоборну запору проти
монгольського наїзду, він, поки монголи

руйнують його край, побіг до угорського короля, у нього благаючи помочі. Але Угри не поквапні помагати нам, хоч і їм самим грозить та сама навала. Тепер твій Данило щез десь і, хто знає, може незадовго його побачите в таборі монгольського хана, яко його вірного підданця, щоб ціною неволі й понижения перед сильнішим купити собі владу над слабшими.

Боярин слухав того оповідання, і вже голова його почала укладати пляни: що діяти? як використати таку пору?

— Так кажеш, монголи грозять нападом і оцим горам?

Захар якось значуче всміхнувся на те запитання.

— Грозять, боярине.

— І що ж ви думаете робити? Піддаватися, чи боронитися?

— Піддаватись їм не можна, бо всіх, хто їм піддається, женуть вони на службу, і то в перші ряди, в найтяжчі бої.

— Значить, ви хочете боронитись?

— Що сила наша, спробуємо зробити.

— Коли так, то прийміть мене за свого воєводу. Я вас поведу до бою проти монголів!

— Постій, боярине, ми ще не дійшли до вибору воєводи. Ти ще не витолкувався зі своїх поступків у нашій громаді. Твою щирі волю до служби громаді ми приймемо, але батьки наші казали нам, що до чистого діла треба й чистих рук. А чи будуть твої руки чисті до такого діла, боярине?

Тугар Вовк змішався трохи таким наглим зворотом, а далі сказав:

— Старче, громадо, покиньмо давні урази¹⁾! Ворог вближається, з'єднаймо свої сили проти нього! Доправдуючись²⁾ своєї урази, ви можете лише пошкодити ділу, а хісна³⁾ ніякого собі не добудете.

— Ні, боярине, не говори цього! Не своєї урази ми доправдуємось, але самої правди. Неправдою прийшов ти до нас, боярине, не по правді поступав з нами, і як же ми можемо повірити тобі начальство над собою в війні з монголами?

— Старче, ти, бачу, завзява роздратувати мене?

— Боярине, уважай, що тут суд громадський, а не забава! Скажи мені, осідаючи на тухольській землі, чи хотів ти бути членом громади, чи ні?

— Я присланий сюди князем, як воєвода.

— Ми сказали тобі, що не признаємо права твого над нами, а особливо права на нашу землю. Не тикай⁴⁾, боярине, наших земель і наших людей, а тоді, може, ми приймемо тебе до своєї громади, як рівного між рівних.

— От як! — скрикнув гнівно Тугар Вовк. — Оттака ваша справедливість! То я мав би нехтувати княжу ласку, а допрошуватись ласки від смердів?

— Що ж, боярине, інакше ти не можеш бути нашим громадянином, а неналежного до громади громада й терпіти в себе не схоче.

— Не схоче терпіти? — насмішливо скрикнув Тугар Вовк.

¹⁾ Ураза — суперечка, непорозуміння.

²⁾ Доправдуючись — вясняти.

³⁾ Хосен — користь.

⁴⁾ Тикати — зачіпати, рухати.

— Батьки наші казали нам: шкідного і непотрібного члена громади, розбійника, коно-крада, або стороннього, що без волі громади забирає би громадські землі, з родиною такого прогнати з границь громадських, а дім його розвалити і зрівняти з землею.

— Ха, ха, ха! — зареготався силуваним сміхом боярин, — то ви сміли б мене, княжого боярина, наділеного княжою ласкою за мої заслуги, рівняти з розбійниками і конокрадами?

— Що ж, боярине, а скажи сам по совісті, чи ліпше ти поступаєш з нами, як розбійник? Адже землю нашу забираєш, наше найбільше і єдине добро. Людей наших гониш і вбиваєш на смерть, худобу нашу стріляєш! Чи так роблять чесні громадяни?

— Старче, покинь таку мову, я її не можу слухати, вона порушує мою честь.

— Постій, боярине, я ще не скінчив, — сказав спокійно Захар Беркут. — Оце ти згадав про свою честь, і раз-у-раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласкав, скажи нам, які це твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх!

— У двадцятьох битвах я проливав свою кров!

— Кров свою проливати, боярине, це ще не заслуга. І розбійник не раз проливає свою кров, а його ж за те вішають. Скажи нам, проти кого і за ким ти воював?

— Проти князя київського, проти князів волинських і польських і мазовецьких...

— Досить, боярине! Ті війни, це ганьба, не заслуга, і для тебе і для князів. Це чисто розбійницькі війни.

— Я воював і проти монголів над Калкою.

— І як же ти воював проти них?

— Як то як? Так, як повинен був воювати, не вступаючись із місця, поки ранений не дістався до неволі.

— Оде ти добре сказав, не знаємо тільки, чи це правда.

— Як не знаєте, то й не мішайтесь в те, чого не знаєте.

— Постій, боярине, не насміхайся над нашим незнанням. Постараємося переконатися.— І за тим словом Захар устав і, звертаючися до громади, сказав:

— Чесна громадо, ви чули признання боярина Тугара Вовка?

— Чули.

— Чи може хто свідчiti за ним або проти нього?

— Я можу! — озвався голос із народу.

Мов стрілою поражений, стрепенувся боярин на той голос, і перший раз уважно з якоюсь тривогою поглянув на громаду.

— Хто може свідчiti, нехай вийде перед громаду і свідчить, — сказав Захар.

Перед громаду вийшов не старий ще чоловік, каліка, без руки і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими шрамами. Це був Митько Вояк, як звала його громада. Перед кількома літами зайшов він до громади на кулі¹⁾, розповідаючи страшні вісти про монголів, про битву над Калкою, про погром руських князів і про смерть тих, що дісталися до неволі, а потім під час обіду монгольських полководців були удушенні під дошками, на яких монголи засіли до учти. Він, Митько, також був у тій битві в дружині одного боярина і разом з ним дістався до

¹⁾ Куля — дерев'яна нога, колодка.

неволі, з якої потім якимсь чудом уйшов. Довго блукав він по селах і містах святої Русі, поки вкінці не зайшов і до Тухлі. Тут йому сподобалося жити, а що своєю одною рукою вмів плести скунсі коші і знав багато пісень та оповідань про далекі краї, то громада прийняла його в свої члени, живила його і зодягала за чергою¹), загально люблячи і поважаючи його за рани, понесені в війні з наїздником, і за його чесний, веселий характер. Оттой то Митько тепер вийшов свідчити проти боярина.

— Скажи нам, Вояче Митьку, — почав питати його Захар, — ти знаєш цього боярина, проти котрого хочеш свідчити?

— Знаю, — відповів твердим голосом Митько. — В його дружині я служив і був у битві над Калкою.

— Яке ж свідоцтво хочеш ти зложити проти нього?

— Мовчи, підлій рабе! — скрикнув побліднівши боярин. — Мовчи, а то тут буде й кінець твоєму нужденному життю!

— Боярине, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тільки моя громада може веліти мені мовчати. Я досі мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громада! Свідоцтво мое проти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра...

— Мовчав досі, то мовчи й далі! — ревнув боярин, блиснув топір, і Митько Вовк з розлупаною головою, скривлений, упав додолу. Охнула громада і зірвалася на ноги. Страшний крик залунав довкола.

— Смерть йому! Смерть! Він зганьбив святість суду! На раді забив мужа нашого!

¹⁾ За чергою — по черзі.

— Смерди погані! — скрикнув до них боярин, — не боюсь вас! От так буде кожному, хто поважиться торкнути мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене!

Лучники і топірники, хоч самі бліді й тремтючі, обступили боярина. Грізний, червоний з лютості, стояв він посеред них з кривавим топором у руці. На знак Захара громада втихла.

— Боярине, — сказав Захар, ти смертельно провинився проти Бога і громади. Ти на суді забив свідка, нашого громадянина. Що він хотів проти тебе свідчити, ми не дізналися і не хочемо знати, нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убівством ти призвався до вини і поповнив нову вину. Громада не може тебе терпіти на своїй землі. Віддалися з-між нас! За три дні від нині прийдуть наші люди, щоб розвалити твій дім і загладити навіть слід твого буття у нас.

— Нехай приходять! — крикнув люто боярин. — Побачимо, хто чий слід загладить. Я плюю на ваш суд! Рад побачити того, хто приступить до мого дому! Ану, мої слуги, ходімо з цього поганого збору!

Боярин віддалився зі своїми слугами. Довгий час стояла мовчанка в зборі. Молодці винесли криваве тіло Митька Вояка.

— Чесна громадо, — сказав Захар, — чи воля ваша поступити з боярином Тугаром Вовком так, як батьки наші веліли поступати з такими людьми?

— Так, так! — загула громада.

— Кого ж вибираєте до сповнення громадської волі?

Вибрано десять молодців, між ними й Максима Беркута. Важко було Максимові приймати цей вибір. Хоч і як ненависний був йому

боярин, але все таки він був вітцем тої, котра мов чаром опанувала його серце і його мислі, за котру він віддав би життя. А тепер, о, горе, і вона була засуджена, безвинно, за батькову провину. Але проте Максим не відпирався від вибору. Хоч і як тяжке для нього було завдання сповнити громадський засуд, усе таки він у глибині свого серця радувався ним: адже при тій нагоді він побачить її! А може йому удастся якнебудь потішити її, злагодити хотів своєю ширістю гострий засуд громади!..

А тим часом рада громадська йшла далі свою чергою.

Приликано посланців від сторонських громад, щоб і з ними нарадитись над тим, як боронитися проти нападу монголів.

— Зруйновані ми, — говорив посланець підгірських громад. — Села наші попалені, худобу пограбовано, молодь вигибла. Широкою рікою розлилися пожежі і знищення по Підгір'ю. Князь не дав нам ніякої оборони, а бояри, що тисли нас в часи спокою, зрадили нас у потребі.

Посланці з Корчина й Тустаня говорили:

— Нам грозить залива. Понижче Синевідська на рівнині біліються вже шатри монголів. Іде їх сила незлічима, і ми й думати не можемо про боротьбу й опір, але забираємо все і втікаємо в ліси та в гори. Бояри наші зачали було робити засіки на шляху, але якось вагаються. Шепчути люди, що хотять запродати шляхи наші монголам.

Посланці з інших верховинських громад говорили:

— У нас урожаї лихі, а тепер з долів набігло до нас багато народа. Передновинок

тяжкий. Рятуйте нас і наших гостей, поможіть перебути чорну годину!

Посланці з угро-руських громад сказали:

— Чули ми, що монгольська залива йде в угорську країну. На бога і богів батьків наших взиваємо вас, сусіди і браття, спиніть ту страшну хмару, не допустіть її звалитися в нашу країну! Ваші села — твердині; кожна скеля, кожна добра ваша стане за тисячу вояків. А скоро раз вони переваляться через гори, то вже там ніяка сила не спинить їх, і всі ми погибнемо марно. Ми готові дати вам поміч, якої зажадаєте, і хлібом, і людьми, тільки не опускайте рук, не тратьте надії, ставайте до бюю з поганим наїздником!

Тоді Захар Беркут сказав:

— Чесна громадо і ви, чесні посли сусідські! Всі ми тут чули, яка страшна хмара йде на нашу країну. Воєнні сили виступали проти них і погибли. Сила їх велика, а нещасні порядки на наших долах дозволили їм зайти аж у серце нашого краю, перед поріг нашої хати. Князі й бояри потратили голови або враджують край свій очевидячки. Що нам тут зробити? Як нам боронитися? Я думав би, що нам поза границі нашої Тухольщини удаватися не можна. Шлях наш при вашій помочі, чесні загірні громадяни, ми чень¹⁾ оборонимо. Але інших шляхів ми оборонити не можемо. Це буде ваше діло, чесні тустанські громадяни, а коли б нам удалося наше діло, то ми й вам радо підемо допомагати.

На те сказали тустанські посланці:

— Знаємо ми, батьку Захаре, що вам ніяк іти нас боронити і що в тій тяжкій годині

¹⁾ Чень — мабуть.

треба, щоб кожний поперед усього за себе стояв. Але зважте лише, що наші громади не такі щасливі, як ваша, що бояри забрали нас у руки, і вони держать сторожу над засіками й проходами. А як вони схочуть видати їх монголам, то що ж ми порадимо? Лиш одного ми надіємось, і це може ще спасті нас: що монголи не підуть на ваш шлях і що в такім разі ви, забезпечивши свій шлях вартою, будете могти рушити нам на поміч.

— Ей, громадяни, громадяни, — сумовито, але і з докором, сказав Захар, — і сила, бачиться, у вас у руках, і розум у головах, як у мужів, а бесіда ваша дитиняча! Покладаете надію на „може“ та на „хто знає“. Адже цього будьте певні, що скоро нам не грозитиме небезпека, то ми всією громадою прийдемо вам на поміч. Але поперед усього вам належалось би забезпечити себе проти ваших власних ворогів: бояр. Доки в їх руках засіки і проходи, доти ви й дихнути безпечно не можете. Кожної хвилі цей прехитрий рід може продати вас. Пора вам не дрімати, але вдарити в дзвони і громадами поскидати з себе ті пута, в які обпутала вас боярська неситість і княжа сваволя. Поки цього не буде, поти й ми не зможемо допомогти вам.

Сумно похилили голови тустанські посланці на ті Захарові слова.

— Ей, батьку Захаре, — сказали вони, — знаєш ти наших громадян, а говориш, немов би зовсім не знав їх. Зламана у них давня відвага, притоптана їх воля. За твою раду дякуємо тобі і передамо її нашим громадам, але чи підуть вони за нею?.. Ей, коби ти був між ними і сказав їм своє слово.

— Невже ж таки, чесні сусіди, мое слово у ваших громадян може мати більшу вагу, ніж

їх власна потреба, ніж їх власний розум? Ні! Коли б так було, то нічого вже й мое слово вам не поможе, то вже пропали наші громади, пропала наша Русь!

Сонце геть-геть уже схилилося з полудня, коли тухольська громада по скінченій раді вертала до села. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли старі й молоді, повні важких дум. Що то поинесуть їм будучі дні?

Посланці сторонських громад, піднесені на дусі й заохочені, порозходилися. Тільки копне знамено, знак сили і згоди громадської, повівало високо і весело в повітрі і весняне небо ясніло пречистою блакиттю, немов не бачучи земної журби та тривоги.

IV.

Широкою рікою пили по Русі пожежі, руїна та смерть. Страшена монгольська орда з далекої степової Азії налетіла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корені підтятити її силу, розбити її народне життя. Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сіл і менших городів. Страшний начальник монгольський, Бату-хан, прозваний Батієм, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою в четверо стільки всяких полонянників, що мусіли битися за нього в перших рядах, — ішов повздовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. Про який будь опір на рівнім полі ніщо було й думати, тим більше, що Русь була роз'єднана і роздерта внутрішніми межиусобицями. Декуди ставали опором міщани в своїх мурах, і незвичклі до ведення правильної облоги монголи мусіли не раз тратити багато часу, добуваючи

брам і мурів топорами. Але слабі твердині падали, більше через зраду і підкупство, ніж силою поборені. Ціль походу страшної орди були Угри, багата країна, заселена племенем, спорідненим з монголами, від котрого великий джінгісхан монгольський домагався, щоб йому піддалося. Угри не хотіли піддатися, і страшний похід монгольської орди мав їм показати месьть великого джінгісхана. З трьох боків разом, після пляну Батія, мала впасти орда до Угорщини: зі сходу в землю семигородську, з заходу з землі моравської, і з півночі через Карпати. В тій цілі орда поділилася на три частини: одна під проводом Кайдана пішла бессарабськими степами в Волощину, друга під проводом Пети відділилася від головної орди в землі волинській і поперек Червоної Руси, через Пліснєско, змагала до верхів'я ріки Дністра, щоб перейти її вбірд, а далі розлилася по Підгір'ю, шукаючи проходів через Карпати. Взяті до неволі місцеві люди, а також деякі бояри-зрадники провадили монголів горі рікою Стриєм на тухольський шлях, і вже, як говорили Корчинські посланці, їх шатра білілися на рівнині понижче Синевідська.

Вечоріло. Густі сумерки лягли на Підгір'я. Лісисті тухольські гори задимилися, мов не злічимі вулкани, готовлячись вибухати. Стрий шумів по кам'яних бродах і пінився по закрутинах. Небо покривалось зорями. Але й на землі, на широкій надстрийській рівнині почали розбліскуватись якісь світила, зразу де-де, рідко, мов не сміло, далі чимраз густіше, сильніше, — поки врешті ціла рівнина, як далеко око засягне, не покрилася ними, не розжеврілася кривавим відблиском. Мов море, порушене легким вітром, так меркотів той відблиск над

долиною, то живіше палахкотячи, то мов роз-
пливаючись у темніочім просторі. Це палали
нічні огнища в таборі монголів.

Але гень-гень у віддалі, де кінчилось те
меркотяче море, палали інші світила, страшні,
широкі, бухаючи огняною загравою: це горіли
околичні села і слободи, оточуючи широкою
огненною пасмугою монгольський табір. Там
бушували загони монголів, грабуючи і морду-
ючи людей, забираючи в неволю та нищачи
до основи все, чого не можна було забрати.

Смерком уже їхало вузьким плаєм поверх
синевідських гір двоє люда на невеличких та
дебелих гірських кониках. Один із їздців, муж-
чина вже в літах, був у лицарськім строю,
в зброй, з мечем і топором, з шоломом на голові
і з списом, проп'ятим до кінського сідла. З-під
шолома спливало довге і густе, сивіюче вже
волосся на його плечі. Навіть густі сумороки,
що хмарою лежали на горах і величезними
клубами котилися з ярів і дебрів чимраз вище
на верхи, не могли на його лиці закрити ви-
разу глибокого невдоволення, гніву і якоєсь
сліпої завзятості, що щохвилі розливався по
ньому то їдким, прикрим сміхом, то понурою
хмарою, — немов щось шарпало його сустави
несподіваними, судорожними рухами і давалося
взнаки його гарному коневі.

Другий їздець, то була молода, гарна - дів-
чина одягнена в полотняну, шовковими нитками
перетикану одежду, з невеличким бобровим кол-
паком на голові, що не міг вмістити в собі її
багатого, буйного, золотисто-жовтого волосся.
Через плечі у неї перевішений був лук з ту-
рового рога і сагайдак зо стрілами. Її чорні,
палкі очі ластівками літали довкола, любую-
чись рівними, хвилястими контурами верховини

і темно-зеленими, ситими барвами лісів та полонин.

— Що за гарна країна, таточку! — скрикнула вона дзвінким, срібним голосом, коли коні їх на хвильку зупинилися на крутім пригірку, через який вони з трудом пробиралися, щоб перед цілковитим смерком доїхати до цілі. — Що за чудово гарна країна! — повторила вона вже тихішим, ніжнішим голосом, озираючись позад себе і тонучи поглядом у незглибимо темних зворах.

— А що за поганий народ живе в тій країні! — гнівно відрізав іздець.

— Ні, таточку, цього не кажи! — сказала вона сміло, але зараз же якось змішалась і, значно понизивши голос, додала по хвилі: — Я не знаю, але народ тутешній мені сподобався...

— О, я знаю, що він тобі сподобався! — скрикнув з докором іздець, — а радше, що сподобався тобі один із того народа, той проклятий Беркут! О, я знаю, що ти готова батька свого покинути для нього, що ти перестала вже любити батька для нього! Та що діяти, така вже дівоча вдача! А тільки я кажу тобі, дівчино: не вір тому поверховому блискові! Не вір гадюці, хоч коралевими барвами міниться!

— Алеж, таточку, що за думки шибають по твоїй голові! І якими прикрими словами ти докоряєш мені! Я призналася тобі, що люблю Максима і присягла перед сонцем, що буду його. Але я ще не його, я ще твоя. А хоч і його буду, то не перестану любити тебе, таточку, ніколи, ніколи!

— Алеж, дурна дівчино, ти не будеш його, про це нішо й думати! Хіба ти забула, що ти боярська дочка, а він смерд, вівчар?..

— Ні, таточку, не говори цього! Він такий лицар, як інші лицарі, ні, він ліпший, сміліший і чесніший від усіх тих боярчуків, яких я бачила досі. Впрочім, таточку, дарма вже відмовляти, я присягла!

— Що значить присяга дурної, осліпленої дівчини?

— Ні, таточку, я не дурна і не осліплена! Не в пориві дикої пристрасти, не без вагування й думання я зробила це. Навіть не без вищої волі, таточку!

Останні слова сказала вона якимсь приглушеним, таємничим голосом.

Боярин цікаво обернувся до неї.

— Ну, а це що знов? Яка вища воля спонукала тебе до такого безумства?

— Слухай, таточку, — говорила дівчина, обертаючись до нього та звільнюючи в їзді. — Вночі перед тим днем, коли ми мали рушати на ведмедів, показалась мені в сні моя маті. Така була, якою ти описував мені її: в білій одежі, з розпущенним волоссям, але з лицем рум'яним і ясним, мов сонце, з радістю на устах і з усміхом та безмірною любов'ю в ясних очах. Вона приступила до мене з розпростертими руками і обняла мене, сильно притискаючи до грудей.

— Мамо! — сказала я, і більше не могла нічого сказати з радості та розкоші, що наповнила цілу мою істоту.

— Мирославо, дитя мое єдине, — говорила вона лагідним, м'яким голосом, що й досі тримтить мені в серці, — слухай, що я тобі скажу. Велика для тебе хвиля зближається, доню! Серце твое пробудиться і заговорить. Слухай свого серця, доню, і йди за його голосом!

— Так, мамо! — сказала я, тремтячи з якоїсь несказаної радості.

— Благословлю ж твое серце! — І сказавши це, вона розвіялася запахущим леготом, а я прокинулась. І серце мое справді заговорило, таточку, і я пішла за його голосом. На мені благословенство мами!

— Алеж, дурна дівчина, це був сон! Про що ти вдень думала, те вночі й приснилось тобі! А втім, — додав боярин по недовгій хвилі, — а втім ти вже й не побачиш його ніколи!

— Не побачу? — скрикнула живо Мирослава. — Чому не побачу? Хіба він умер?

— Хоч би й сто літ жив, то таки не побачиш його, бо ми... ми не вернемось уже більше в ті прокляті сторони.

— Не вернемось? А це для чого?

— Для того, — сказав боярин з силуваним супокоєм, — що ті твої добрі люди, а поперед усіх той старий чорт, батько твого укоханого Максима, ухвалили на своїй раді вигнати нас із свого села, розвалити наш дім і зрівняти його з землею! Але постійте, ви, хамове плем'я, пізнаете ви, з ким маєте діло! Тугар Вовк, це не тухольський вовк, він і тухольським ведмедям зуміє показати зуби!

Болюче тъюхнуло в серці Мирослави, коли почула ті слова.

— Вигнали нас, таточку? І за що ж нас вигнали? Певно, за тогс лісничого, що ти казав так немилосерно бити, хоч я зі слізьми благала тебе пустити його на волю?

— Як ти все те тямиш! — підхопив злісно Тугар, хоч у серці глибоко вколою його те оскарження з уст доньки. — О, я знаю, що коли б ти була на тій раді, то й ти була б стала за ними проти свого батька! Що ж діяти,

батько старий, понурий, не вміє блискати очима ані зітхати, а тобі хочеться не такого товариша! І що з того, що батько оде перед часом посивів, стараючись забезпечити твою долю, а той новий, миліший, молодший товариш, може, десь тепер зі своїми тухольцями руйнує нашу хату, останнє й одиноке наше пристановище на світі!

Мирослава не витерпіла тих їдких докорів, гарячі сльози бризнули з її очей.

— Ні, це ти, ти не любиш мене, — сказала вона, заливаючись слізьми, — і я не знаю, що відвернуло твое серце від мене! Я ж не дала тобі ніякої причини! Сам ти вчив і наказував мене жити по правді і говорити правду! Невже ж тепер нараз правда так дуже опротивіла тобі?

Боярин мовчав, похиливши голову. Вони зближалися вже до верха гори і їхали вузькою дорогою поміж високими буками, що зовсім заслонювали перед ними небо. Коні, здані на власну волю, самі шукали собі стежки серед сутінків і, зчаста форкаючи, тюпали звільна по похилій каменистій дорозі під гору.

— Куди ж ми їдемо, коли нас вигнано з Тухольщини? — спитала нараз Мирослава, витираючи рукавом сльози і підводячи догори голову.

— В світ за очі, — відказав батько.

— Ти-ж казав, що їдемо до одного боярина в гостину.

— Правда опротивіла мені: я сказав неправду.

— То куди ж їдемо?

— Куди сама хочеш. Мені все одно. Може йхати до Галича до князя, котрому я наприкінці і котрий рад був мене позбутися? О,

хитра це штука, той князь! Використати силу чоловіка, виссати його, мов спілу вишню, а кістку кинути геть,— на те він якраз. І який рад був він, коли я попросив у нього даровизни землі в Тухольщині! Іди, сказав мені, нехай лишень тут не бачу тебе! Йди і угризайся з тими смердами за нужденну межу, лиши сюди не вертай! Ну, що, може іхати нам до нього, пожалітися на тухольців, просити проти них княжої помочі?..

— Ні, таточку! — говорила Мирослава. — Княжа поміч злого не направить, а тільки ще дужче погіршить.

— А видиш, — сказав боярин, не багато зважаючи на останні слова доньки. — Ну, а може вертати нам до Тухлі, до тих проклятих хлопів, до того чорта Беркута, і просити в них ласки, піддатися їх карі, зректися свого боярства і благати їх, щоб нас прийняли до своєї громади, як рівні рівних, і жити з ними так, як вони, з вівцями вкупі, між вівсом і гноєм?

Постава Мирослави непомітно, мимоволі простувалася, лице її прояснювалось при тих словах.

— А як гадаеш, таточку, чи вони прийняли б нас? — спитала вона живо.

— Хто знає! — сказав гризько боярин. — Це ще якби ласкаві були їх хамські величества й їх надвеличество Захар Беркут!

— Таточку, а чому ж нам не спробувати цього? Тухольці не люблять неправди; вони хоч і засудили нас, то, може, по-своєму праву. А може... може й ти, таточку, дечим... своїм гострим поступуванням причинився до того? А коли б лагідно, по-людськи з ними... Ах, боже, це що таке? — скрикнула нараз Мирослава, перериваючи свої попередні міркування.

Вони станули саме на вершку гори, і перед ними, мов силою чарів, розкинулася широка стрийська долина, залита мэрим пожеж і огнищ. Небо жевріло кривавим відблиском. Немов з пекла, несліся з долини дивні голоси, іржання коней, брязкіт зброї, переклики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, в'язаних і ведених у неволю мужчин, рик скотини і хрускіт будинків, що, перепалені,валилися до долу, а по тім величезні водопади іскор, мов рої золотистих комах, збивалися під небо. В кривавім розблиску огнів виднілися тут же в долині над рікою довгі, безконечно довгі ряди чотирьохгранних шатрів, переділені від себе широкими відступами. Люди, мов мурашки, снували поміж шатрами і громадилися коло огнищ. Мирослава стала на той вид, мов остовпіла, не можучи відорвати від нього очей. Навіть старий, понурий боярин не міг рушитися з місця, потопаючи очима в тім лячнім, кривавім морі, ловлячи носом запах гіркого диму і крові, вслухуючись у змішаний гамір, у зойки, стогнання та радісні окрики побіди. Навіть коні під нашими їздцями почали третіти всім тілом, стригти вухами і форкати ніздрями, немов лякалися йти дальше.

— Тату, про Бога святого, це що таке? — скрикнула Мирослава.

— Наши союзники, сказав понуро Тугар Вовк.

— Ах, це мусять бути монголи, про котрих прихід говорив народ з такою тривогою?

— Так, це вони!

— Нищителі руської землі!

— Наши союзники проти тих проклятих смердів і їх громадівства.

— Тату, це загибіль наша! Як не стане хлопів, то хто буде годувати бояр?

— Не бійся, не вродилась іще та буря, що здужала б до кореня знищити те підле насіння!

— Алеж, таточку, монголи не щадять ні хати, ні двора, ні князівської палати! Сам же ти не раз оповідав, як вони подушили князів під дошками.

— І це добре! Нехай їх душать, тих хитрих круків! Але боярина не задушили ніякого. Ще раз кажу тобі: це наші союзники!

— Алеж, таточку, ти хотів би входити в союз із тими дикунами, обагреними кров'ю нашого народу?

— Що мене це обходить, хто вони і які вони? Крім них, ми не маємо виходу. А нехай вони собі будуть і самі злі духи, щоб тільки помогли мені!

Мирослава, вся бліда, тривожними очима дивилася на свого батька. Кривавий відблиск огнів, що освічував околицю, робив його лице страшним і диким і меркотів на його шоломі, немов обвивав те лице кривавим вінцем. Вони обое позлізали з коней і, стоячи на гострім гребені гори, дивилися одно на одно.

— Який ти страшний, таточку, — прошептала Мирослава. — Я не пізнаю тебе!

— Говори сміло, говори, донечко! — сказав з якимсь диким насміхом батько. — Я знаю, що ти хотіла сказати! Ти хотіла сказати: я не можу дальше йти з тобою, я покину тебе, зрадника вітчини, а вернуся до свого милого, до свого вірного Беркута! Скажи, скажи це одверто, і покинь мене. Я піду, куди веде мене доля, і буду до кінця життя свого дбати про твоє добро!

Ідовитий голос боярина стався при кінці якимсь м'яким, тремтючим, зворушуючим, так що Мирослава вибухла голосним плачем і кинулась батькові на шию, гірко ридаючи.

— Ох, таточку,—хлипала вона,—як ти рвеш мое серце! Чим я так тяжко провинилася перед тобою? Я ж знаю, що ти любиш мене! Я... я не покину тебе ніколи! Я буду твоєю служницею, твоєю невільницею до останнього віддиху, лиш не йди туди, не подавай свого чесного ім'я на вічну ганьбу!

Ридаючи, вона впала батькові до ніг і обнімала руками його коліна, обливала слізьми його руки. Не відержал Тугар Вовк, капнули сльози і з його старих очей. Він підняв Мирославу і міцно притиснув її до грудей.

— Доню моя,—сказав він лагідно,—не жалуйся на мене! Горе наповнило гіркістю мое серце, гнівом налило мої думи. Але я знаю, що твоє серце — щире золото, що ти не покинеш мене в днях тривога й боротьби. Адже ми самі тепер на світі, ні до кого нам прихильитися, ні від кого ждати помочі, а тільки від себе самих. Вибору не маємо. Берімо поміч, де її знайдемо!

— Таточку, таточку! — говорила з слізьми Мирослава. — Гнів проти тухольців засліпив тебе і пхає тебе до загибелі. Нехай і так, що ми нещасливі, а чи для того мусимо бути зрадниками свого краю? Ні, радше згинути наміс голоду під плотом!

— Молода ти ще, доню, гаряча, палка, і не знаєш, як смакує голод, як смакує нужда. Я знат іх і хочу оберегти тебе від них. Не переч же мені! Ходи, їдьмо до цілі! Що буде, те буде, долі своєї не об'їдемо!

І він скочив на свого коня і шпигнув його острогами. Даремно Мирослава хотіла спинити його — він погнав униз горою. Ридаючи, подалась за ним і вона. В своїй непохитній, дитячій вірі вона все ще думала, що зможе охоронити батька від загибелі, від віковистої ганьби — від зради свого краю. Вона, бідна, й не знала, як глибоко її батько був уже застриг у тім огиднім багні, як безповоротно він уже впав у безодню, так, що для нього справді не було іншого виходу, як падати глибше, аж до дна.

Чим дальше з'їздили в долину, тим густіша пітьма обхапувала їх, тим менше могли щобудь бачити, крім блимання огнищ і жевріння віддалених пожеж. За те гомін і рик величезної юрби ставався чимраз голоснішим, оглушаючим. Дим виїдав їм очі, захапував віddих у грудях. Боярин простував до першого огнища, що палало серед поля. Це була монгольська сторожа. Наближаючись, вони бачили п'ять люда в кожухах, обернених волоссям дотори, в таких самих пелехатих гострокінчастих ковпаках, з луками на плечах і з топорами в руках.

Аж недалеко варти Мирослава догнала батька й сіпнула його за рукав.

— Таточку, Богом святым молю тебе, вертаймо відсі.

— Куди?

— Ходімо до Тухлі!

— Ні, пропало вже! Підемо, але не з уніженою просъбою. Підемо в гості, і рад я побачити, чи твої Беркути посміють тепер виганяти нас!

В тій хвилі монголи почули прихід чужих людей і з диким криком похапали за луки та оточили їх.

— Хто їде? — закричали різними голосами, то по-нашому, то по-свому.

— Поклонник великого джінгісхана! — сказав по-монгольськи Тугар Вовк. Монголи стали, витріщивши очі на нього.

— Ти відки, що за один, за чим приходиш? — спітив один, очевидно начальник сторожі.

— Не твоє діло, — відповів гостро, на монгольській мові боярин. — Хто веде вашу силу?

— Внуки великого джінгісхана: Пета бегадир і Бурунда бегадир.

— Іди ж і скажи їм, що „Калка ріка по болоті тече і в Дін упадає“. А ми на твій поворот пождемо коло огнища.

З рабським ушануванням розступилися монголи перед незнайомим приїжджим, що говорив їх мовою та й ще таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів. В одній хвилі начальник варти здав своє місце на другого, а сам, допавши коня, погнав до табору, якої, може, чверть милі віддаленого від вартового огнища.

Тугар Вовк і Мирослава позлали з коней, яких дехто з вартових зараз узяли, обчистили, напоїли й прип'яли на мужицькій, житом засіяній ниві. Приїжжі гості приступили до огнища, гріючи над ним руки, в які щипав їх весняний нічний холод. Мирослава тремтіла цілим тілом, мов у лихорадці, вона була бліда і не сміла піднести очей на батька. Аж тепер, почувши з батькових уст монгольську мову і побачивши, з якою пошаною монголи сповняли його волю, вона догадалася, що батько її не від нині знається з тими страшними нищителями рідної землі і що правдивою мусить бути та вість, яка глухо шепталась при дворі князя Данила, немов то Тугар Вовк у битві над

Калкою зрадив Русь монголам, виявивши їм на-перед цілий плян битви, уложений руськими князями. Правда,— говорили вісті,— доказу на те певного нема, а то б бояринові прийшлося понести голову на колоду; боярин стояв у битві в першім ряді і при першім замішанні взятий був до неволі. Але дивним видавалось декому його швидке увільнення без окупу, хоч боярин божився, що монголи випустили його, шануючи його хоробрість. Діло було темне, а тільки те було певне, що при княжім дворі всі почали якось сторонити від Тугара і сам князь не довіряв йому так, як довіряв давніше. Боярин вкінці почув ту зміну і попросив у князя даровизни землі в Тухольщині. Не допитуючись, для чого задумав боярин покидати Галич і для чого хоче закопатися в такій лісистій пустині, та й ще з молодою дочкою, князь Данило дав йому даровизну — очевидно, рад був його позбутися. І при від'їзді з Галича якось холодно прощалися всі з боярином, довголітнім товарищем оружжя. Все те згадала тепер в одній хвилі Мирослава, і все те, що тоді дивувало й гнівало її, стало тепер ясне й зрозуміле перед її очима. Так, значиться, вісті й шепти говорили правду! Так, значиться, батько її віддавна, від десятьох літ був у порозумінню з монголами, був зрадником! Мов придавлена, мов підкошена тою гадкою, похилила Мирослава свою прегарну голову додолу. Серце її боліло дуже: вона чула, як у ньому одна за другою рвалися найсильніші й найсвятіші нитки — нитки дитячої любові й поважання. Якою самітною, якою круглою сиротою чула себе вона тепер на світі, хоч тут же коло неї сидів її батько! Якою нещасною чула вона себе тепер, хоч

батько недавно ще запевнював її, що все робить для її щастя!

Але й боярин сидів тепер якийсь невеселій: Його рішуче серце тисли, очевидно, якісь важкі думи. Не знати, про що думав він, але його очі дивились, не змигаючи, в полум'я огнища, слідили уважно за тим, як доторяли червоні, мов розжарене залізо, поліна, як тріскали вогні, злизувані полум'ям. Чи це було спокійне думання чоловіка, що дійшов до своєї мети, чи, може, яке тривожне прочуття будучини холодною рукою вхопило його за серце і печать мовчання положило на його устах? Тільки ж і він, старий, розважний чоловік, уникав погляду Мирослави, лише дивився і дивився в гніще, на миготячі іскри та попеліочі поліна.

— Доню! — сказав він вкінці стиха, не підводячи на неї очей.

— Чому ти вчора не вбив мене, тату? — прошептала Мирослава, на силу здергуючи слізози в очах. Голос її, хоч тихий, дунув на боярина льдовим холодом. Він не знайшов на те питання відповіді і мовчав і вдивлювався в огнище, поки не прибіг вартівник із табору.

— Внуки великого джінгісхана шлють свій привіт новому другові і просять його до свого шатра на воєнну раду.

— Ходімо! — сказав коротко боярин і піdnявся з місця. Мирослава встала також, але ноги її відмовляли послуху. Та не час було тепер вертатися. В одній хвилі монголи привели їх коней, висадили Мирославу і, оточивши їх обож, повели до табору. Монгольський табір був розложений у величезнім чотирьохкутнику і обкопаний глибоким ровом. В кожнім боці чотирьохкутника було по дванадцять входів, оточених оружною вартою. Хоч неприятель

ніякий не грозив таборові, то все таки його стережено чуйно — таке вже було воєнне правило монголів, зовсім у суперечність із християнським лицарством, яке не дорівнювало монголам ані в військовій карності, ані в уміlostі тактики та кермовання великими масами.

Вартові при вході табору дикими голосами перекликалися з вартовими, що вели боярина з донькою, а потім перейняли незвичайних гостей і повели їх до шатра своїх начальників. Хоч і як придавлена була Мирослава своїм болем і стидом, що випалював гарячі рум'янці на її дівочім лиці, то все ж вона була надто смілої вдачі, надто свободно і по-лицарськи вихована, щоб не зацікавитися розкладом табору і всім новим та невиданим оточенням. Бистрим оком окинула вона провожаючих її вартових. Низькі, підсадкуваті їх постави, повбирані в овечі кожухи, через які перевішаний був у кожного лук і сагайдак зі стрілами, виглядали, мов ведмеді або які інші звірі. Лице без заросту, з вистаючими вилицями і під'очними кістями, з маленькими і глибоко впалими очима, що ледве блищалися з вузьких, скісно прорізаних повік, з невеликими, приплесканими носами, виглядали якось гидко, відразливо, а жовтава їх барва, що відблиску огнищ переливалася в якийсь зеленковатий відтінок, робила їх іще страшнішими та відразливішими. З похнюпленими додолу головами і з горляною, співуючою мовою вони подобали на вовків, що шукають, кого б пожерти. Шатра їх, як Мирослава зблизька приглянулася, зроблені були з вайлоку, розп'ятого на чотирьох жердках, звязаних угорі докути, і накриті були угорі для забезпеки від дощу великими

шапками з кінської шкіри. Перед шатрами стояли на жердках понастроювані людські голови, криваві, з застиглим виразом болю і розпуки на блідих, посинілих, світлом огнищ дивовижно освічених лицах. Холодний піт виступив на чоло Мирослави на цей вид; її, геройську, смілу дівчину, не мучила думка, що швидко й її голова так само стримітиме дебудь перед шатром якого монгольського бегадира. Та ні, вона воліла б тепер тліти в поежі і стриміти, як кривава трофея, перед шатром переможця, аніж своїми живими очима оглядати ті трофеї, з яких кожна недавно ще була живим чоловіком, думала, працювала і любила — аніж іти здовж оцього страшного табору на безчесне, зрадницьке діло!

— Ні, ні, — думалось їй, — не буде того. Я не піду дальше! Я не стану зрадницею свого краю! Я покину батька, коли не зможу відвести його від його проклятого наміру.

Тим часом вони станули перед шатром начальника Пети, любимця Батієвого. Шатро не відзначувалося від інших шатрів зовні нічим, окрім прип'ятої на його вершку жердки з трьома бунчуками: зате в середині було далеко пишніше, по-азіяtsky уладжене. Тільки ж ані боярин, ані Мирослава до середини шатра не входили, бо начальників монгольських застали перед шатром, коло огнища, на котрім невільники пекли двох баранів. Побачивши гостей, начальники скопилися всі враз на рівні ноги і похапали до рук свою зброю, хоч, впрочім, не поступилися з місця, щоби стрічати їх. Знаючи монгольський звичай, боярин кивнув доньці, щоб лишилась позаду, а сам, знявши з голови шолом, а з плечей лук, приступив до них з поклоном і став мовчкі, з похиленими

до землі очима, о три кроки перед головним начальником Петою.

— Від якого царя приносиш нам вісті? — спитав його Пета.

— Я не знаю ніякого царя крім великого джінгісхана, пана всього світу! — сказав боярин. Це була звичайна формула піддання. Пета тоді поважно, але радо, простяг бояринові руки.

— В пору приходиш, — сказав Пета, — ми дожидали свого союзника.

— Я знаю свій обов'язок, — сказав Тугар Вовк. — В однім лиشنь я переступив ваш звичай: я привів доньку свою до табору.

— Доньку? — сказав зачудуваний Пета. — Хіба ж ти не знаєш, що звичай наш забороняє жінкам вступати в збір вояків?

— Знаю. Але що ж я мав зробити з нею? В мене нема дому, ні родини, ні дружини! Крім мене і великого джінгісхана, вона не має ніякої опіки! Мій князь рад був позбутися мене зі свого міста, а ті прокляті смерди, мої невільники, збунтувалися проти мене.

— Але все ж таки тут вона не може лишитися.

— Я прошу внуків великого джінгісхана дозволити їй лишитися нинішню ніч і завтрашній день, поки не винайду для неї безпечної пристановища.

— Для друзів наших ми гостинні, — сказав Пета, і потім, обертаючись до Мирослави, він сказав ламаною українською мовою:

— Зблізись, дівчино!

Мирослава аж затремтіла, почувши ті звернені до себе слова страшного монгольського начальника. Повними ненависті й погорди очима дивилася вона на того нищителя Русі, зовсім не слухаючи його слів.

— Зблізись, Мирославо! — сказав її батько.
— Великий начальник монгольського війська
ласкавий до нас.

— Не хочу його ласки! — відказала Миро-
слава.

— Зблізись, розкажую¹) тобі! — сказав гріз-
но боярин. Мирослава неохітно зблізилася.

Пета своїми малими, блискучими очима
поглянув на неї.

— Гарни дивчина! Жаль, що не остатись.
Гляди, дивчина, на свій тат. Будь вірна великих
джеїнгісхан. Велика ласка буде! На тобі, див-
чина, оде коко, з вашого князя Мстислав.
Знак безпеки. Покажи монгольському вояку — усі
пропустить, нічого злого не зробить. А тепер
до шатра!

З тими словами Пета подав Мирославі зі
свого пальця великий золотий перстінь, здобу-
тий ним у битві над Калкою з князя Мсти-
слава. На перстені був великий золотисто-зе-
лений бериль з вирізаними на нім фігурами.
Мирослава вагувалася, чи пройняти дар від во-
рога, може навіть заплату за батькову зраду.

— Візьми, доню, цей знак від великого
внука джеїнгісхана, — сказав боярин, — це знак
його великої ласки для тебе, дає тобі без-
печний прохід у монгольськім таборі. Нам
прийдеться розстatisя, доню. Їх воєнний зви-
чай забороняє жінкам бути в таборі. Ale
з тим перстенем ти можеш безпечно приходити
і виходити, коли тобі запотребиться.

Мирослава ще вагувалася. Ale втім нова
якась думашибнула їй у голову, — вона взяла
перстінь і, відвертаючись, урваним голосом ска-
зала: — Дякую!

¹) Розкажую — приказую.

Потім Пета велів відвести її до окремого шатра, котре на борзі приготовано для її батька, а Тугар Вовк лишився сам з монгольськими бегадирами, щоб радити воєнну раду.

Перший забрав голос Пета, головний начальник цього відділу, чоловічок літ коло сорока, тип монгола: невеличкий, повертливий, з хитро мигаючими, малими, мов мишаочими, очима.

— Сідай, гостю, — сказав він до боярина. — Коли скажем тобі, що ми дожидали тебе, то нехай це буде найвища похвала твоєї вірності для великого джінгісхана. Але все таки ти трохи запізно прийшов. Військо наше жде вже третій день, а великий джінгісхан, виправляючи нас на захід, до краю рабів своїх Арпадів, наказував нам довше трьох день без потреби ніде не задержуватись. Брат наш, Кайдан бегадир, що пішов через край Волохів, буде перед нами в домі Арпадів, здобуде їх столичне місто, а яку ж славу ми принесемо з того походу?

На те сказав боярин:

— Я порозумів слова твої, великий бегадир, і ось що відповім на них. Вірний слуга великого джінгісхана не міг швидше прибути до вашого табору, бо аж учора дізвався про ваш похід, а, дізвавши, прибув зараз. Про задержку не журися. Шляхи наші хоч не широкі, але безпечні. Брама в царство Арпадів стане вам отвором, лиш тільки застукайте.

— Які шляхи і в чиїх руках? — спитав коротко Пета.

— Один шлях дуклянський, горі Сяном рікою, а потім через низький гірський провал. Шлях широкий і вигідний, топтаний уже не раз руськими й угорськими воєнними силами.

— Далеко відси?

— Відси до Перемищля два дні ходу, а з Перемищля до гір ще два дні.

— Хто стереже?

— Стережуть його нашого князя бояри, що на нім поробили засіки. Але бояри не радо служать князеві Данилові Романовичу, не радо стережуть засіків. Мала обіцянка склонить їх на сторону великого джінгісхана.

— Але чому ж досі ми нікого з них не бачили в нашім таборі? — спитав Пета.

— Годі їм, великий бегадире. Народ, серед якого вони живуть і який мусить поставляти оружних людей для оборони засіків, не радо зносить їх владу над собою. Дух бунту і непокори живе в народі. Серце його тужить за давніми порядками, де не було ні князів, ні влади, де кожна громада жила для себе, а проти спільногого ворога всі дружилися по добрій волі і вибирали та скидали свою старшину. В оцих горах живе один дід, що його прозвали бесідником, і той роздуває полум'я непокори в ім'я тих старих порядків. Народ дивиться на бояр, мов пастухи на вовка, і скоро би тільки побачив, що бояри тягнуть у сторону великого джінгісхана одверто, то побив би їх камінням. Коли ж за приближенням нашої сили бояри піддадуться вам і віддадуть вам засіки, народ пирсне, як полові від вітру.

Пета слухав уважно бесіди боярина. На сміх і погорда забліскотіли на його тонких губах.

— Дивні ж у вас порядки! — сказав він. — Князь бунтує проти своїх слуг, слуги проти князя, князь і слуги проти народу, а народ проти усякої влади! Дивні порядки! У нас, коли дрібні ватажки хотіли бунтувати проти

великого джінгісхана, то той згromадив їх до свого аула і, оточивши аул своїми вірними синами, велів настановити вісімдесят великих кітлів на грани і налити їх водою, а коли вода закипіла, то, не розбираючи нічиеї вини, велів у кожний котел вкинути по два бунтівники і варити їх так довго, поки тіло зовсім не відкипіло від кости. Тоді велів повиймати голі кістяки з кітлів, посадити їх на коней і повідвозити до під владних їм племен, щоб ті на прикладі своїх ватажків училися послуху й покори великому джінгісханові. От так би й вас її вчити. І ми навчимо вас її. Дякуйте богам, що зіслав нас до цього краю, бо коли б не ми, то ви певно, мов ті голодні вовки, пожерли б одні других.

Кров постила бояринові в тілі при тім оповіданню монгола, але він ні словечка не відказав на це.

— Ну, а який же ваш другий шлях? — спитав дальше Пета.

— Другий шлях тухольський, — відповів боярин, — хоч вужчий і не так рівний, але зате ближчий і рівно безпечний. На тім шляху засіків нема, ані княжих бояр нема. Самі хлопи пильнують його.

— Хлопів ваших ми не боїмося! — сказав з погордою Пета.

— І ніщо їх боятися, — підхопив боярин. — Вони ж без оружжя і без уміlosti воєнної. Тим шляхом я сам можу вам бути провідником.

— Але, може, на арпадській стороні ті шляхи сильно замкнені?

— Тухольський не замкнений зовсім. Дуклянський замкнений, але не дуже сильно.

— А довга дорога тухольським шляхом до краю Арпадів?

— Для оружних мужів до Тухлі день ходу. В Тухлі переночувати, а разом зо світом у дорогу, і на вечір будете вже на рівнині.

— А дуклянським?

— Вчисляючи, скільки часу треба на пониження засіків, три дні ходу.

— Ну, то веди нас тухольським! — сказав Пета.

— Дозволь мені слово сказати, великий бегадире,— сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту і геркулеової будови тіла, з лицем темно-оливкової барви, одягнений у шкіру степового тигра, що все разом аж надто виразно свідчило про його походження з туркоманського племені. Це був страшний, безтако смілий і кровожадний воївник, Бурунда бегадир, суперник у славі з Кайданом. Монгольські загони, які він провадив, лишили по собі найстрашнішу руїну, найбільше число трупів, найширшу ріку поеж. Він безмірно перевищав Пету своєю відвагою; перед його шатром кожного вечора було два рази більше свіжих голів, ніж перед шатром усякого іншого вояка. Але Пета не завидів йому тої сміlosti, чуючи надто добре свою перевагу над Бурундою в штуці ведення великих мас і кермовання великими битвами та походами. Він радо пускав Бурунду на найнебезпечніші місця, держав його в запасі на найтяжчу, рішучу хвилю, немов непоборний залізний таран,— а тоді пускав його з віddілом „кривавих туркоманів“ довершувати побіди.

— Говори, брате Бурундо! — сказав Пета.

— Дозволь мені з десятитисячним віddілом іти тухольським шляхом, а ти сам простуй на дуклянський. Перейшовши на арпадський

бік, я вдарю зразу на тих, що стережуть дуклянського шляху, і прорівняю тобі дорогу.

Пета з подивом глянув на Бурунду, немов це перший раз вирвалось тому рубаці з уст таке розумне слово. І справді, плян Бурунди був хоч і смілий, та зате дуже розумний, і Бурунда був єдиний смільчак до виконання цього пляну.

— Добре, — сказав Пета, — нехай буде по-твоєму! Вибирай собі вояків і рушай з ними зараз завтра.

— Дозвольте ще й мені слово сказати, великий бегадире, — сказав Тугар Вовк.

— Говори! — сказав Пета.

— Коли воля ваша слати частину своєї сили тухольським шляхом, а все задля тісноти шляху й я не радив би слати, то позовольте мені піти наперед з невеличким віddілом і зайняти вхід того шляху, заким іще тухольські смерди дізнаються про ваш прихід і заявлять його засіками.

— Добре, йди! — сказав Пета. — Коли хочеш виrushити?

— Зараз, щоб іще завтра на південь сповнити своє діло.

— Коли так, то нехай буде кінець нашій раді і нехай боги щастять нашій зброї! — сказав Пета, встаючи з місця. Встали й інші начальники. Тугар Вовк просив Пету, щоб визначив для нього віddіл смілих мужів, а сам пішов до шатра покріпитись і попрощатися з донькою.

В темнім шатрі на ліжку, покритім м'якими, грабованими перинами, сиділа Мирослава і гірко плакала. По всіх страшних і несподіваних вражіннях цього вечора вона аж тепер мала час зібрати свої думки, розглянути добре своє теперішнє положення, в яке втягнув її батько.

Положення те було справді страшне, бачилось навіть безвихідне. Батько її зрадник, монгольський слуга; вона в монгольськім таборі, напівгість, напівбранка, а на всякий спосіб кругла сирота. Бо навіть остання її підпора—непохитна віра в свій пророчий сон, у благословенство матері і в своє любовне щастя з Максимом,—і та віра тепер при холодній розвазі зачала похитуватись, кривавлячи її серце. Бо яким лицем стане вона тепер перед Максимом? Якими словами розповість йому про свій—добровільний, чи недобровільний?—побут у монгольськім таборі? Мов гадюки, вертіли її серце ті питання, і вона дала слово з волю і плакала, мов з життям своїм прощалася.

Батько тихими, тривожними кроками приступив до неї, положив руку на її плече,—вона не підводила голови, не рушалась, не переставала плакати.

— Доню Мирославо,—сказав він,—не плач! Дасть Бог, усе ще добре буде!

Мирослава мов не чула нічого, сиділа неподвижно, холодна, безучасна.

— Забудь того смерда! Гарна будучність чекає тебе, а він... Що він? Завтра в полуднє він упаде трупом від моого меча.

— Хто?—скрикнула Мирослава роздираючим серце голосом.

Боярин злякався того голосу і відступився від дочки, що зірвалась на рівні ноги.

— Хто впаде трупом?—повторила вона.— Він, Максим? Ти ведеш напад на Тухлю?

— Та ні, ні!—відпекувався боярин,—хто це сказав тобі?

— Сам ти сказав!—наставала на нього Мирослава.—Тату, скажи мені правду, що

задумуеш? Не бійся за мене! Я тепер і сама вже добре бачу, що не можу бути Максимова, через тебе не можу бути! О, ти розумний, ти хитрий! Ти допровадив до свого! Не для того я не можу бути Максимова, що вища від нього родом, о, ні! Я нижча від нього, я чую себе безмірно нижчою від нього, бо він чиста, чесна душа, а я дочка зрадника, може й сама зрадниця! Так, тату! Ти дуже хитрий, такий хитрий, що аж себе самого перехитрив! Ти кажеш, що мого щастя бажаєш, а ти вбив моє щастя. Але нехай і так! Що з мене за хосен? Тільки скажи мені, що ти задумуєш напроти нього?

— Алеж нічого, зовсім нічого! Він тепер, може, вже десь далеко в горах.

— Ні, ні, ні, не вірю тобі! Скажи мені, що ви врадили з монголами?

— Говорили про те, куди йти на Угри.

— І ти їм хочеш видати тухольський шлях, щоб помститися на тухольцях!

— Дурна дівчино, що мені мститися на них! За дрібні вони для моєї мести. Я хочу перепровадити монголів на Угри, бо чим скорше підуть із нашого краю, тим менше тут руїни нароблять.

— О, певно, певно! — скрикнула Мирослава. — Але з поворотом доруйнують, що тепер лишать ціле! І ти ведеш їх на Тухлю, тепер, зараз?

— Ні, не на Тухлю. Я веду тільки один малий відділ, щоб обсадити вхід до Тухлі.

— Хто має браму, той має й хату! Але розумію тепер! Ти ж сам сказав недавно, он там, на горі, що завтра Максим має з тухольськими молодцями валити наш дім. А ти хочеш з монголами напасті на нього, вбити його...

Боярин видивився на неї зачудованими очима; він почав боятися, чи не відьма вона, що так страшно швидко вгадувала, в чім діло.

— Доню, забудь за нього! — сказав він. — Яка доля йому судилася, така й буде.

— Ні, тату, тим ти не зведеш мене! Я іду, їду до Тухлі, я остережу його, спасу його від твоєї засідки! А коли в неї попадеться, то я стану обік нього і буду боронитися разом з ним, до останнього скону, проти тебе, тату, і твоїх поганих союзників!

— Дівчино, ти божевільна! — скрикнув боярин. — Уважай, не доводи мене до гніву! Це хвиля рішуча.

— Що мене обходить твій гнів! — відказала холодно Мирослава. — І що ти мені можеш іще більше злого зробити після того, що зробив досі? Коли уб'еш мене, то це буде тільки добродійство, бо й так мені не жити. Пусти мене!

— Ні, лишись тут, нерозумна!

— Так, лишись тут, поки ти спокійно не замордуєш того, хто дорожчий мені над життя моє! О, ні, я не лишусь!

— Лишись! Богом кленусь тобі, що не підійму руки своєї на нього!

— О, знаю, знаю, що це значить! — скрикнула Мирослава. — Ну, розуміється, ти боярин, де ж би ти піднімав руку на смерда. Але своїм диким товаришам велиш усі затроєні стріли націлити на його груди!

— Ні! Коли вже таке твое над ним милосердя, то ще раз кленусь тобі, що ані я, ані ніхто з моєї дружини не ткне його, хоч би він незнати як нападав на нас! Досить тобі цього!

Мирослава стояла, шарпана страшною сердечною тривогою, і не могла нічого більше сказати. Хіба ж вона знала, чи досить цього,

чи ні? О, як радо була б вона пташкою злєтіла до нього, щирим щебетанням перестерегла його! Але годі було. Батько її взяв свою зброю і, виходячи з шатра, сказав:

— Доню, ще раз кажу тобі і заклинаю тебе: лишись у таборі, поки я не вернусь, а тоді роби собі, що твоя воля буде. А тепер прощай.

Він вийшов, і заслона з войлоком, що служила замість дверей, неспокійно захиталася за ним. З заламаними руками, образ найтяжчого горя і найстрашнішої тривоги, стояла Мирослава насеред шатра, німа, перехилена наперед, з відкритими устами, ухом ловлячи останній стук кінських копит, що глухли й німіли по мірі того, як віддалявся на полуднє відділ монголів, ведений її батьком на загибель Тухольщини.

V.

З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі. Від малку виріс він у глибокім почуванню своєї єдності з громадою і святости громадської волі, тож і тепер, коли зовсім не в пору для його серця на нього впав почесний вибір громади—прогнати з громадських земель ворога громади, якого бачили тухольці в боярині,—і тепер він не смів відмовитись від того поручення, хоч серце його рвалося і краялось на саму думку, що буде мусіти стрітитися з Мирославою, з її батьком, як з ворогами, що буде, може, мусіти боротися з боярськими лучниками або і з самим боярином, проливати кров людську в очах тої, за котру він сам готов був свою кров пролити. Правда, він твердо рішився

зробити своє діло як можна найспокійніше і не доводити його аж до проливання крові, але хто ж міг йому поручити, що боярин, знаючи його слабу сторону, сам не буде шукати зачіпки? Це легше могло бути, як що.

— Але ні, — думав собі Максим, — коли схоче моєї крові, я не буду боронитися, я надставлю йому свої груди добровільно, нехай б'є! Життя він не хоче мені дати, то нехай дає смерть! Прощай, моя Тухольщина! Прощай, батьку мій, соколе сизий! Прощайте, браття і товарищи мої! Не побачите вже Максима, а почувши про мою смерть, посумуєте і скажете: згинув для добра громади! Але ви не будете знати, що я сам бажав і шукав смерті!

Так думав Максим, наближаючись до будинків боярських на горбку над Опором. Дім боярина збудований був із грубих, у чотири гранки гладко обтесаних і гиблем¹⁾ на споєннях вигладжених ялиць, будованих в кути, так, як тепер ще будують наші сільські хати. Покритий був грубими драницями, обмазаними зверху грубою верствовою червоної, в воді нерозмокуючої глини. Вікна, як і у всіх хатах, обернені були на полудне; замість шибок понапинані були на рямі волові міхурі, що пропускали слабе, жовтаве світло до середини. Вхідові двері спереду і ззаду вели до просторих сіней, яких стіни обвішані були всіляким оружжям, оленевими та зубровими рогами, шкірами з диків, вовків і ведмедів. З сіней на два боки вели двері до кімнат, просторих, високих, з глинняними печами без коминів і з дерев'яними, гарно вирізуваними полицями на всякий посуд. Одна світиця боярина, а друга, по другім

1) Гибель — гембель.

боці сіней, його доньки. Ззаду були дві широкі комори: в одній кухня, в другій службна. В світлиці боярина стіни були обвішані шкірами ведмедів, тільки над постіллю висів дорогий заморський килим, здобутий боярином у якісь поході. Там же висіли його луки, мечі й інша підручна зброя. Світлиця ж Мирослави була, крім м'яких шкір по стінах і помості, пристроєна в квіти, а на стіні, напроти вікон, над її ліжком, висіло дороге металеве дзеркало і обік нього дерев'яний, сріблом окований, чотирьохстрunnий теорбан, любий повірник Мирославиних mrій і дівочих дум. Віддалік від дому, на невеличкій долині стояли стайні, стодоли й інші господарські будинки; там також була невеличка хата для скотарів. Але пусто й глухо було сьогодні в просторім боярськім домі. Боярина і Мирослави нема дома, слуг боярин повідправляв, худобу велів перегнати до череди сусіднього корчинського осадника; тільки лучники й топірники лишилися, та й ті якісь невеселі, не гомонять, не жартують, ані пісень не співають. Мабуть важніше якесь жде їх діло, бо беруть луки й стріли, топори й списи, а все те мовчки, сумовито, мов на смерть готуються. Що це такого?

Та ось один, що стояв серед шляху, мов на сторожі, дав знак трубою, і в повній збройі всі дружинники стали в ряд перед боярським домом, піднявши списи, нап'явши луки, мов до битви. По шляху надійшла тухольська ватага і, побачивши оружних людей перед боярським домом, почала й собі готовитися до бою. Три вожними очима позирнув Максим на оружних людей, чи нема між ними боярина. Але, на щастя, боярина не було. Відіткнув Максим, немов гора з грудей його звалилася, і сміліше

почав порядкувати свою ватагу. Це й не довго часу забрало, і мовчки, з понатяганими луками, з блискучими топорами й списами тухольці зближалися в ряді до боярських дружинників. Не дальше, як на п'ятдесят кроків одні від других, зупинилися.

— Боярине Тугаре Вовче! — кликнув голосно Максим.

— Нема боярина Тугара Вовка! — відповіли дружинники.

— Так ви, вірні його, слухайте, що я скажу вам від імені тухольської громади! Послала нас громада, щоб прогнати вас волею чи неволею з тухольських земель по засуду громадському. Питаємо вас, чи вступитесь по волі, чи ні?

Дружинники мовчали.

— Питаємо другий раз! — сказав Максим.

Дружинники мовчали, не спускаючи луків.

— Питаємо третій раз! — сказав, підносячи голос, Максим.

Дружинники мовчали, але стояли недвижимо в своїй ворожій поставі. Дивно було Максимові, що це має значити, але, не зупиняючись довше, він велів своїм молодцям випустити стріли на дружинників. Стріли засвистіли, мов змії, і, перелетівши понад головами дружинників, повбивалися в стіну. В тій хвилі дружинники, мов на даний знак, кинули зброю на землю і з простягненими руками ступили напроти тухольських молодців.

— Товариші, браття! — сказали вони. — Не прогнівайтесь на нас за нашу мовчанку. Ми дали слово бояринові, що стрітимо вас вороже, але ми не давали йому слова проливати вашу кров, і проливати її за неправду. Ми були при суді громадськім і знаємо, що боярин

скривдив громаду і що громадський суд справедливий. Робіть, що вам повелено, і коли буде ласка батьків ваших, ми будемо просити їх, щоб прийняли нас до своєї громади. Не хочемо більше служити бояринові!

Радість тухольців, а особливо Максима, коли почули ті слова, була безмежна. Зараз усі поскидали оружжя на купу перед боярським домом і серед голосних, веселих криків обіймали й цілували своїх нових і несподіваних товаришів, з якими перед хвилею думали вступити в смертельний бій. Максим найдужче рад був тому, що його побоювання не справдилося, що йому не довелось перед очима Мирослави поборювати її батька і проганяти на незвісні шляхи ту, з якою рад би був ніколи не розстatisя. Радість сумирного закінчення цієї немилої справи на хвилю заглушила в нім усякі інші непевності. В товаристві веселих боярських дружинників увійшли тухольці до боярського дому, все з зацікавленням оглядаючи, хоч нічого не тикаючи. З сердечним трепетом наблизався Максим до світлиці Мирослави, надіючись тут стрітити її в сльозах або в гніві, бажаючи ширим словом потішити, заспокоїти її. Але Мирослави не було в світлиці, і це затурбувало Максима. Де вона? — подумав він, і зараз надумав спитати про це дружинників, що тим часом вешталися, приготовляючи на радощах для своїх тухольських гостей братерську гостину. Але відповідь дружинників на його питання зовсім не вдоволила й не заспокоїла Максима. Боярин учора рано виїхав з донькою, але куди? за чим? коли верне? — не знати. Велів їм виступити ворожо проти тухольців, але чи то побачивши їх понурі, неохочі лиця, чи то, може, повзявші яку іншу

думку, урвав бесіду й від'їхав. От і все, що дізнався Максим від нових союзників. Очевидна річ, що такі вісті мусіли відразу закаламутити його чисту радість, ба навіть кинути тінь якогось підозріння на дружинників. Що це таке? Чи не криється в тім яка зрада? Чи не хоче боярин зловити їх у яку засідку? Але, не хотячи всім у голос виявляти свого підохріння, Максим шепнув тільки деяким із своїх товаришів, щоб малися на бачності, а сам почав пильно і уважно переглядати ввесь дім від гори аж до долу, не минаючи ні одної скритки, ні одного закамарка. Ніде не було нічого підозреного.

— Гарна будова! — сказав Максим до дружинників, що заставляли столи, — але що ж, ми мусимо її розібрати. Звісна річ, ми не будемо її ні валити, ні палити, але зложимо все порядно на купу, щоб боярин, коли запотребує, міг собі все те забрати. І все добро його мусить бути йому скоронене в цілості.

Тим часом дружинники повиносили до сіней великі дубові столи із світлиць, прикрили їх білою скатертю і заставили всілякою страхою й медом. Серед радісних окликів і співів почалася гостина. Тільки ж чим довше сиділи молодці за столами, чим більше їли й пили, тим більше щезала якось їх радість і веселість. І хоч мід пінівся в точених дерев'яних кубках, хоч м'ясо печене на рожнах димилося на дерев'яних тарілках, хоч ширі, товариські слова гомоніли від одного кінця столу до другого, то все таки таємно третміли чогось усі серця, немов дожидали якоїсь страшної вісти. Дивна, недослідна, а всім чутна тривога висіла в повітрі. Чи стіни боярського дому давили вільних громадян?..

Ось устав один із боярських дружинників і, піdnімаючи вгору кубок, повен піністого меду, почав говорити:

— Браття! Радісний цей день для нас і щоб ніяка лиха пригода...

Але не скінчив. Разом поблід і затремтів цілим тілом. Усі банкетарі напруго посхапувались, вискаючи хто куди міг, перевернули стіл з усіма кубками й стравами.

— Що це? Що це? — крикнули всі нараз і поперлися до дверей. Хоч і як дрібний на око і мало значучий був знак, глухий стук кінських копит, а прецінь якого безмірного переполоху наробив він у боярськім домі! Одну хвилю дійсне пекло було в сінях: цей біг туди, той сюди, цей шукав того, той цього, а всі мішалися і товпилися без ладу, топчучись по кубках і стравах, по білій скатерті і по дубовім переверненім столі. Максим перший вирвався на двір із тої замішанини і, раз тільки кинувши оком довкола, пізнав усю велич небезпеки.

— До зброї, браття, до зброї! Монголи! Монголи!

Той крик був, мов наглий удар грому. Всі стали, мов мертві, безладна сумішка перемінилася на безладне оставпіння. Але й це тривало тільки хвилю. Стукіт кінських копит розлягався все ближче й ближче, а неминуча небезпека разом обудила всіх із мертвоти. Адже ж усі були смілі, сильні, молоді! Адже ж кожний із них не раз у своїх дитячих і молодечих снах бачив себе в битві, в небезпеці, в кривавій боротьбі з ворогом і бажав і молився, щоб сон стався явою, щоб довелось йому колись ставати грудьми в обороні свого краю. І ось хвиля надійшла — і вони ж мали б її перелякатися? Тільки на хвилю оглушила їх страшна вість,

страшна назва „монголи“,—в найближчій хвилі вони вже були тим, чим були звичайно, вже кожний держав у руках свою зброю, стояв у ряді поруч з іншими, готовий до кривавого бою.

— Головне діло наше, товариші, держатися цих стін. Поки ворог не випре нас від цього дому і не оточить на вільнім полі, поти не маємо чого боятися. Дім цей, то буде наша твердиня!

І він розставляв лучників коло вікон, коло дверей по два і по три, як до важності й доступності місця. Деякі мали в середині дому, щоб доносити з боярського складу лучникам стріл і рогатин, головна ж сила мала стояти при входових дверях, щоб в разі потреби проломити ряди напасників і відбити їх від дому.

А тим часом монголи на ріни¹⁾ над Опором зупинилися, позазили з коней і, розділивши на три відділи, рушили під горбок трьома стежками. Очевидно, провадив їх хтось добре знайомий зі стежками й ходами, бо цілий той маневр відбувся швидко, без вагання, без довшої запинки. Маневр той показував ясно, що монголи хотіли зі всіх боків обійти й оточити дім відразу.

Але хто це йде так завзято на чолі середнього, головного відділу монголів? Глядять товариші і очам своїм віри не ймуть. Це не хто другий, як сам властитель цього дому, гордий боярин Тугар Вовк.

— Наш боярин! Наш боярин! — скрикнули деякі дружинники, яких Максим, не довірючи їх щирості, поставив у ряді в суміш із тухольцями.

¹⁾ Рінь—піскувате місце.

— Так, ваш боярин, монгольський слуга, зрадник своєї батьківщини! Невже ж ви й тепер іще схочете додержувати їому вірності?

— Ні, ні! — скрикнули дружинники однодушно. — Смерть зрадникові! Розіб'єм вражу ватагу або самі погинемо в обороні свого краю.

Урадуваний тою заявкою, сказав Максим:

— Простіть, браття! Одну хвилю я несправедливо судив вас, думаючи, що ви в змові зі своїм боярином. Але тепер бачу, що кривду робив я вам. Держімся разом, близько стін, так, щоби не могли нас оточити, і стараймося завдавати їм якнайбільше страти. Монголи, як я чув, не добре вміють вести облогу, а ще в такій невеличкій силі. Чей¹⁾ нам удастся відбити їх напад.

Бідний Максим! Він старався в інших вмовити надію, яка в нього самого почала щезати від першої хвилі, коли тільки побачив монголів, а то тим більше тепер, коли переважна їх сила вповні розвернулася перед очима обляжених. Але, все таки його слова мали велику вагу в його товаришів, що не раз уже мали нагоду переконатися про його притомність духа й оглядність в часі найбільшої небезпеки. Сліпо полягаючи²⁾ на його словах і розказах, кожний дбав лише про те, щоб пильнувати свого місця до крайньої можности, знаючи добре, що й сусіднє місце буде так само пильноване.

Та ось монголи широким колесом у три ряди обступили вже дім боярський і кам'яні стріли на своїх луках держали вже намірені

¹⁾ Чей — може, мабуть.

²⁾ Полягати на чомусь — покладатися на щось, слухатися чогось чи когось.

на смілих обляжених молодців. Тільки що начальник не дав іще знаку до бою. Начальник, бачиться, хоче попереду пробувати ще намови, бо ось він виступив з-поміж рядів наперед проти головного відділу обляжених і каже:

— Раби невірні! Погані смерди! Невже ж зухвалість ваша така безмежна, як і ваша дурнота, що ви хотіли би піднімати оружжя на військо великого джінгісхана, нині безперечного пана всієї Русі? Піддайтесь йому без бою, то він помилує вас. Але ті, що захотять опиратися його силі, будуть нещадно роздавлені, як хробаки під колесами воза.

На таку мову голосно і сміло відповів Максим Беркут:

— Боярине! Дуже не в пору назвав ти нас, синів вільної громади, рабами! Ти поглянь на себе! Може, до тебе така назва борше¹⁾ пристане, ніж до нас. Адже до вчора ще був ти раб княжий, а нині ти вже раб великого джінгісхана і, певно, полизав молоко, розлите по хребті коня якогось його бегадира. Коли воно тобі смакувало, то ще з того не виходить, щоб і ми були ласі на нього. Великої сили великого джінгісхана ми не лякаємося. Вона може нас зробити трупами, але не зробить нас рабами. А тебе, боярине, вся сила великого джінгісхана не зробить уже ані вільним, ані чесним чоловіком!

Гостра й різка була бесіда Максимова. Іншим часом вінуважав би на те, що перед ним батько Мирослави, але тепер він бачив тільки ворога — ні, зрадника, чоловіка, що потоптав сам свою честь, котрому проте ніяка честь не належиться. Голосно радувались

¹⁾ Борше — скоріше.

товариші, почувши таку Максимову мову. А боярин аж пінівся зо злости.

— Хлопе поганий! — кричав він. — Жди лишень, я тобі покажу, що завчасно ти похвалявся своєю вільністю! Нині ще кайдани засяряжчать на твоїх руках і ногах! Нині ще ти будеш валитися в поросі перед начальником монгольської сили!

— Швидше згинути! — відповів Максим.

— Отже не згинеш! — крикнув боярин. — Гей, діти, — озвався він до монголів їхньою мовою, — далі на них! Тільки цього обминайте, цього мусимо мати живого в руках!

І він дав знак до бою. Залунав по горах і лісах роговий вереск і урвався. Стишилось довкола боярського дому, але це була страшна тиша. Мов гадюки, свистіли монгольські стріли, градом сиплючись на боярську оселю. Правда, напасники були занадто далеко віддалені, щоб їх стріли могли трапляти оборонців, або, трафивши, небезпечно ранити їх. Для того Максим крикнув до своїх товаришів, щоб тепер іще не стріляли і щоб взагалі щадили стріл і збрui, а вживали їх аж тоді, коли можна добре влучити ворога і одним ударом нанести йому значну страту. А щоб не відразу пропустити напасників до стін дому, він зі своїми вибраними товаришами уставився на подвір'ю, о яких двацять кроків перед входом, за міцним дощанним остінком — куснем недобудованого паркану. Паркан був якраз у хлопа¹⁾ зависокий, і стріли монгольські не досягали молодців. Зате їх цільні, хоч і рідкі, стріли смертельно разили монголів і стримували їх від наближення. Страшно розлютився Тугар Вовк, побачивши це.

¹⁾ У хлопа зависокий високий як, людина

— Приступом до них! — крикнув він, і збита громада монголів під його проводом кинулася бігцем із голосним криком до остінка. За остінком було тихо, немов усе там вимерло. Ось-ось уже монголи добігають, ось-ось своїм напором обалять¹⁾ остінок,—коли втім по-над остінком вирвався, мов із землі виріс, ряд голів і могутніх рамен — і свиснула громада сталених стріл — і ревнули з болю поражені монголи страшними голосами. Половина їх упала, мов підкошена, а друга половина перла назад, не дбаючи на крики і прокляття боярина.

— Гурра, молодці! Гурра, Максим! Гурра, Тухольщина! — закричали оборонці, і дух вступив у них. Ale боярин, не тямлючись зо злости, збирав уже другу громаду до нападу. Він повчав монголів, як треба нападати і не розсипатися за першим ударом противника, але бігти по трупах дальше. Тим часом і Максим повчав своїх молодців, що діяти, і з піднесеним оружжям ждали вони нападу монголів.

— Далі на них! — крикнув боярин, і перед усього цілими хмарами пустили монголи град стріл на противників, а по тім знов пустилась громада приступом на остінок. Знов перед наближенням стрітили їх молодці цільними²⁾ стрілами, і знов частина напасників із страшним криком упала на землю. Ale решта вже не метнулася назад, лише з оглушающим криком летіла далі і досягла остінка. Страшна була хвиля. Тонкий дощаний остінок ділив від себе смертельних ворогів, що хоч як близько себе були, не могли досягнути одні одних.

¹⁾ Обалити — перекинути, знищити.

²⁾ Цільний — що попадає в ціль.

Хвилю мовчали одні й другі, тільки швидкий, гарячий віддих чути було по обох боках остінка. Раптом, мов на даний знак, загримали монгольські топори об остінок, але в тій самій хвилі тухольські молодці сильними підйомами підважили вгору остінок, поперли його плечима і обалили на монголів. А разом з тою хвилею, коли впав остінок, обалляючи своїм тягарем передні ряди монголів, скочили наперед молодці, узброєні в топори на довгих топорищах, лупаючи ними черепи монгольські. Забрязкала кров, залинуали крики і стогнання ворогів — і знов розскочилася юрба напасників, лишаючи на місці бою трупів і ранених. І знов радісний крик оборонців повітав перемогу товаришів, і знов відповіли на той крик монголи градом стріл, а боярин — лютими прокляттями. Але молодцям прийшлося тепер покидати своє висунене становище — і з жalem прощали вони те місце, з якого так щасливо відразили перші напади монголів. Без ніякої страти, без ран, в повній зброї і найкращім порядку, лицем до ворога, молодці відступили під стіни боярського дому.

Коли на полуденнім боці двору молодці так щасливо відбивали напади монголів, ішла завзята і не так щаслива боротьба на північнім подвір'ю. І тут монгольські стріли просвистіли без шкоди для обляжених. Тільки ж тут монголи відразу пішли на приступ, і обляженним прийшлося дуже гаряче. Вони кинулись купою проти монголів, але стрічені були стрілами і мусіли вертатися, стративши трьох ранених, яких монголи зараз порубали на кусні.

Першим ділом Максима було тепер — обійти всі становища і оглянути добре своє положення. Живим ланцюгом обступили монголи хату

і ненастанно сипали на неї градом стріл. Обляжені також стріляли, хоч і не так густо. Максим відразу побачив, що напасники змагають до того, щоб вперти їх до середини хати, відки б вони не так густо могли стріляти, а потім легка мусіла б бути над ними перемога. Значить, головна річ для оборонців була—вдержатись перед стінами дому. Але тут вони виставлені були на густі монгольські стріли. Щоб хоч трохи захиститися від них, Максим велів повідривати двері, познімати верхняки із столів і повставляти їх перед кожним становищем, як великі щити. Ізза тих щитів безпечно і вигідно стріляли молодці на монголів, кепкуючи собі з їх стріл. А Максим ходив від становища до становища, обдумував нові способи оборони і заохочував товаришів своїм словом і прикладом.

— Держімся, товариші! — говорив він, — швидко в Тухлі почують крики, або хтобудь побачить, що тут діється, і нам прибуде поміч!

Пів години вже тривала облога. Монголи стріляли і кляли страшно „руських псів“, що не то що не піддавалися їм, але ще сміли так уперто і щасливо боронитися. Тугар Вовк скликав знатніших їх ватажків на нараду, щоб обдумати який одностайній рішучий удар.

— Приступом іти! — говорив один.

— Ні, приступом трудно, а стріляти, поки всіх не постріляємо, — говорив другий.

— Постійте, — сказав Тугар Вовк, — на все буде час. Тепер тільки в тім річ, щоб позганяти їх із менших становищ. Згромадьте найбільші наші сили ніби до приступу, щоб відвести їх увагу, а тим часом малі відділи нехай рушать з обох боків до причілкових¹), нестережених

¹⁾ Причілок—причівок, бокова стіна.

стін. Стіни ті, правда, без вікон, але все таки, коли наші люди стануть під ними, то будуть їм могти багато шкодити.

Ватажки пристали на ту раду, бо вони, несвідущі в подібних маневрах, не вміли б і такої придумати. Заворушилася монгольська сила, забряжчала зброя, забліскотіли до сонця мечі та топори і сміло стискали в руках своє оружжя тухольські молодці, готуючись до тяжкого бою. Але поки монголи радились і ладились до вдалого приступу, Максим також не дрімав. Щаслива думка прийшла йому до голови. В дощаній криші боярського дому були на всі чотири боки пророблені невеличкі вікна і от в тих то вікнах Максим поставив у кожнім по двох слабших із своїх людей, щоби пильнували відтам усяких рухів ворога, а також старалися зі своїх безпечних становищ шкодити йому чи то стрілами, чи камінням. Поки один стояв при вікні, другий завше готов був достачати йому чого треба, а один мав доносити від них вісті товаришам на долину.

Заграли труби і завили дикими голосами монголи, кидаючись на противників. Та тільки ж вони не мали на думці дійти аж зустрічі з ними, але, прибігши до пів віддалення, разом зупинились і випустили стріли на обляжених. Коли ж і обляжені, що готовилися на останню, рішучу боротьбу, повітали їх градом стріл і причинили їм багато ран і страт, то вся монгольська лінія разом подалася назад. Голосними насміхами повітали молодці той відступ.

— А що, боярине, — крикнув Максим, — сила великого джингісхана, бачиться, заяче серце має: розженеться й відступить. Хіба ж не стидно тобі, старому лицареві, ватажкувати над такими бездухами, що тільки в юрбі смілі,

мов барани, а поєдинчо нікотрий і за пів мужа не стойт?

Боярин нічого не відповідав на той насміх; він добре бачив, що Максим завчасно сміявсь. І сам Максим швидко побачив це. Радісний крик Монголів залунав ось-ось за причілковими стінами дома, направо і наліво — відразу. Під час вдалого монгольського приступу вони рушили проти тих стін: це були стіни без вікон і дверей, тож товариши не так дуже пильнували їх. Правда, поставлені на подрі¹⁾ молодці побачили надходячих із тих боків монголів, і кілька цільних стріл упало з дахових вікон на них, але не спинило їх, тим більше, що, стоячи при самій стіні, вони дощаним окапом заслонені були від усякої небезпеки згори.

Максим поблід, чуючи тут же біля себе зловіщі крики і дізnavшися від вартового з подрі, що вони значать.

— Пропали ми, — подумав він. — Про рятунок і мови нема. Тепер приходиться вже боротись не на життя, а на смерть.

Та й Тугар Вовк, побачивши вдачу²⁾ своєго задуму, голосно порадувавсь їй.

— А що, хлопи! — крикнув він, — побачимо, чи на довго ще стане вашої гордости. Глядіть, мої вояки вже під вашими стінами. Огню під стіни! Живо ми викуримо їх із того гнізда, а на чистім полі вони проти нас, мов миш противата.

Бачить Максим, що не переливки, скликає своїх товаришів докупи, бо нічого вже тепер боронитись на поєдинчих становищах, коли під причілковими стінами монголи огонь кладуть.

¹⁾ Педрія — чердак під кришею.

²⁾ Вдача — успіх.

— Браття, — говорив він, — мабуть, прийдеться нам погибати, бо на рятуунок слаба надія, а монголи, це знайте наперед, не пощасть нікого, хто дістанеться в їх руки, так, як не пощадили наших ранених товаришів. А коли гинути, то гиньмо, як мужі, з оружжям у руках. Як гадаєте: чи будемо стояти тут і боронитися до останнього духу, заслонені хоч трохи стінами, чи волимо всі разом ударити на монголів, може б нам таки удалося проломити їх ряди?

— Так, так, ударимо на монголів! — закричали всі товариши. — Ми ж не лиси, що їх стрілець викурює з ями.

— Добре, коли така ваша воля, — сказав Максим. — Ставайте ж у три ряди, луки й стріли кидайте геть, а топорі й ножі до рук, і за мною!

Мов один величезний камінь, випущений із великої метавки напроти мурів твердині, так ударили наші молодці на монгольські ряди. Правда, заким ішо добігли до монголів, стрічені були градом стріл, — тільки ж ті стріли нічого не зробили їм, бо перший ряд ніс перед собою замість щита верхняк із столу, вбитий на два списи, і в той верхняк повпивалися монгольські стріли. Аж наблизуючись до монголів, перший ряд кинув свій дерев'яний щит — і цілий відділ кинувся на ворога з беатимною завзятістю. Відразу змішалися монголи і почали подаватися в боки, але Тугар Вовк був уже тут зі своїм відділом і оточив молодців цілою громадою монголів, мов стрільці цілою ватагою псів оточують розжертого дика. Розпочалась страшна різанина. Цілими десятками валили хоробрі молодці монголів, — але Тугар Вовк слав щораз нові чоти напроти них. Кров

брізкала далеко із скаженої сутолоки людей, трупів, ран та кривавого оружжя. Стогнання ранених, зойки коняючих, скажені крики убивців,— все те мішалося в якусь пекельну гармонію, що різала вухо і серце, лунаючи під отим усміхнутим ясним сонцем, на тлі ситої зелені смерекових лісів, та під лад ненастанного шуму холодних потоків.

— Направо, товариші! Разом і дружньо напрім на них! — кричав Максим, відбиваючися від трьох монголів, що старались вибити йому оружжя з руки. Зі страшною натугою наперли товариші направо, де лінія монголів була найслабша і місце для оборони найдогідніше. По короткім опорі монголи подалися.

— Далі, далі, женіть їх наперед себе! — крикнув Максим, кидаючися зі своїм кривавим топором на уступаючих монголів. Товариші поперли за ним, і відворот монголів швидко перемінився на попох і безладну втіканину. А товариші гнали слідом за ними, валячи одного за другим ззаду на землю. Перед ними було чисте поле, а недалечко темний, запахущий ліс. Коли б їм удалось добігти до нього, то були б спасені; ніяка монгольська сила не здужала б їм тут нічого зробити.

— Далі, товариші, далі, до лісу! — кричав Максим, і без віддиху, мовчки, криваві й страшні, мов справді дикі звірі, гнали товариші наперед себе втікаючих монголів у напрямі до ліса. Тугар Вовк одним позирком переглянув положення обох сторін і зареготовався.

— Щаслива дорога! — крикнув він у слід за молодцями, — на тій дорозі ми ще здіблємося!

І живо він відділив частину монголів і послав їх горою на тухольський шлях, щоб зайдти

молодців спереду, від лісу. Він знатав добре, що його монголи в пору поспіють. А сам зрештою монголів пустився на здогін за Тухольцями.

Три тумани куряви стояли на полю над Опором; три громадки людей гнали за собою' тим полем. Першою бігла громадка переляканих, розбитих монголів; за ними, здоганяючи їх, наші молодці під проводом Максима, а за ними головна сила монголів під проводом Тугара Вовка. Третій відділ монгольський, висланий Тугаром горою навпереди, швидко десь заховався і щез, незаважений роз'яреними в своїй погоні молодцями.

Нараз утікаючі монголи спинилися, стали. Перед ними показалася несподівана завада¹⁾: глибокий, у скелі викутий вивіз²⁾ — початок тухольського шляху. Вивіз був у тім місці майже на два сажні глибокий; стіни його стрімкі й гладкі, так що злізти в долину зовсім не можна, а скакати дуже небезпечно, особливо першому рядові втікачів, які могли надіятися, що тут же за ними і на них скочить другий ряд. У смертельній тривозі, яка й найбоязливішому не раз у останній хвилі додає відваги, зупинилися монголи і обернулися лицем до своїх противників. В тій хвилі блиснула їм несподівана надія: за слідом противників побачили настигаючих своїх одновірців — і руки їх мимоволі вхопили за оружжя. Але цей наглий вибух відваги не був в силі спасті їх. Мов розгукана буря, впали на них тухольські молодці, ломлячи й друхочучи всі завади — і поплкнули їх до пропasti. З зойком повалились

¹⁾ Завада — перешкода.

²⁾ Вивіз — узвіз, дорога серед гір, по обох боках високі, стрімкі стіни.

ті, що стояли ззаду, на дно вивозу, коли тим часом передні коали від мечів і топорів тухольських. Тепер молодці самі опинилися над стрімкою стіною вивозу і затремтіли. Тут іззаду настигає Тугар Вовк з монголами, а зпереду оци страшна пропасть! Що діяти? Хвилі розваги досить було для Максима. Вид лежачих на дні вивозу потовчених Монголів навів його на добру думку.

— Задній ряд нехай обернеться лицем до монголів і стримує на хвилю їх нагін, а передній кидай монгольські трупи в вивіз і скачи на них! — крикнув він.

— Гурра! — закричали радісно молодці, сповняючи його розказ. Застигнули теплі ще монгольські трупи, падучи до долу, засніла для наших молодців надія рятунку. А втім надлетіла монгольська погоня, Тугар Вовк попереду.

— Hi, вже, — кричав він, — цим разом не втечете моєї руки! — I своїм важким топором повалив першого стрічного противника, що вчора ще був його найвірнішим лучником. Зойкнув смертельно ранений і впав під ноги боярина. Товариш його замахнувсь топором на Тугара, щоб помститись смерти товариша, але в тій хвилі його з двох боків піднято на монгольські списи. Цілий перший ряд молодців упав по короткім опорі. Це ж були самі найслабші, поранені в попередній битві, що в погоні бігли з самого заду. Але все таки монголів на хвилю вони спинили, а їх щасливіші товариші були вже безпечні на дні вивозу.

— Стійте! — кричав до своїх Максим, — в ряди і під стіну вивозу! Коли скотять гнатися за нами, то тут їм справимо криваву купіль.

— Перший ряд скачи за ними, — командував у нерозважнім запалі Тугар Вовк — і скочив

- А чого він у вас хотів?
- Е, там... інтерес... Зрештою поговоримо й про се... Але скажіть мені, як се сталося, що він дав вам такі великі гроші?
- Він просив мене не говорити про се нікому.
- А мене відіслав до вас, щоб ви дали мені поняття, що він за чоловік.
- Гм... то диво! Та зрештою... Ну, певно, він боїться, щоб інші жиди-лихварі не дізналися, що він помагає виривати хлопів із їх пазурів. А то би з'їли його!
- А я думаю, що вони знаються з собою, як лисі коні. Не бійтесь, жиди не зроблять йому нічого.
- А з тими грішми, то аж мені самому дивно було. Знаєте, я знав Вагмана ще здавна. То була хлопська п'явка—не дай господи! Кілько людів той чоловік з торбами пустив!.. А від кількох літ якось щез, хлопам не зичить, відпродус обійста, закуплені на ліцитаціях, назад хлопам. Ка жуть, що тепер на панів кинувся.
- Що за причина такої зміни?
- А хто його знає. То страх, мудра бестія. Може, занюхав там ліпший зиск. А на наших повітових панів він лихий за сина.
- Хіба він мав сина?
- Мав. Парубчик був так собі, гусяче повітря. Але староста за щось хотів допекти Вагманові і постарався, щоб його сина взяли до війська. Ну, розшибався Вагман, платив на всі боки, мало до криміналу не дістався, іздив до Львова,—ніщо не помогло. Ще гірше розлютив наших матадорів, бо там десь повиволікав різні їх справки, шахрайства та підкупства. Ну, і пімстилися на нім: син як пішов до війська, то вже більше не вернув.
- Як то?
- Нездара була, слабовите. Ну, а там—знаєте... Жид, нездара, ще, може, мали на нього око, ну, та й замучили. Не ми нули три місяці, а Вагманового сина випустили з касарні—але на окописько. То відтоді Вагман зробився, як кажете, добродієм добродіїв.
- Се він сам так говорив вам?
- Ні. Се я догадуюся.
- Але пощо ж би в такім разі він брався воювати з лихварями-жидами і помагати хлопам?

- Або я знаю.
- Що йому за інтерес зичити гроші на непевне, от, наприклад, вам? Адже ж я певний, що у вас маєтку нема настілько, щоб міг на вас пошукати десять тисяч.
- За мене цілого ніхто й півтисячі не дастъ,—мовив о. Зварич, махнувши рукою.

— Ну, то на яке ж він дав вам гроші?

— А на яке? Я йому розповів, яка справа. «Добре,—каже,—рятуйтеся. Я вас, отче, знаю, ви чесний чоловік. Дайте мені скріпти, зобов'яжіться самі вести сю справу і сплачувати мені довг з процентами, то я вам гроші дам. А з хлопами я не хочу мати ніякого діла. І щоб ніхто не знав про се, ані в селі, ані в сусідстві, прошу вас. Нікому не кажіть!» Та й по всій параді. Я зараз підписав скріпти, і гроші в руку. І до тижня всі хлопські довги в цілім селі сплачені, викуплено сто моргів, а я зробився громадським банкіром, і касієром, і екзекутором.

— І сплачують довжники?

— Точнісінько. Правда, треба лазити, пильнувати, радити, упоминати,—ну, але у мене власного діла небогато, то й лажу по селі. — Ну, а якби так, не дай Боже, вас не стало? Що тоді?

— Я се говорив Вагманові. А він сміється.

«Що то вас обходить? Я ризикую, а не ви».

— Дивно! Дивно!

Стрілило щось до голови жидові. Ну, а нам чому не користати? Ех, якби-то наші кондеканальні хотіли троха менш політикувати, а більше попрацювати! Адже Вагман міг би зробити таку вигоду не мені одному. Знаєте, його числять на півміліона оборотових грошей. Се мені інші жиди говорили. Адже тими грішми можна би при добрім порядку за десять літ цілій наш повіт вирвати з лихварських рук.

Довго ще вночі розмовляли Євгеній і о. Зварич, перебираючи сільські болячки та можливі й неможливі способи рятунку. Правда, о. Зварич, занявшися справою викупна селян із довгів, мало звертав уваги на інші справи. Про засновання читальні в селі не думав, а такі випадки, як затроення дітей при щепленню віспи, як вибори до ради повітової і громадської, заставали його зовсім не приготованим. Він знав тільки своїх довжників у селі, але навіть не пробував витворити з них якусь свою партію і навіть стояв на тім, що всяка така партійна робота—непотрібна і шкідлива. Євгеній надармо силкувався переконати

перший ряд монголів, але не встав уже живий, ба, багато й до землі не долетіли живі, стрінуті в повітрі топорами молодців.

— Гурра! — закричали ті, радуючись. — Ану, другий ряд, скачи також!

Але другий ряд стояв над вивозом і не квапився скакати. Тугар Вовк побачив свою помилку і швидко вислав сильний відділ нижче, щоб із долини замкнути вихід вивозу.

— Тепер невтечуть нам пташки, — радувався він. — От уже мої ловці надходять! Ану, діти, далі на них!

Скажений крик монголів заливав у вивозі, тут же під ногами Тугара Вовка. Це був відділ, висланий горою навпереди; вниз вивозом він ударив тепер на тухольців.

— Вниз вивозом утікаймо! — скрикнули молодці, але один позирк переконав їх, що вся надія на рятунок пропала. При вході внизу чорнілася вже друга купа монголів, що йшла напроти них, щоб їх зовсім замкнути в тій кам'яній клітці.

— Аж тепер смерть наша! — сказав Максим, обтираючи об кожух забитого, при його ногах лежачого монгола, свій кривавий топір. — Товариші, сміло до останнього бою!

Та й сміло ж виступили вони! Добуваючи останніх сил, ударили на монголів, і не вважаючи на некорисну, згористу місцевість, що сприяла монголам, ще раз змішали їх, ще раз завдали їм велику страту. Але монголи силою свого розгону поперли їх у долину і розбили їх ряди. В геройській обороні падали молодці один за другим, тільки Максим, хоч бився, як лев, прецінь не мав іще рани на своїм тілі. Монголи уникали його, а коли тислися на нього, то тільки в надії витрутити йому оружжя

з руки і взяти його живого. Такий був виразний наказ Тугара Вовка.

Ось наступив і другий відділ монгольський з долини; молодців стиснено в тій безвихідній кам'яній кліті, приперто їх до стіни, і лиши стільки вільного місця було перед ними, скільки могли його зробити своїми мечами та топорами. Але руки їх зачали слабнути, а монголи пруться і пруться на них, мов хвилі повені. Вже деякі, стративши всяку надію і бачучи неможливість дальшої боротьби, наосліп кинулися в найгустіші ряди монголів і в одній хвилі погибали, розсічені топорами. Інші, шепчуучи молитви, тулилися ще до стіни, мов вона могла дати їм якунебудь поміч; треті хоті і ніби боронилися, але безтязно, машинально махали топорами, і смертельні удари монголів заставали їх уже трупами, нечутливими й бездушними. Тільки невеличка горстка найсильніших — п'ять їх було, — оточивши Максима, держалася ще просто, мов шпиль скелі серед розгуканої заливи. Три приступи монголів відбила вже та горстка, стоячи на купі трупів, мов на башті; вже мечі й топори в руках героїв затупилися, одяг їх, руки й лиця скрізь заплили кров'ю, — але все ще різко і виразно відзвивався голос Максима, що загрівав товаришів до оборони. Тугар Вовк напівгнівно, напівз подивом дивився на молодця згори.

— Й-богу, славний молодець! — сказав він сам до себе. — Не дивуюсь, що він зачарував мою доньку. І мене самого він міг бизачарувати своєю лицарською вдачею!

А потім, обертаючися до своїх монголів, що стояли над берегом яру, він крикнув:

— Далі, скачіть на них! Нехай скінчиться та різанина. Лиш цього (показав Максима) не тикайте!

І разом, моз важка скеля, скочили монголи з гори на непобіджену ще купку героїв і повалили їх на землю. Ще раз зачунали скажені крики, ще борікалися на-під-сили монголи з тухольцями, але не довго. На кожного з героїв навалилася ціла юрба Монголів — і всі полягли головами. Тільки Максим сам один стояв іще, мов дуб серед поля. Він рэзсік голозу тому монголові, що скочив був на нього, і саме замахнувся на другого, коли втім якась сильна рука за лізним стиском ухопила його ззаду за горло і кинула ним до землі. Упав підступно повалений Максим, і над ним, почервоніле від гніву й натуги, нахилилося лице Тугара Возка.

— А що, смерде! — насмішливо кричав боярин, — бачиш тепер, що я вмію додержати слова? Ану, діти, закуйте його в за лізні пута!

— Хоч і в путах, я все буду вільний чоловік. У мене пута на руках, а в тебе на душі, — сказав Максим.

Боярин зареготався і відійшов від нього давати порядок монгольському війську, якого число сильно змаліло в тій кривавій різанині. З головною частиною решти ще монголів Тугар Вовк пішов до своєї хати; решті велів обсадити нещасний, тепер трупами завалений, вивіз. Виділивши всіх здорових до стереження вивозу, сам він з невеличкою рештою і взятим до неволі Максимом мав вернутися до табору.

— Прокляті хлопи! — буркотів боярин, переглядаючи свої страти, — скільки народу понівечили! Ну, але чорт бери монголів, їх не шкода! Коб¹⁾) тільки мені по тих трупах дійти до влади й сили, обернувся б і я лицем проти них. Але цей поганець, цей Максим, то мені

¹⁾ Коб — коли б.

борець! А хто знає, може, і він міг би послужити до моєї цілі? Треба використати його, коли його маю в руках. Він мусить служити нам за провідника в горах, бо чорт їх там знає, який це той їх шлях і чи нема де на нім яких манівців. Тепер, коли він у моїх руках, треба приєднати, вкосъкати його трохи; хто знає, на що ще може він пригодитися.

А тим часом монголи готовили вже коней до від'їзду. Максим, скований за руки і за ноги в тяжкі ланцюги, кривавий, простоволосий, із пошарпаною на шматки одежею, сидів на камені над річкою, німий з затисненими зубами і з розпукою в серці. Перед ним, на полі і в вивозі купами лежали незастиглі ще, пошматовані і кров'ю оббрізкані трупи його товаришів і ворогів. Які щасливі були ті трупи! Вони лежали так тихо, так сумирно на своїй кривавій постелі, без гніву, без муки, без ворогування. Вони сміялись тепер зі всяких пут, із цілої сили великого джінгісхана, а його кусень заліза зробив бездушним знарядом у руках дикої самоєолі, жертвою кривавої помсти! Які щасливі були трупи! Вони, хоч покалічені, носили на собі образ і подобу людську,— а його оці пута в одній хвилі зробили скотиною, невільником!

— Сонце праведне! — кликнув у своїй душевній муці Максим,— невже ж така твоя воля, щоб я гинув у кайданах? Невже ж ти так часто своїм ясним усміхом витало дні моєї радості на те лише, щоб сьогодня повітати мое бездонне горе? Сонце, невже ж ти перестало бути добрым богом Тухольщини, а сталася опікуном тих лютих дикунів?

А сонце сміялося! Ясним, гарячим промінням воно блискотіло в калюжах крові, цілувало

посинілі уста і глибокі рани трупів, крізь які витікає мозок, вистирчували теплі ще людські тельбухи. І таким самим ясним, гарячим промінням воно обливало зелений ліс і чудові запахущі квіти, і високі полонини, що купалися в чистім лазуровім етері. Сонце сміялося і своїм божеським, безучасним усміхом ще дужче ранило роздерту Максимову душу.

VI.

Дивний сон снівся Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов нині їх дорічне свято „Сторожа“, і вся громада зібрана докола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі у святкових чистих строях. Оде він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якісь таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі—і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліпляючим огнем, земля здригається—і разом, звільна перехиляючись, святий камінь рушається з місця і зі страхеним лускотом валиться на нього.

— Що це може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастя чи нещастя? Радість чи горе? — Але він сам не

міг знайти відповіді на те питання, тільки сон цей лишив по собі якесь важке прочуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те прочуття! Саме по полуничні настигли страшні, несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодь, озброївшись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилася оподалік, побачивши криваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім оточений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення боярського дому, згинули в нерівній боротьбі з тими найзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодь вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар і гірка слюза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошептав він. — В обороні свого села поліг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирati кожному, але славно вмирати, це не кожному лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло глибоко: надто сильно, всію силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їх ворог. Перший раз відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася нині без звичайних обрядів, без знамена, серед

брязку топорів та кіс, серед напівтривожного напіввойовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, оружні з безоружними, ба, навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погиблих синів.

— Що діяти? Що починати? Як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до останньої краплі крові. Особливо молодь наставала на те.

— Ми хочемо згинути, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло не моє діло, і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложить своїх рук, але все таки я думає би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що це нам не так то й трудно зробити. Сини наші погибли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до помсти. Чи помстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх, це повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодь, податливі на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати.

Але багато голосів старців обігвалися проти неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре,—заговорив один громадянин,—але твоя рада хоч мудра і велику обіцює славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб оточити монголів, не то вже, щоб побороти їх в одвертій битві. А без того як ми розіб'emo їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачучи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрій тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли, одна за другою, при звуках труб та дерев'яних тримбіт аж три громади озброєної молоді. Кожна громада несла наперед себе боєву хоругов; охочі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Це йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірських громад. Хлоп в хлопа, мов рослі явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було дивитися на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що їм прийде ться заступати своїми грудьми все, що найдорожче у них на світі, що на їх оружжя вłożено велике діло. Радісний, громовий крик усіх тухольців стрінув їх прихід, тільки матері, що саме сьогодня стратили своїх синів,

заридали на вид того найкращого цвіту народного, котрий завтра, може, так само поляже, скошений і потоптаний, як полягли нині їх ясні соколи. Заскиміло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначувався би серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе гадає...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім з противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісниною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообдираним гіллями та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто це такий був — здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами на верх, а на голові гарний брововий ковпак. Молодці прийняли приїжджу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з лісу та наблизившись над стрімкій обрив, по котрім треба було злезти в тухольську долину, мнимий монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і всім на диво показалася жінка в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної, смілої дівчини. Та вона, очевидчики, і не дивилася на них, але лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко її бистрі очі

відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого, чепірнатого листя папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов від роду до того привикла, зійшла стежкою в долину і наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечором будуть тут, то щоб ви приготувалися, як іх прийняти.

— Ми знали це, — загули голоси з громади, — це нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погибло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино, — сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною одивилася на нього.

— Дозволь, чесний батьку, — заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом, — сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар здоров і живий! О, Боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тієї вістки, которую скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— В неволі? — скрикнув, мов громом прошиблений, Захар. — Ні, то не може бути! Мій син радше дастъ на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Це не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору,

бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а ввесь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу!

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку, — (тут голос її ще дужче затремтів) — я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погиб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Цього можна було й надіятись, — відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! Прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе цього моїми устами.

— Мій син! Мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу. — Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку, може він іще не страчений, може нам удастся видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісниною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити і вирубати до останнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки в вивозі

при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, ввесь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут во всіх боків. „Тут, казав Максим, переможете, або ніде інде!“ Так радив Максим.

Уся громада з напружену увагою слухала Мирославиной бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіми, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він, — тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Це правдиві слова моого сина, з них віє його сміливий дух! Тими словами ти здобула мое батьківське серце! Тепер я легше віджалую сина, коли небопослало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так, — сказала вона. — Син твій не буде страчений, він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли Бог поможе нам розбити її, то чей ми й його звільнимо.

В тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: „монголи!“ — і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченій силі показалися в долині над Опором. Тут приходилося рішатися живо, що діяти, як боронитися. Захар Беркут ще раз обстав за тим, щоби впустити монголів у тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вірізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піdnімалися голоси, противні тій раді, і швидко громада рішилася. Всі кинулися до своїх хат, щоби хоронити своє добро

в ліси. Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, прикази й запитання, рик волів і скрип дерев'яних двохколісних возів лунали з усіх усюдів, глухими слух і котилися по горах. Сумно прощають тухольці свої хати й подвір'я й огороди та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спряток, мішки з хлібом і одяжею. Курява стояла над селом; тільки потік сріблистою водою шумів собі, як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жалючи своїх дітей, що покидали оци гарну долину, немов нахиляючись у сторону тіснини, щоб своїм величезним, кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копні майдані за селом, — а ревучий водопад, переливаючись у кармазинових проміннях західового сонця, непорушним, кривавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною.

Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява уляглася по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічнапустиня пожерла все життя цієї долини. Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легенъких червоних хмарах; темні смерекові ліси докола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов передавали собі якусь зловіщу новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала; повітря, хоч ясне й погідне, тримтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від котрого дрож проймала й найсмілішого. А далеко-далеко по

лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами вили вовки, гавкали уриваним голосом лиси, бегетіли олені, ричали тури. А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною, живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею. Це віщуни і невідступні товарищи орди, гайворони та крукі тягнуть незліченими стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство б'ється в повітрі, розривається плахтами і кидається в ріжні боки, мов хмари, биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістими, а гамір їх клекотів, мов кип'яток у величезнім кітлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї кітловини, дивилися тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерти й руїни.

Але живо вид змінився. Мов через прірву в тамі¹⁾ валиться осіння повінь, так почали в кітловину валитися чорні почвари зі страшеним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупинялися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов щохвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. Зі страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб за своїм звичаєм різати, грабувати, — але різати не було кого, хати були пусті. З лютим

1) Тама — гребля.

криком кидались монголи від хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки й плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна,—в селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка, — зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінемось з тими псами, поті не можемо ночувати,—відмовив Бурунда.—Веди нас до виходу з цієї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний, — заспокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч заспокоював бегадира, то все таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тислися через тіснину, чимраз густіше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відділ вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скелі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокованій був вивіз. Коли втім разом з верха стіни посыпалось величезне каміння на монголів, калічачі та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закракала хижі птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм на вперейми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда. — Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

I, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посыпалось каміння на їх голови, і не одному з вояків джінгіскана кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше громів голос Бурунди: „Далі, заячі серця, далі за мною!“ — і нові купи, невважаючи на новий град каміння, поперлися в вивіз.

— Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого з гори каміння.

Тим часом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом монголам сипнути на них стрілами. Зойки розляглися на горі — і голосно завили з радості монголи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на напасників. Тільки ж це все не було би стримало завзятого Бурунду, коли б у середині, на скруті вивозу, не показалася несподівана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінням. А тут тухольці нападали чимраз лютіше, каміння сипалось, мов град, монголи падали один за другим, і Бурунда побачив вкінці, що даремна його заваятість, бо пройти туди годі, поки не вдастся зіпхнути тухольців з верха.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта монголів, що лишилася зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з пращі, вилетіла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав, важко дишучи, Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лица.

— Покиньмо їх на тепер, нехай тішаться! — сказав Тугар Вовк.

— Ні, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого джингісхана не вміють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодня.

— Але що ж тут сьогодня зробимо? — спітав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожжю в темне гирло вивозу, з котрого ще видобувалися страшні стогнання смертельно ранених, недобитих монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега. Драбин сюди! Передні на драбини, а задні відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизуких хат назношено драбин, і за радою Тугара Вовка позбивано їх півперечними жердками, немов у широку стіну. Тухольці з гори придавлялися тій роботі спокійно. Ось уже монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камяної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стрітили їх тухольці, але не вдіяли нічого монголам, бо коли один та другий упав поражений, то інші двигали велику драбину дальше, а на місце зраненого прискачували свіжі. А рівночасно задні ряди монголів пускали вгору свої стріли і присилували тухольців податися назад. Страшна драбина живо наближалася до стіни. Тривога почала опановувати тухольців...

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при помочі Мирослави і заходився перевязувати їх, поприкладавши якоєсь скусно приладженої живиці, коли

втім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава скопилася з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійтесь! — сказала вона тухольцям, — живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища в руки і плаズом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливші передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і відбивши їх цим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додому, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип щеблів, сапання мужів, брязкіт їх оружжя — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні, страшні голови з маленькими, бліскучими очима. Очі ті тривожно, несхібно, мов закляті, глядять на лежачих тухольців, але голови піdnімаються вище, чимраз вище; вже під ними видніються рамена, плечі, окріті мохнатими кожухами, широкі груди, — в тій хвилі зі страшним криком зриваються тухольці, і ратища їх разом глибоко тонуть у грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання — і, мов тяжка лявіна, валиться ворог долі драбиною додолу, обалюючи за собою слідуючі ряди, — а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кривавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться згори величезні брили

каміння — і понад усім тим пеклом, напів закритим заслоною ночі, виривається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і грімкі, страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані, мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлючись з лютості, з голою шаблею прискачив до Тугара Вовка.

— Псе блідолицій! — кричав він, скрегочучи зубами, — подвійний зраднику, це твоя вина! Ти запровадив нас у цю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув від роду. Рука його мимоволі вхопила за меча, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глинняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу джінгісхана. Я не винен тому, що ті смерди опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда, — щоб вони поночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, щоби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за несподівані пригоди, які лучаються по дорозі, — все те відскакувало від переконання Бурунди, мов горох від стіни.

— Добре, боярине, — сказав він вкінці, — я зроблю по-твоєму, але завтра все таки мушиш відкрити нам дорогу з цієї западні, а ні, то горе тобі! Це моє останнє слово. Жду діл, а не слів, від тебе.

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз зі всіх кінців підпалити село і очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали монголи — вони давно чекали такого наказу. Разом зі всіх боків запалала Тухля, прориваючи огненними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бодурами покотився низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кривавим полум'ям. Із стріх бухав огонь угоро, немов то присідав, то підскакував, хотячи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стеллилося плаズом, золотилося іскрами, меркотіло, філювало¹⁾), мов огняне озеро. Хрускіт упадаючих кроквів і стін котився глухо по долині; стіжки збіжжя й сіна виглядали, мов купи розжареного вугілля, а з їх середини де-де пролизувалися біляві огневі пасма; дерева горіли, мов свічки, високо в повітря викидаючи огністе, горюче листя, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська

1) Філювати — хвилювати.

долина виглядала тепер мов пекло, залите огнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі монголи, вкидаючи в огонь усе, що тільки попадалось їм під руки. З жалібним стогнанням грепнула додолу підтята монгольськими сокирами прастара липа, свідок громадських копних зборів. Повітря в тухольській кітловині розігрілося, мов справді в кіtlі, і живо скопився з гір страшний вітер, що курбелив іскрами, рвав горючу солому і головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Потік тухольський перший раз від роду побачив та-кий блиск; перший раз розігрівся в своїм холоднім кам'янім ложі. Може, зо дві години тривала пожежа, якій з високих берегів німо, з виразом безсильних жалоців придивлялися тухольці. Тоді монголи почали гасити недогарки, вкидаючи їх у потік, і заходились обкопувати свій табір широким ровом. Посеред табору в одній хвилі виставлено шатра для старшин, — решта війська мала но-чувати під голим небом, на розігрітій пожежі землі.

І знов стемнілося в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали огні в таборі, але цього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло абз поплило долі потоком. Прийшло спати війську і стояти варті на потемки, — рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемнілося. Гнівний, не-вдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по таборі, оглядаючи окопи й варти, поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнуватися нічного нападу. Вже північ була близька, коли в таборі

потроху втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в однім місці монгольського табору блищалося світло: це горів-палахкотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Білявий огнік мигкотів, і шкварчав, і димив, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре світло на нутро боярського намету. Пусто й непривітно було в наметі, так само, як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по наметі, зайнятий важкими думами. Згірдні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були, мов удар в лиці,— разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку дорогу попався.

— Пета обіцяв мені ласку джінгісхана,— воркотів він,— а цей поганець трактує мене, як пса. Невже ж таки я слуга їх, найнижчий із слуг цього невільника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? Авеж! Я в його руках! Я невільник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима, де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б от, наприклад, його самого prominяти за вільний вихід із цієї западні? Це думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і приводити до себе невільника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли монголи,— здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якосі гострій монгольській дисципліні...

Але де ж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив ще вчора вільний, занятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гідких монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався¹⁾), не пильнував його, але про втеку не було й мови, бо купи монголів разу-раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добицею. Максим не знав, що діється довкола нього, і сидів непорушно на дорозі, мов кам'яний милевий²⁾ знак. У голові його було пусто, думки не клеїлися докупи, навіть вражіння не хотіли в'язатися в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали поперед його очима, мов сполосні чорні птахи. Він одне тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні, холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажеврілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Це горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся. Вітер закрутлив димом, сипав на нього іскрами, бухав гарячим повітрям,— Максим немов нечув усього того. Він рад би був разом згинути, полетіти в повітрі отакою золотою іскрою і згаснути там, у ясній, холодній блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!..

¹⁾ Туратися—звертати увагу, чіпатися.

²⁾ Милевий знак—відграничує одну милю від другої.

Ось і його батьківська хата зайнялася, полум'я бухнуло попід дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверима до хати і вигнало відтам величезний бовдуру диму, щоб відтак самому поселитися в Беркутовім житлі. Мов мертвий, дивився Максим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обривається, щось палахкоче й ние; а коли грінуло пожарище, повалилася покрівля, розсілися кути його рідної хати і бухнуло з розжеврілої огняної маси ціле море іскор під небо, — Максим скрикнув болізно і зірвався на рівні ноги, щоб бігти кудись, рятувати щось, — але, поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений, упав на землю й зомлів.

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим, гірким димом по долині, вже затих боєвий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різались з тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвіздилося нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольськім таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно дивилися на його бліде, кривавими пасмугами вкрите лице; груди його ледве-ледве піdnімалися — єдиний знак, що це лежав живий чоловік, а не труп. В такім положенню знайшли його монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! Живий! — завили радісно монголи, і нетямного, ослабленого підхопили по-під руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такім страшнім і

оплаканім стані. Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи пострікалися із жарі й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дріжали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержатися і сів на землю. Монголи віддали-лися; боярин довго, німо, в задумі дививсь на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а все ж таки неохібну смерть — бо це ж прецінь певна річ, що монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його з собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів цього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полю-била його? Чи за його правдиво лицарську смілість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж, тепер зрів-нялися: обидва вони невільники і — два нещас-ливі. Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже зараз по взяттю Максима до неволі старався піддобритьсь до нього, не із співчуття, а з хитrosti, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори, і обіцював за те велику надго-роду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. — Нехай б'ють! — це було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст; тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово,

що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тане в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він зачинав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплene жадобою влади, все таки не було ще на стільки глухе на голос сумління, щоб не призвати цього. Все те передумав боярин сьогодня і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем дививсь на сидячого в наметі, напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме! — сказав він лагідно, — що це сталося з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабим голосом Максим, — дай мені вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим на половину не розумів, а на половину не вірив словам і доброті боярина, то все ж таки ослаблення його, голод і втома надто голосно домагалися для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огністого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного м'яса втишив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче, — говорив він, — таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати.

Життя -дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте, — відка-
зував Максим, — краща смерть!

— Ну... так... розуміється, — мовив боярин,
— але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій народ, ведучи монголів
через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заро-
бляти на вільність!

— Не про те тепер річ, — сказав з усмі-
хом боярин, — а про те, що й без тої, як ти
кажеш, зради ти можеш бути вільний, ще
сьогодня.

— Як? — спитав Максим.

— Я знат, що ти зацікавишися, — знов усміх-
нувся боярин. — Отже ж, небоже, діло таке.
Твої тухольці обскочили нас у тій долині,
завалили вихід. Розуміється, їх опір тільки
сміху варт, бо прецінь же вони не спинять
нас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на цю
вість.

— Обскочили вас тухольці, кажеш? — клик-
нув він радісно. — І вийти відси не можете?
Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вий-
дете вже. Тухольці ціпкий народ: кого раз у
руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин. — Не
радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила,
щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її
в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут
не зловили нас, а о час, о кожну хвилю часу!
Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх
тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм
тебе в замін за вільний прохід. Так, отже, на-

діюсь, що ти скажеш мені те слово, як трапити до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали на нашу пропозицію.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до останнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допустилися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусіли б тоді бути зруйновані оттак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Аджеж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечером! На що тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скелями спиняє вас?

— А все таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трапити до їх серця.

— Говори широ, по-правді, це єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Не спроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кожному до серця трапляє, він тебе мусів його навчити. Аджеж без такого слова ти не міг нахилити на свій бік моїх лічників, котрі так скажено за нізащо бились в монголами, якби, певно, не бились за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знат, то не

сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невільник, що життя твоє залежить від волі якогонебудь монгола.

— Що мое життя!.. — сказав спокійно Максим. — Я не стою о життя! Хто хоч хвилю вазнав неволі, той вазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилилася запона намета і швидким кроком увійшла до намету Мирослава. Вона швидко зирнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона. — Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою діється?

Максим сидів, мов оставпілий, не зводячи очей із Мирослави. Його руку держала вона в своїй. Її слова були, мов великомінний дзвін для нього, мов оживляюча роса для зів'ялої квітки. А вона, мов ясочки, припадала край нього, слізами обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров. Як радісно, як тепло зробилося в серці у Максима при її наближенню, за дотиком її м'якої руки! Як гаряче забилася кров у його грудях! Як сильно розбудилася любов до життя! А тут ланцюги тиснуть немилосерно, нагадують йому, що він невільник, що над його головою висить кривавий ніж монгольський! І та згадка в тій щасливій хвилі гадюкою вповзла в його серце, і з очей його бризнули слези.

— Мирославо, — сказав він, відвертаючись, — чого ти прийшла сюди, щоб дужчої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть, ти знов збудила в мені любов до життя!

— Милий мій! — сказала Мирослава, — не трати надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трати надії!

— На що мені надії? Надія не розіб'є тих ланцюгів.

— Але мій батько розіб'є.

— О, твій батько! Так, він говорить, що готов це зробити, але жадає від мене такої услуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої услуги?

— Він хоче йти до тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили монголів із цієї долини, і жадає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив цей чим далі, тим більше перемінявся на радість.

— Тату, — сказала вона, — правда це?

— Правда! — сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів це не могло статися.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любові, поглянула на Максима, а потім, обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще, але це стояти¹⁾ буде хвилю. Його намет поуз мого.

— То йди ж. Я тим часом наклоню Максима, щоб сказав тобі це слово.

¹⁾ Стояти буде хвилю — тривати буде хвилю.

- Ти наклониш?
- Побачиш! Іди лишең!
- Причарована дівчина! — воркотів сам собі боярин, виходячи з намета. — Причарована, не інакше! Сама йому на шию кидається!
- Серце мое, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обвівши руками шию Максимову і цілуючи його бліді, спечені уста, — не журися! Монголи відсі не вийдуть, тут їм усім погибати!
- Ох, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказав Максим, — рад би я цьому вірити, але надто велика їх сила, за слабі наші тухольці.
- Нам прийшли в поміч Загіряни й Верховинці.
- Зброї доброї не мають.
- І про це не бійся. Слухай лишең: сотні сокир цюкають у лісі, хвиля ще, а сотні огнищ запалають довкола долини, а при кожнім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати каміння аж до середини монгольського табору.
- І хто ж це таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?
- Я, серце мое. Я придивлялася не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонечко зійде з-за Зелеменя, п'ятдесят таких машин буде кидати каміння на голови монголів.
- Максим радісно обняв Мирославу і міцно притиснув її до серця.
- Життя мое! — сказав він, — ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!
- Ни, Максиме! — сказала Мирослава, — я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе

проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тільки десь далеко-далеко в горах покотився глухий гуркіт грому.

— Гремить, — сказав Максим, — ну, і що ж з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава, — це смерть монголів! Це більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишењь!

І вона озирнулася по наметі, хоч там було зовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тиші й пустоті, нахилилася до Максимового лиця й шепнула йому в вухо кілька слів. Мов могучою рукою шарпнений, зірвався Максим, аж забряячали на нім ланцюги.

— Дівчино! Чародійська появо! — скрикнув він, вдивляючись у неї напів з тривогою, а напів з глибоким поважанням. — Хто ти і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти певно дух того Сторожа, котрого звату опікуном Тухлі.

— Ні, Максиме, ні, милив мій, — сказала дивна дівчина. — Це я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоб зробити тебе щасливим!

— Немов би я міг бути щасливим без тебе!..

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: втікай із цього табору, зараз!

— Як утікати? Адже ж варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш прецінь, що мене перепустила! Тільки ось що зроби: переберись у мою одіж і візьми цей золотий

перстінь: його дав мені їх начальник на знак свободи і безпечної проходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бійся. Я тут з батьком лишуся.

— Алеж монголи дізнаються, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О, ні, не хочу цього.

— Алеж не бійся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також! — сказав уперто Максим.

В тій хвилі ввійшов боярин, понурий і червоний. Хмара гніву й невдоволення висіла на його чолі. Бурунда показався ще неласкавішим до нього, стрітив його раду про виміну Максима докорами і ледве-ледве згодився на неї. Боярин чимраз виразніше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чимраз тісніше зступалися штаби залізної клітки.

— А що? — сказав він різко, не дивлячись ні на доньку, ні на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові у Миррослави.

— Все добре, тату, — сказала вона, — тільки...

— Тільки що?

— Максимове слово таке, що воно не має сили в устах іншого; тільки як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери! — відворкнув гнівно боярин.

— Ні, тату, постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюгів і йди з ним до тухольців. Ось перстінь від Пети; з тим перстнем варта пропустить його.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду! „Заведи його до тухольців“, а то значить, сам собі вирви з рук останню поруку вдачі. Тухольці полоняника¹⁾ візьмуть, а мене проженуть! Ні, цього не буде. Яйду сам, і без його слова.

Засумувала Мирослава. Її ясні очі покрилися слозами.

— Соколе мій! — сказала вона, знов припадаючи до Максима, — зроби так, як я тобі раджу: візьми цей перстінь!

— Ні, Мирославо, не бійся за мене! — сказав Максим. — Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибіль, хоч і як силкувалася не показувати цього по собі. Крадъкома поцілувавши його і гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намету за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярськім наметі, з серцем, що тріпалось від якоїсь неясної мішанини радости й тривоги й надії.

VII.

— Що це за стук такий у лісі? — спитав боярин у своєї доньки, ідучи поруч із нею через монгольський табір.

— Дрова рубають, — відповіла коротко Мирослава.

— Та тепер? Уночі?

— Зараз буде день.

І справді, ледве сказала це Мирослава, коли втім на високих кам'яних обривах, що стіною оточили тухольську кітловину, тут

¹⁾ Полоняник — що в полоні, бранець.

і там замиготіли іскри: це Тухольці кресали огонь і розкладали огнища. Невелика хвиля минула, а вже довкола цілої долини запалали огнища довгим рядом, немов забліскотіли серед пітьми очі величезних вовків, що готовилися скочити в долину і пожерти монгольську силу. Коло кожного огнища купами снували якісь темні постаті. Цюкання сокир залунало з подвійною силою.

- Що вони роблять? — спитав боярин доньки.
- Дерево обтісують.
- На що?
- Прийдеш, то й побачиш.

Вони йшли далі через табір. Де-не-де варта зупиняла їх — приходилось показувати начальницькі знаки, щоб пропустила. Вартові дивилися з тривогою на огнища, будили своїх начальників, але ті, видячи, що тухольці держаться спокійно, веліли їм не робити крику, а тільки матися на осторозі. Що позапалювали так багато вогнів, це ще й ліпше для монголів — не зроблять скритого нападу. Можна спати спокійно, доки ті огні горять, бо й так завтра чекає військо велика праця.

А Тугар Вовк з дочкию вже й минули табір і, перейшовши не дуже широкий кусень поля, дійшли до стрімкої кам'яної стіни. Довго ходили вони, шукаючи стежки під гору, поки вкінці між корчами та папоротями не відшукала її Мирослава. З трудом почали обое держатися вгору.

- Хто йде? — крикнули вгорі голоси від огнища.
- Свої! — сказала Мирослава.
- Що за свої? — скрикнули тухольці, заступивши стежку. Живо пізнали Мирославу, що йшла передом.

— А за тобою хто?

— Мій батько. Бегадир монгольський вислав його для мирних переговорів з нашими старцями.

— До якого біса нам переговорів? Коби борзо сонечко на небо, не так ми з ними переговоримося.

— От які ви смілі! — сказав, усміхаючись, Тугар Вовк. — Ну, ну, до такої радості не довго ждати. Та тільки не знати, чи вашим матерям це буде така радість бачити ваші голоеси на монгольських списках!

— Цур твоєму слову, вороне! — скрикнули тухольці, обступаючи боярина.

— Ну, ну, — задобрював їх Тугар Вовк, — я ж не бажаю вам того, а тільки кажу, що це не було би добре. І власне щоб вас охоронити від такої долі, я й хотів би переговорити з вашими старими. Бо жаль мені вас, молоді, нерозважні діти! Ви готові йти сліпо на смерть, не питаючи, чи буде з того кому який хосен, чи ні. Але старі повинні розважити.

Так гуторячи, боярин наблизився до огнища, при котрім майстри обтісували дерево, інші в обтесаних уже стовбках довбали діри, інші бортили борти та притісували чопи.

— Що це ви робите? — спитав боярин майстрів.

— Згадай, коли мудрий! — відповіли ті глузливо, збиваючи пообтісуване дерево до купи у виді воріт із сильними поперечниками і зв'язуючи пару таких воріт горою і сподом подовжними платвами¹⁾ з грубого делиня²⁾. Боярин зирнув і аж руками об полі вдарився.

¹⁾ Платва — кусок обтесаного дерева довжиною 5—6 метрів.

²⁾ Делиня — обтесане дерево.

— Метавка! — скрикнув він. — Хлопи, а вас хто навчив робити таку посуду?

— Були такі, що нас навчили, — відказали майстрі і прийнялися з сильного букового пня витісувати щось на подобу величезної ложки, котра держаком мала бути вstromлена в грубу, сильно скручену линву, нап'яту між стовбками передніх воротець і скручувану чимраз сильніше при помочі двох корб, прироблених до стовбків. А в широку жолобину на другім кінці мало вкладатися каміння; пружність скрученої ужви мала кидати те каміння з ложки далеко на монголів.

Тугар Вовк озирнувся кругом: коло кожного огнища майстри — (а в Тухольщині кожний селянин був майстер) — ладили таку саму посудину, а молодці, жінки й діти крутили ужви.

— Ну, гаряче прийдеться нашим монголам під такими посудинами здобувати собі вихід із цієї ями! — подумав Тугар Вовк, ідучи з донькою дальше в ліс битою доріжкою, до поляни, серед якої горіло велике огнище, а довкола нього сиділа згромаджена рада тухольських старців.

— Мирославо, — сказав по хвилевій мовчанці Тугар Вовк, — чи це ти навчила їх робити метавки?

— Я, — відповіла Мирослава і пильно поглядалася на батька, надіючись вибуху його гніву. Ale ні! По лиці боярина перемигнув вираз якогось задоволення.

— Добре, доню! — сказав він коротко.

Мирослава здивувалась, не знаючи, що значить ота зміна в успособленню її батька, не знаючи, що його віра в щасливу вдачу монгольського походу, а тим більше в додержання монгольських обіцянок, дуже вже похиталася

і що боярин у такім разі з конечності мусів чіпатися громади, і поступок доньки був йому в тім пожаданою опорою.

Наблизилися вже до поляни, на якій усю ніч сиділи безсонні, радою зайняті старці тухольські. Була це простора поляна, похиlena трохи на південь, а від півночі замкнена стрімкою скелею м'якого карпатського лупаку¹). Величезні смереки оточували поляну в півокруг від сходу, півдня й заходу, так що сонце тільки на найвищім вершку півдневого стояння могло зазирнути до неї. Поляна була давно колись уся вимощена кам'яними плитами, котрі тепер поросли м'яким руном моху та корчами чепіргатої папороті. Тільки одна стежка через середину поляни була проптана і вела до глибокої, в скелі викутої, яскіні в виді склепу, зовсім відкритого на півднє. Стіни склепу стояли сирі, без ніякої оздоби, сподом були в камені викуті лави й заглибини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленицях видні ще були сліди огню; тільки стеля мала на собі одну-однією оздобу, виковану з каменя випуклясту півкулю, завбільшки з добрий хліб, обведену бліскучим золотим обручем, мов короною.

Це була давня тухольська контина²), де діди теперішнього покоління засилали свої молитви найвищому творцеві життя, Дажбогові-Сонцю, котрого образ означала на стелі викута золотовінчана півкуля. Хоча християнські монахи давненько вже охристили тухольський народ, то все таки він, довгі ще часи молячись у корчинській церкві християнському Богу, не

¹⁾ Лупак — рід каменя.

²⁾ Контина — святыня.

покидав і своїх прадідівських богів, і дорога до „Ясної поляни“ ніколи не заростала, вічний огонь серед поляни ніколи не вгасав — (відтій назва її „Ясна поляна“), — а й перед невеличкими боковими вівтарями Лади й Діда частенько курився пахучий яловець і тріпоталися різані їм у жертву голуби — дар тухольських дівчат і парубків. Але звільна народ забував про давніх богів. Священники надсирали гостріше за тим, щоби люди не молились по давньому; молодь перестала приносити дари Ладі й Дідові; діти виростали, не чувши нічого про давніх богів і давні звичаї; тільки між старцями де-не-де хоронились іще останки давньої, вільної, чисто громадської релігії, которая дозволяла кожній громаді мати свого окремого бога (як Тухля мала свого Сторожа), которая не лякала людей карами й муками по смерті, але найбільшою карою вважала ту саму смерть, смерть тіла й душі для людей неправедних. Нова релігія, зроджена далеко на сході, запанувала на нашій землі, а радше змішалася з нашою давньою релігією, і тільки та сумішка дала їй можність сумирно зжитися з поглядами народу. Вимирали звільна старці, тямущі давньої віри, а хоч деякі й жили ще, то вже не сміли визнавати її одверто, не сміли навчати її молоде покоління, але жили собі самітно, ховаючи свою віру в серці, з тим сумним переконанням, що разом із ними й вона зійде до гробу.

Одним із останніх явних прихильників старої віри на нашій Русі був Захар Беркут. І диво дивне! Прихильність оту він виніс із Скитського монастиря, від старого монаха Акинтия. Чи старий дивовижний лікар випадково тільки розповідав своєму ученикові про давню віру, так близьку до природи й її сил,

чи, може, і його серце більше потягало до тої віри в противовенстві до строгого візантійського християнства, досить, що з побуту¹⁾) при старім монасі Захар виніс велику прихильність до старої віри і поклявся бути їй до смерті вірним. У своїй Тухлі знов він про „Ясну поляну“, на якій давно вже погас вічний огонь і не курився пахущий яловець, і котру корчинські священники окричали місцем заклятим і нечистим. Та хоч як опушена була Ясна поляна, то все таки досі ніхто не посмів діткнутися образу сонця, т. є золотої бляхи, котрою він був окованій, і той золотий образ усе ще яснів серед стелі контини, дожидаючи проміння полуздневого сонця, щоб у ньому розжеврітися тисячами искор. По добрій волі прийняв на себе Захар Беркут догляд старої святині; стежка, що виднілася поперек поляни до печери, протоптана була його ногами; кожної весни, протягом більше вже як п'ятдесятьох літ, Захар, виходячи за ліками, пробував самітно, в молитвах і думах, на Ясній поляні тиждень, і по кожнім такім пробутку вертав до села скріплений духом, з яснішими й чистішими мислями. Не раз тоді тухольці зі своеї долини бачили, як понад вершками смерек, що оточували Ясну поляну, вився синявими клубочками дим запахущого ялівцю, і говорили до себе: „Це старий старим богам молиться“. І говорили це без насміху, без ненависті, бо Захар, хоч і не навчав нікого старої віри, та зате тим пильніше навчав усіх шанувати чуже переконання й чужу віру.

Оттут то на Ясну поляну зійшлись цієї страшної ночі тухольські старці. Великий огонь

¹⁾ Побут—перебування.

палав серед поляни; таємничо шуміли стародавні смереки, немов нагадуючи давні часи; в відблиску огнища яснів золотий образ сонця в яскині кривавим блиском; у задумі сиділи старці, слухаючи цюкання сокир по лісі та оповідань старого Захара про давню давнину. Дивний якийсь дух уступив нині в старого. Він, що ніколи не любив говорити про стару віру, нині розговорився, і то з таким сердечним жалем, з яким говорив хіба про найближчій найдорожчі серцю діла. Він оповідав про діла Дажбога, про побіди Світогода, про те, як три святі голуби, Дажбог, Світогод і Перун сотворили землю з піскового зерна, як Дажбог три дні шукав на дні безодні, поки знайшов три зеренця: одно зерно пшениці, друге жита, а третє ячменю, і дарував їх першому чоловікові Дідові та його жінці Ладі; як Перун дарував їм іскру огню, а Світогод волосинку, з котрої за його благословенством зробилася корова й пастух, що його назвали Волосом. І далі розповідав Захар про життя перших людей, про великий потоп, від якого люди ховалися в горах і печерах, про старих велетнів і їх царя, тухольського Сторожа, що розгатив тухольське озеро. Слухали тухольські старці тих оповідань, мов вістей про якийсь новий, незнаний світ; багато такого, що вони говорили і співали в піснях, не розуміючи, тепер ставало ясно і в суцільнім зв'язку перед їх очима, і Захар Беркут сам видався їм останнім із тих добрих велетнів — сторожів тухольських, про яких добре діла так само оповідати собі будуть пізні покоління.

Аж ось захрустіло сухе гілля на стежці і разом виринули з лісової пітьми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизилася

до старого Захара, а боярин зупинився близь огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар, спокійно, мов про помершого.

— Так! При помочі цього перстеня я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто це прийшов іще з тобою?

— Це я, старче, — сказав, виступаючи перед нього, Тугар Вовк, — чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю, ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунди-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чого ж хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будуєте машини до кидання каміння, нічим ви не врадите проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Це добрий знак. Говори дальше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза, то половина кари, а його кара страшна, як кара Божа! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу край угорський, дідичство Арпада, що був підданим великого Джінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхності. Щоб

укарати непокірного, вислав великий Джінгіс-хан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник однієї частини тієї сили, бажає по добрю розстatisя з вами. В його руках ваш полонянинк, а твій син, старче. От що каже він звістити вам: розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полонянинка живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний, чи сяк, чи так, а монголи розвалять ваші засіки і підуть своєю дорогою. Але вони не хотять тратити часу в вашій долині, не хотять проливати вашої крові і готові віддати вам полонянинка за пропуск. У противнім разі, розуміється, його жде неохідна смерть і то серед страшних мук, а вас жде кривава різанина, в якій помимо всяких способів ви мусите бути побиті. Вибираєте ж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка, і на деяких вони справді зробили враження. Побачив це Захар і сказав:

— Чесні браття, чи хочете порадитись по ширості над предложенням Бурунди, чи, може, однозгідно подасте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось! — сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалитися на хвилю. Боярин гордо віддалився в супроводі своєї доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло не йде про життя або смерть твого сина. Чи не ліпше б нам відступити від непевного бою і вирятувати хлопця?

— Тут діло не йде про моого сина, — сказав Захар твердо. — Коли б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: я не маю сина,

мій син погиб у бою. Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусіли б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про моого сина, а рішайте так, якби він був уже в гробі!

— Але все таки, Захаре, боротьба з такою силою монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до останнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнимо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, це була б ганьба, була б зрада. Але це ще хто знає, чи боротьба з монголами така непевна. Становище наше сильне, монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати їх найзавзятіші напади. Але що, і цього не треба буде. Цієї ночі ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїться, будь вона й десять раз сильніша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути предложення Бурунди?

— Зовсім конечно¹⁾.

— І видати твого сина на певну загибель?

— Не згадуйте про моого сина! — скрикнув болізно Захар. — Хто мені при такім ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти моого розуму. Розум каже: відкинути згоду! А що каже мое серце, це вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по-твоюму! — сказали старці. — Коли Бог судив йому згинути, то ми

¹⁾ Зовсім конечно — зовсім і рішуче, остаточно.

проти того нічого не врадимо, коли ж ні, то й так він вирятується з пащі лютого ворога.

Прикликаю боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. Зі смертельною тривогою в серці дивилася на нього Мирослава: вона бідна все ще надіялася, що тухольці схочуть викупити її Максима.

— Розумно, звісна річ: по-своюму розумно, захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обов'язок був так говорити, у всім сповнити волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли б діло йшло тільки між мною а твоїм бегадиром, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнення сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тільки я сам і мій рід, але стратити мусить не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна ж так мінятися? Яка користь верховинським і загірним громадам із мого сина? А випустивши вас із цієї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язалися боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово вони прислали нам свою поміч — п'ятсот добірних молодців. Обов'язок наш витривати на своїм становищі до останньої хвилини, і так ми зробимо. Може бути, що Бог судив вам побіду над нами, і в такім разі ми не спинимо вас; тільки ж знайте, що лиш по трупі останнього тухольця ви зможете вийти з цієї долини. Та хто знає, може побіда судилася нам, а тоді знайте й ви, що ввійшовши в нашу долину, ви всі ввійшли в могилу, що навіть трупи ваші з неї ніколи вже не видобудуться. Або ми всі

погинемо, або ви всі, іншого вибору нема. Це наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах — так що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукю, не міг здобутися на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка, — тож мовчки відвернувся й пішов назад у свій бік. Мертвa мовчанка стояла в зборі, — тільки огонь тріщав та лунало невпинне цюкання сокир, що майстрували вбивчі прилади на монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болючим голосом Мирослава, — тату, вернися! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могучим, незаглушеним голосом. — Вернися, таточку! Лишися тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїзниками, як брат обік братів, а вони простять тобі все минувше! А там, чого там можеш надіятися? Вони зрадять тебе, упоять обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди більше між монголів, там смерть тебе чекає!

Боярин очевидно завагувався, але лише на хвилю. Потім притис Мирославу до грудей і сказав стиха, напівстрого, напівласково:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли б там не повелось...

— Ні, таточку, — прошептала крізь слози Мирослава, — покинь такі думки! Хто знає, може тоді буде запізно!

— Не бійся, не буде запізно. Лишайся тут і братайся про мене з тухольцями, а я мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що

там... той... твій Максим, і хто знає, може ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк щез у переліску, спішачи стежкою до огнища над обривом, щоб по його схилі зійти до монгольського табору. При огнищу він ще оглянув майже готову вже метавку, попробував ужву і, похитавши головою, сказав: „Слаба“, а потім, проводжений тухольською вартою, спустився вузькою, скісною стежкою в долину.

Тим часом на Ясній поляні було тихо, важко, сумно, немов оде посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні слізози, що котились по її лиці. Нарешті вона зблизилася до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусів зробити. Інакше було б нечесно, — відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! Що з ним буде?

— Що Бог дастъ, доню. Та годі, не плач!

Пора нам думати про діла. От уже віз до заходу клониться і готури¹⁾ голосять у гущаві, ранок зближається. Ану, громадяни, ходімо братися до оборони, ні, до нападу, до останньої боротьби з найзниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, хай ніхто не лишається! І старі й малі, кожне придається. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці і повалили з Ясної поляни над обриви, оглядати діло майстрів: машини-метавки. Машини майже всюди вже, стояли готові, грубо збиті з сирого, грубого дерева, позверчувані і позбивані

¹⁾ Готур — глухар.

кілками, алеж і роблені не на-в-міць, а про хвилеву потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинилися коло машин, а потім купками йшли чим-раз далі понад кручею, долі долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісниною випливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотирьохграний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди за проводом Захара й Мирослави спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі, грубі ялици й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галузязя, старші несли довгі звитки шнурів і линів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не дogleянув, що тут робиться. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутими стежками вниз по обривах спускатися в долину. Попереду сильний відділ озброєної молоді, котрий лавою в три ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може о яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурами й ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунено ялици в долину. Дівчата передали свої вінці молодцям — їм не слід було сходити в долину, деожно хвилі міг напасти ворог. На послідку походили додолу і старі з Захаром Беркутом і, оглянувши становище озброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив додолу свої чисті хвилі тухольський потік.

Захар зупинився перед Сторожем і пильно почав дивитися на нього. Тихо було докола. Захар молився:

— Великий наш сторожу! Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого й ми

шанували досі щорічними празниками! Три рази вже ти, ніч по ночі, являєшся мені в снах, немов то ти падеш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твоєму зазиву і радо піду за тобою. Але коли ж ти сам хочеш двигнутися зі свого відвічного стояння, то розбий, господине, своїм тягарем оцього поганого ворога, дітей Морани, що знов нині вкрили благословенне твое дідицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу, так як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив цю кам'яну стіну і дав водам протоку і дарував людям оцю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущається над нами!

В тій хвилі огниста блискавка з полудня до півночі роздерла темне небо і далеко в горах загуркотів грім.

— Так, це твій могутній голос! — сказав радісно Закар. — Ану, діти! Останній раз увінчайте цей святий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загриміло в полудневій стороні.

— Воля його, діти! — сказав Захар. — Обвивайте, його, шнурами! А ви, інші, живо до рискалів! Підкопуйте його з долу, підкладайте підйоми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. Згори його обкручувано лінвами і шнурами, здолу підкопувано його насаду, і в шпару, що показалася недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали служити за підйоми, для обалення каменя поперек тіснини. Швидко справні молодці зробили всі

потрібні приготування, повіднімали драбини, попікладали грубе каміння під підйоми.

— Беріться за линви, всі, хто може досягнути! За підйоми, хлопці! — приказував Захар, і відразу сотні рук прийнялися за діло.

— Далі, дружньою силою! — крикнув Захар. — Тягніть! Тисніть!

Ухнув народ з натуги, затріщали грубі підйоми, але камінь і не похитнувся.

— Ще раз! Дужче натискайте! — кричав Захар і сам прийнявся за линву. Захитався величезний камінь.

— Рушає! Рушається! Подається! — закричав радісно народ.

— Ще раз напирайте, з усієї сили!

Ще раз ухнув народ — і разом звільніло напруження шнурів, величезний камінь рушився зі своєї посади і, хвилю захитавши в повітрі, зі страшеним глухим ломотом повалився додолу, поперек потоку й тіснини. Застогнала і затряслася тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку і радісним, голосним криком наповнили повітря тухольці. Ворухнулася в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартові, загомоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи надіялися нападу і стояли готові до оборони, але тухольці й не думали нападати на них. Вони зовсім інший напад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положення обаленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був пристосований. Гострими кінцями він позапинався за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою своєю масою мостом ліг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода

плила глибшим коритом, — але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від намулу і круглого каміння, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід. А інші знов мурували з другого боку, поза каменем, у тіснині, виводячи таким способом з найгрубшого каміння стіну на які три сажні завгрубшки від одної стіни тіснини до другої. Та стіна, а ще з величезним Сторожем у своїй основі, могла безпечно опертися хоч би й найсильнішому напорові воді.

— Живо, діти, живо! — заохочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою, то руками до роботи. — Затикайте, замуровуйте потік, поки ще вода не прибула. В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло. А стіну вивести треба рівно з оцими обривами заввишки, побачимо, що вдіє сила Джінгіскана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівно закрутилася виром на місці спинена вода, мов не розуміючи, по що це спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею об величезний камінь, кинулась було підгризати спіdnі, на дні покладені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь та й камінь, щільно стиснений і збитий в одну незламну стіну. Заклекотіла вода. Порушилася в усім своїм ложищу — і стала зачудувана, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині. Мов тур, готовучись до нападу, стзане і голову вниз похильтить і роги до землі згинає і стищиться, щоб опісля разом вирватись із того приниженого положення і кинутися з цілою силою на противника, так і непривична до пут вода тухольського потоку

на хвилю притишилася, немов злінивіла, задрімала в плоских своїх берегах, а тим часом набирала сили і сміlosti до нового, рішучого нападу, і тільки стиха перла собою об стіну, немов пробуючи своїх плечей, чи не зможе ними відсунути кинену їй так несподівано запору. Ale нi; запора стояла на місці, зимна, гладка, горда в своїй непорушності, непереможна. Пильні руки тухольців раз-у-раз скріпляли її, навалюючи каміння на каміння, плити на плити, споюючи їх липкою, непромокальною глиною. Мов нова, всемогучаю волею здвигнена скеля, так піднімалася кам'яна гать усе вище й вище під руками Тухольців. Озброєні молодці давно вже покинули своє становище в долині, лицем до монгольського тaborу, і проміняли луки та топори на дрюччя й молотки до оббивання каміння. Радісно дививсь Захар на їх роботу і на їх дiло, в його очах світилася певність побidi.

А втiм на сходi, над монгольським тaborом, кривавою загравою розжеврiлiся хmari. Свiтало. Рожеве свiтло облило високий шпиль Зелеменя i сипалося iскрами чимраз нижче. Далi хmari проступилися, i звiльна, мов боязко, викотилося сонце на небо i глипнуло на зайнятих своєю роботою тухольців. Повен щирої радостi, глянув Захар на схiд i, простягши руки, проговорив пiднесеним голосом:

— Сонце, великий, преясний володарю свiту! Вiдвiчний опiкуне всiх добрих i чистих душєю! Зглянься на нас! Бач, ми нападенi диким ворогом, що понищив нашi хати, зруйнував наш край, порiзав тисячi нашого народу. В твоїм iменi стали ми з ним до смертельного бою i твоїм свiтлом клянемось, що не уступимо до останньої хвилi, до послiднього вiддиху нашого. Поможи нам у тiм страшнiм бою! Дай

нам твердість і вмілість і згоду! Дай нам не злякатися їх кількості і вірити в свою силу! Дай нам дружністю і згодою і розумом побідити нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його, гарячі, могучі, тремтіли в свіжім раннім повітрі. Слухали їх не тільки тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю до плаю. Слухала їх сперта хвиля потоку і, мов надумавшись, покинула бити собою об кам'яну гать, а повернулася назад.

VIII.

Поки боярин вернувся зі свого невдатного посольства, Максим сидів у його шатрі і прислухався та думав, що йому робити. Коротка стріча з Мирославою була світлою хвилею серед пітьми його невільництва. Її слова, її погляд, дотик її рук і її вісті, все те немов вирвало його з темного гробу, повернуло йому життя. Він чув, як вертала його давня смілість і надія. Спокійно, але з ясними думками дожидався він боярина.

— Так, ти тут? — скрикнув боярин, вступаючи в намет. — Бідний хлопче, даремно я старався про твоє увільнення. Завзятий твій старий! Хоч сивий, а дитина.

— А хіба ж я не казав тобі, боярине, що даремне твоє старання? — відповів Максим. — Ну, але що ж таке сказав мій батько?

— Казав, що будуть битися до останнього духу, та й годі! Або ми, каже, всі поляжемо, або ви.

— Мій батько не на вітер говорить, боярине. Він звик добре передумати, заким що говорить.

— Вже я те бачу, що він хоч потроху, а правду каже! — мовив неохітно боярин. — Але що діяти? Все таки боротьба тухольців з монголами нерівна. Сила солому зломить, що кажи, те й кажи!

— Ей, боярине! Є способи на силу! — відмовив Максим.

— Ну, ну, бачив я їх способи! Моя дочка, запалена голова, ви вчарували її, то, певна річ, навчила їх робити метавки. Будемо тут мати градок каміння завтра, але не дуже шкідливий градок, бо не вміли добре виплести шнурових пружин.

— А крім метавок, думаєш, не мають іншого способу?

— Не знаю. Бачиться, нема. А втім не довго й чекати, рано побачимо. Тільки лихо мое з Буруndoю; конче налягає: шукай та й шукай способу, щоб завтра рано вивести нас відсі без бою і без страти часу. А тут тухольці вперлися, мов цапи рогами. Ну, та що мені зробить? Як не можна, то не можна!

— Ні, боярине, так не кажи! Поки що, ти все таки в монгольських руках так само, як я. Мусиш волити їх волю.

— Але що ж я їм удію?

— Я, може, міг би тобі стати в пригоді, боярине. Я вдячний тобі за твоє нинішнє милосердя наді мною. Коли хочеш, то я послужу тобі сьогодні.

— Ти? Мені? — скрикнув здивований боярин. — Що ж ти можеш зробити для мене?

— Я знаю стежку з цієї кітловини, безпечну, а скриту, про яку не знає ніхто в Тухлі, окрім моого батька й мене. Стежки тої не пильнують. Туди можна вивезти відділ монголів на верх і обсадити ними вивіз, а тоді

легка річ буде розвалити засіки і вийти з цієї долини.

Боярин стояв, мов остоуплій, перед Максимом, у хам своїм віри не йняв. — Невже ж це може бути? — блиснуло в його голові, і знов потемніло, і щось защеміло в його серці. Хоч і як донедавна він ворогував на Максима, то все таки йому подобалася його лицарська твердість і незламність; тож тепер, коли почув такі Максимові слова, йому здавалося, що в його серці рветься щось глибоке і святе, рветься останнє пасмо віри в чесність і постійність людей.

— Хлопче, — скрикнув він, — що це ти говориш? Ти мав би хотіти зробити щось подібного?

— А що ж, боярине, — сказав напівсумно, а напівнасмішливо Максим, — сам же ти сказав, що сила солому ломить.

— Але ти, ти, що недавно ще присягався, що „волю, мовляв, умерти, ніж податися на зраду“?

— Що діяти, — сказав знов так само Максим, — як не можна додержати присяги, то не можна!

— І ти, з такою податливою натурою, сміеш думати, що моя дочка буде любити тебе? — скрикнув гнівно боярин,

— Боярине, — відказав терпко Максим, — не згадуй про неї!

— А видиш, як тебе це вкололо! — сказав боярин, — видно, що я правду кажу.

— Хто знає, боярине, хто знає! У нас воєнний час, війна вчить усякої штуки. А що, якби ...

— Якби що? Чому не договорюєш? — скрикнув Тугар Вовк.

— Нічого, нічого! Я тільки ще раз питаю тебе: чи приймеш мое предложение?

— Але чи направду ти думаєш вести монголів проти своїх тухольців?

— Направду, коли тільки буде можна...

— Як то, коли буде можна? То значить, коли стежка не буде пильнована?

— Ні, я за те ручу, що стежка не буде пильнована і що пройдемо в білий день незамічені, коли тільки не буде якої іншої перешкоди.

— А яка ж би могла бути?

— Я... не знаю...

— Коли так, то нічого й баритися довго. Ходімо до Бурунди!

— Іди сам, боярине, і скажи йому те, що я оце тобі сказав. Про можливу перешкоду не потребуеш згадувати, бо я ще раз ручу тобі, що ані тухольці, ані ніякі інші збройні люди нам не перешкодять, а інші перешкоди чей не злякають ваших смільчаків.

— Нехай і так, — сказав Тугар Вовк.

— І проси його, щоб велів розкувати мене, бо в тих ланцюгах годі мені буде.

— Це розуміється само собою, — сказав боярин і пішов, усяко міркуючи по дорозі.

Які тривожні, які страшні, пекельні хвилі перебував Максим за той час, поки боярин пішов сповіщати Бурунду про його намір! Схопивши голову в руки, сидів він у страшній непевності, ловив вухом усякий найлегший шелест, немов ждав приходу когось найдорожчого його серцю. Він трептів увесь, немов у лихорадці, і сік зубами, мов на морозі. Але хвилі плили так тихо, спокійно, ліниво, і кожна з них, мов гострими ведмежими кігтями, впивалася в його серце. А коли так не станеться,

як казала Мирослава, і боярин почне налягати, щоб він сповняв свою обіцянку? Ну, звісна річ, смерти йому не минути, на смерть він готовий віддавна, — але вмирати, не додержавши слова чоловікові, який на те слово поклався, якого будучність, може й життя, лежить на тім слові, — вмирати зрадником хоч би тільки в очах зрадника — це страшно, це мука, це гірше самої смерті. Але й сама смерть була йому тепер, після бачення з Мирославою, далеко страшніша, ніж перед годиною, ніж тоді, коли він сидів серед вулиці і непорушно дививсь на пожежу рідної хати, душачися димом тої пожежі... Але що це таке? В тій хвили задрижала земля, і страшений лускіт потряс повітрям. Гамір знявся в таборі, крик, брязкіт оружжя — що це таке сталося? Максим зірвався на рівні ноги і сплеснув у долоні, аж забряжчали його пута. Радість, радість! Це тухольці працюють! Це вони будують оту заваду, що спинить монголів і не дасть йому бути зрадником! Тепер йому можна й умерти спокійно, бо він навіть ворогові не зломить свого слова. Сердець його билося живо, голосно, — він не міг висидіти на місці, але почав ходити по наметі. Гамір у таборі почав стихати, і в тій хвили вбіг боярин до намету. Лице його ясніло радістю і вдоволенням.

— Хлопче, — сказав він живо, — дуже в пору прийшло твоє предложение. Воно вирятувало мене з великої біди. Ти чув той гук? Хитрі твої тухольці: роблять засіки і позаду нас. Живо ходи до начальника, він уже збирає відділ, що має йти з тобою. Нам треба швидко видобутися відси, тут небезпечно.

Мов гострі ножі, вразили в сердце Максима ті слова. Будь-що-будь, а йому треба було

припізнати похід аж до тої хвили, коли він станеться неможливим.

— А це відколи, боярине, ви почали лякатися хлопських засіків? Я не думаю, щоб так нагло яка небезпека грозила монголам. Нехай собі тухольці бавляться засіками, живо ми зженемо їх із них. А квапитись нам нічого, бо й так, бачиш, ще не розвиднілося. А поки не стане зовсім видно, поти й виходу, про який кажу, не знайдемо.

— Але що ж це за вихід такий, що тільки вдень можна його знайти?

— Слухай, боярине, що за вихід. У нашім огороді, в однім місці під верствою землі лежить велика плита. Треба винайти це місце, відкопати і відвалити плиту, а тоді вийдемо до тісного, поміж підземні скелі проробленого хідника, який виведе нас аж на гору, просто на Ясну поляну, там, де ти недавно бачив моого батька.

— Ну, чого ж тут чекати? Ходімо зараз і шукаймо! — скрикнув боярин.

— Добре тобі мовити, боярине, тільки одне забув, що село згоріло, плоти й будинки наші погоріли, знак, по якому можна було пізнати те місце, також згорів, так що напотемки я ніяким світом не знайду його. Та ще раз кажу, чого квапитися, коли хід наш безпечний і серед білого дня?

— Га, нехай буде й по-твоїому, — сказав вкінці боярин. — Іду звістити про це Бурунду, і зраз пришлю таких, що розкуютъ тебе. Тільки, небоже, ти все таки лишишся під вартою, бо, скажу тобі правду, ані Бурунда, ані я не довіряємо тобі, і скоро би показалося, що ти зводиш нас, то будь певний, що смерти не минеш.

— Я це давно знаю, боярине! — сказав безжурно Максим.

Знов вийшов боярин, і швидко потім увійшли два монгольські ковалі, розкували Максима і зняли з нього тяжкі ланцюги. Мов на світ народився, таким легким почув себе Максим, позбувши тих залишних тягарів, що близько добу втискалися йому не лише в тіло, але немов би аж у душу. З легким сердцем і повний надії він пішов під проводом монголів перед намет Бурунди. Бурунда змірив його від ніг до голови своїми грізними, дикими очима, і сказав через товмача — цю послугу цим разом сповняв для обох Тугар Вовк:

— Рабе, — мовив Бурунда. — Я чув, що ти знаєш вихід із цієї долини?

— Знаю, — відказав Максим.

— І готов показати його нам?

— Готов.

— Якої плати надієшся за те?

— Ніякої.

— Для чого ж це робиш?

— З доброї волі.

— Де цей вихід?

— В огороді моого батька.

— Можеш зараз знайти його?

— Не можу. Все там погоріло, а вихід грубо прикопаний землею. Коли розвидниться, знайду.

— Оде ж розвиднюється. Іди й шукай! І слухай, що тобі скажу. Коли говориш правду, коли знайдеш вихід, то будеш свободний, ще й дари одержиш. Коли ж дуриш нас пустими словами, то згинеш у страшних муках.

— Покладаюсь на твоє слово, великий бегадире, — сказав Максим, — покладайсь і ти на мое слово!

— Іди ж і шукай виходу. Ось тобі поміч! Я сам іду з тобою.

Як повільно, оглядно йшов Максим! Як старанно обзирав кожний куточок, кожний камінчик, немов стараючись приклікати собі в тямку положення місцевости, змінене вчорашиюю пожежею! Хоч до огорода його батька було ще далеко, то він кілька разів зупинявся, приллягав до землі, стукає, шпортає, а все позирав наперед себе, до потоку, відки мала прийти для нього поміч. Слимаковим ходом поступав відділ наперед, — уже Бурунда почав нетерпитися.

— Не гнівайся, великий бегадире, — сказав Максим. — Учорашия пожежа загладила всі сліди людського життя на тій долині. Годі мені відразу розпізналася. От зараз і будемо на обійстю моого батька.

Цікавим оком зирнув Максим на потік. Господи, Тобі слава! Береги вже повнісін'кі — ще хвиля, а вода розілletеться по долині! Ба, понижче села, при тіснині, уже виднілися широкі річки і ставки, червоні, як кров, від червоності сходового сонця. Тепер, значиться, можна! Швидко попровадив Максим монголів на батьків огород, швидко винайшов місце, де земля глухо стугоніла, а Бурунда, дріжачи в нетерплячки, крикнув монголам, щоб копали. Аж тепер він глипнув кругом і побачив розлиту по рівнині воду.

— Га, а це що? — скрикнув він, знятий якоюсь невиясненою тривогою.

Тугар Вовк і собі ж затремтів. Тільки Максим стояв спокійний, без журній.

— Нічого, бегадире! Цієї ночі впали дощі в горах, а по кожній зливі наш потік виливає. Але це нічого, сюди не доходить вода ніколи.

— А, так,— сказав Бурунда, перемагаючи в собі тривогу.— Ну, коли так, то копайте далі!

Але Максим мовив неправду. Вода розливалася чимраз ширше по рівнині, і тільки несвідущі та залякані монголи не могли порозуміти, що це не повінь, що вода в потоці зовсім чиста, що не тече наперед, не шумить, тільки дметься вгору і розливається з берегів.

Тим часом копання йшло поволі, хоч монголи трудилися з усієї сили. Аж ось і справді рискалі задудніли об щось тверде. Плита! Але плита показалася широка, ширша, ніж викопана монголами яма. Приходилося розкопувати яму ширше, щоб вийняти її, або розбивати плиту. Максим тривожними очима слідив зріст води. Ціла частина долини понижче села була вже залита. Валом котилася вода горі долиною, якраз у противнім напрямі від того, в якім плила від віку. Аж ось у монгольськім таборі залунали страшні крики. Вода виступила з берегів і тисячними потоками розливалася по таборі.

— Рабе, що це значить? — скрикнув на Максима Бурунда.

— Що ж, бегадире, — відмовив Максим, — видно, велика туча впала в горах, наш потічок дужче виливає, ніж звичайно. Але невже ж вам боятися води, що сягає по кістки? Розбивайте плиту, — скрикнув він до монголів, — нехай побачить великий бегадир, що я не обдурював його!

Загримали монгольські топори об плиту, але плита була груба і міцна, годі було її розбити.

— Гримайте ліпше! — кричав Бурунда, не можучи вже тепер опанувати своєї тривоги на вид тої води, що заливала одностайним озером

велику частину тухольської долини і валом котилася просто до них. Але плита була тухольської вдачі і опиралася до останньої змоги. Та ось вона луснула; ще один дружній удар, і вона, розбита на кусні, впала додолу, а разом з нею впали й ті монголи, що стояли на ній. Темне гирло підземного хідника показалося очам згromаджених.

— Видиш, бегадире! — сказав Максим. — Скажи сам, чи обдурював я тебе?

Але Бурунда якось не радувався відкритим хідником. Валом надбігла вода і заплюскотіла при ногах монголів. Ще хвиля, і з веселим плюскотом полилася вода в нововідкриту яму.

— Спиніть воду, спиніть воду! — кричав Бурунда, і кинулись монголи грати воду довкола ями. Але й це вже було запізно. Вода покрила землю, глина розм'якла і розплি�валася болотом у руках монголів, така гать не могла спинити води, яка чимраз сильніше, з усіх боків валилася в яму, довго плюскотіла і щевзала в ній, поки вкінці не наповнила її зовсім. Мов оставлі, стояли монголи над ямою і дивилися, як вода заливала останній їх вихід із долини.

— Рабе! — сказав Бурунда до Максима, — чи це твій вихід?

— Бегадире, чи можу ж я приказувати водам? — відповів Максим.

Бурунда нічого не відповів, а лише дивився кругом на воду, що чимраз грубшою верствою покривала долину. Вже гладким дзеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольськім таборі був крик і замішання, хоч вода доходила монголам ледве до кісток.

— Бегадире, — сказав Максим до Бурунди, бачучи, що той забирається вертати до свого намету, — пригадую тобі твое слово. Ти сказав, що як покажу тобі вихід, буду вільний. Я показав тобі вихід.

— І вихід одурив мене. Тоді будеш вільний, як усі вийдемо з цієї долини, не скоріше!

І Бурунда пішов робити порядок у своїм змішанім війську, а за ним пішла й його дружина.

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безраднє. Хоч і як мілка була вода, але та її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз-у-раз доливав до неї нової води, — от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше, — Бурунда чув це добре, — вся та маса монголів піде в розтіч, розбігнеться, гнана власною тривогою. Бурунда велів цілому війську зіратися докупи, збитися в тісну масу.

Що ви, мужі чи коти, що так боїтесь тих кількох крапель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що цей потік проти Яіка і Волги, і Дону, і Дніпра? Не бійтесь, вода по кістки не здуває затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо на страти! Перемога мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулась за ним монгольська сила, бродячи в воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убивчий град каміння, киданого

метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміння і річний піщаник, усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їх ногами. Не зважаючи на крик Бурунди, військо розскочилося, найбільша частина подалася назад, там де не могло досягнути її каміння. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх найсміліших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чим далі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цілі кірці¹⁾ дрібного каміння на монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже тухольців і кермувала всіми рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її і не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних приказів і поражати ворога по її наказу! Та ба, не так йому судилося! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все таки безоружний, невільник, і бажає, щоб хоть камінь, кинений її рукою, закінчив його життя і його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав.

— Годі там вдивлятися, хлопче,— сказав він.— Здурила моя донька, та он що виробляє! Але нам усе таки круто приходиться. Чи у вас такі повені часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то? Ніколи?

— А так, бо це не повінь. Аджеж бачиш, що вода чиста.

¹⁾ Корець — міра для сипких тіл, має коло 4 пуди.

— Не повінь? А що ж?

— Хіба ж ти ще не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин. — Значиться...

— Значиться, вода буде раз-у-раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти це знатав наперед?

— Знатав, від твоєї доњки. Це, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляття! І чому ж ти не сказав мені цього скоріше?

— На що?

— Ми були б хоч оба спаслися.

— На це ще маємо час, — сказав спокійно Максим. — Тільки держімся разом, і коли б що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Це розуміється, — сказав боярин, — тільки що ж нам робити?

— Поки що, нема ще страху, — відказав Максим. — Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але це не довго так буде. Може за пів години прибуде з гір правдива повінь і живо наповнить цілу долину. До вечера вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержатися до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то певно не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсісти нас.

— Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть

іншого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто дивився на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його богатирської руки. Він копав його ногами, плював на нього, ганьбив його найзігріднішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилюював легенько і ріс і ріс чимраз вище. Вже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що це все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брили монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизився до Бурунди.

— Великий бегадире, — сказав він, — ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Ця вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда, — і ти, рабе поганий, смієш мені говорити це, коли сам запровадив нас у цю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і цієї ночі ходив до них торгуватися за згубу монголів.

— Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом з ними?

Бурунда вспокоївся трохи.

— Що ж нам діяти? — сліпав він. — Невже ж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить цю долину. Проти неї передовсім треба боротися нам.

— Але як?

— Вели своєму війську, поки вода прозірчаста, збирати з дна каміння і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися й від слабшого ворога, тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ збирати каміння і класти на купи, кожний відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався монголам, а надія стояти на сухім і не лазити повиш¹⁾ колін у воді додала їм духу. З радісним криком вони кинулися в розбрід по долині, збираючи каміння і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера і реготалися, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони монголів.
— У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто наблизилися до їх становищ, зараз скрипіла машина і жужмом летіло каміння на нещасних, що, бродячи в глибокій воді ховалися, мордувалися, а втікати не могли. Хотя-нехотя мусіли тепер монголи держатися на середині долини, здалека від тухольських метавок. Бурунда трохи

¹⁾ Повищ — повище.

не сказився в своїй немочі, видячи гордість, чуючи насміхи тухольців.

— Ні, це не може бути! — скрикнув він. — Гей, до мене, мої вірні туркомани!

Найсміліший віddіл монгольського війська зібрався довкола нього, хлопи, як дуб'я, як степові тигри, з яких шкіри мали понапинані на собі. Він попровадив їх проти одного тухольського становища, висуненого наперед, самітного, на гострім, щербатім обриві. Невеличка купка тухольців стояла там коло нової метавки.

— Затроєними стрілами на них! — крикнув Бурунда, і, мов шершні, засвистіли стріли в повітрі. Зойкнули поранені тухольці і замішалися, а монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадитися! — кричав Бурунда, — не давайте їм кидати на нас каміння! Тут можемо вкріпитися.

І він поділив свій віddіл на дві половині: одна мала ненастінно стріляти на вороже становище, а друга — громадити на купу каміння для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда невідлучно провадив із собою, також прикладали рук до роботи, вносили каміння і скидали його на купу. Але ця робота ставала чимраз труднішою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати каміння, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять тухольців було ранених; вони коали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, це становище! — сказав Захар. — Нехай він стоїть собі тут перед

стрімкою стіною! Вирятуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили монголи по воді, зносячи каміння на купу. Вкінці каміння зовсім не стало.

— Годі вам, хлопці, тягати каміння, — сказав до своїх вояків Бурунда. — Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопів! Решта за мною! Мусимо здобути це становище, видряпатися горі цією стіною, хоч нехай тут і небо валиться! Ви, раби, також зі мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире, — сказав Максим через уста Тугара Вовка, — туди дарма нам дертися, туди нема стежки вгору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда і кинувся в воду, а за ним його туркомани. Ґрунт у тім місці був нерівний. Монголи ковзалися, падали, — вода, рушана легким вітром, билася сильними хвилями об стрімкі скелі і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не дальше, як двісті кроків, усе ж таки вони майже пів години потребували, щоб дійти туди. Тільки ж під самою скелею вода була ще глибша, майже по пахи, а стежки горі скелею не було ніякої. Зате з сусідніх тухольських становищ летіло каміння на смільчаків, і хоч більша його частина даремно гримала об скелю або падала в воду, то все ж становище Бурунди в тім місці було дуже невигідне й некорисне.

— Може твої молодці вміють добре лазити, — кепкував собі Максим, — туди горі цією стіною можна видряпатися на верх.

Але нікотрий із туркоманів-степовиків не вмів дряпатися горі стрімкими кам'яними стінами.

— Коли так, — сказав Максим, — то дозволь, бегадире, мені першому вилізти і показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що іншого надумуючи. Він знов розділив свою дружину на двоє: одну частину лишив на здобуттім становищі, за захистом вистаючого скельного ребра, а з другою часткою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов дальше, шукати кориснішого місця. Але скоро тільки купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилилася з-за захищеного прибережжка, коли разом із гори, з тухольських машин, посыпалося на них каміння. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами, — решта мусіла вертатися.

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире, — сказав Тугар Вовк. — Чи чуеш, який шум і крик по долині, мабуть повінь зближається!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом вири, гойдалося і билося в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якогобудь військового порядку не було вже між ними. Мов полові, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні

стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша частина покидала луки, котрі, мов солома, крутилися в виraph. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами з зимна, бажаючи тільки влегшити себе якнебудь. Котрі були нижчого росту, чіпалися високих івалили їх із ніг, разом з ними ще в воді шемечуясь та борюкаючись. Деякі пускалися вплав, хоч самі не знали, куди й за чим плисти, бо опору не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в останній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависті, безтямних проклять з боку тих, що потопали. Довкола кожної купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на камінню, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути, — ніхто не хотів гинути, всі дерлися на каміння. Ті, що стояли на купах, мусіли боронитися від того напору, не хотячи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські об руки й черепи самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли ззаду, ближче неохідної водяної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купах, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми й передніми в воду.

Деякі, вже тонути, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними рухами виривали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнялися з тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні з смертельної тривоги, за кожним разом піdnimali радісний оклик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом велетень, з посинілим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крові губами 'наосліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпадеться йому під руки, а коли ніхто не підпадається, валить по кривавих, клекочучих і запінених хвилях. Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих, кому вдалось стати на якім підвищенню, на камені, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає ззаду потопаючих у плечі, мов рогами. Інший, закленувши¹⁾ руки над головою, ридає, скиглить, пищить, мов дитина. Деякі, нічого не бачучи, крім неминучої смерті, вдираються на голови своїм товаришам, чіпаються їх волосся, пригинають їх додолу і тонуть разом з ними. Мов риби на терлі²⁾, спершися в тіснім шипоті³⁾, тиснуться, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутяте воду і хапають рознятими ротами повітря, — так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишили, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапувались

¹⁾ Закленути руки над головою—стиснути, закласти руки над головою.

²⁾ Терло—місце, де запліднюються риба.

³⁾ Шипот—струя води, що з силою йде зверху вниз.

із води, махали руками та головами, і знов тонули й гибли сотки, тисячі монголів. Німо, непорушно, мов дерев'яні стовпи, стояли на берегах тухольці; навіть найзавзятіші не могли без дрожі, без зойку, без сліз дивитися на ту громадну загибель людей.

Мов оставпілій, дивився на цю страшну картину Бурунда бегадир. Хоч йому самому грозила не менша небезпека, хоч вода в його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворилися в воді, валили їх із ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє беспечне становище, — то прецінь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горла страшні, беззв'язні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не смів обізватися до нього словом у тій страшній хвилі: всі стояли довкола нього, тримтячи, борюкаючись з надсильним ворогом — водою.

— Ходімо! — сказав на остатку Бурунда. І вони почали простувати до тої купи каміння, яку виставили туркомани проти здобутого тухольського становища. Та й пора була! Вода змагалася чимраз дужче. Між ними а їх становищем утворився широкий вир, який вони могли перебути тільки купою, побравши за руки. Тільки велетень Бурунда йшов передом сам, могутнimi грудьми розбиваючи люті хвилі. Мов острівець серед моря, стояла горстка воїків на їх становищі, по пояс у воді, з луками, все ще нап'ятими й виміреними на опущене тухольське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щастя, ця купа каміння була більша від інших, зложена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко піддвигнути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на ній у боєвих

поставах, а як раз стільки було людей довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скелею. Ставши на тій купі, легше якось відітхнули товариши Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скелею, числом сорок хлопа. В тім місці шаліла тепер люта хвиля, розбиваючись об зубці скелі і прискаючи далеко срібною піною. З туркоманів не було вже ані сліду, тільки часом, коли хвиля на момент уляглася, щось чорнілося на сірім камені; це був одинокий живий іще чоловік із тої дружини; заков'язлими пальцами він держався скелі, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав рятунку, тільки гойдався за кожним приливом води, поки вкінці й він не щез, мов листок, сполосканий водою.

Бурунда, німий, синій з натуги і злости, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружені недобитки, тримтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але помогти одні одним не могли і, чи в купах чи по одинцю, були однаково безрадні, ждали одної неминучої загибелі.

IX.

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка, — що буде з нами?

— Всі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — потвердив Бурунда. — І що найдужче мене лютить, так це те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на це. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дожидати, аж поки вода на стільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів. Їм квално діялося доконати ворога. В лісі повище потоку їх молодці рубали грубі ялиці, загострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм гострим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння, а натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, розсунулося. З голосним криком попадали монголи в воду. Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутів ялицею і поставив її сторчака. Монголи попадали в воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так нечайно зіпхнуто з їх становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду, або просили в інших рятунку. Два чи три, очевидно добрі пліваки, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їх плавбі. Тільки небагатьох

прийняли товариши на сусідні становища. Але не довго й тут вони були безпечної. Тухольці, бачучи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія проносила їх повз монгольські становища.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів докупи, спускати такий пліт на ужві долі водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожну по десять щонайсильніших і добре озброєних молодців, а двом довгими жердками керуввати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були два такі плоти, спущені вниз водопадом, котрий тепер зробився на половину нижчий, ніж був при низькім стані води. Вже двадцять сміливих молодців стало на плотах і виплило до бою з монголами. Це був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, заляканана, безсильна. Вони живо дрюками поспіхали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позибиали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель. Бурунда, побачивши ворогів і таке їх війовання, аж зубами заскрепотав і за зброю вхопився, але його гнів був даремний; навіть затроєні стріли його туркоманів не могли досягнути смілих тухольців. Приходилося завзятому бегадирові без діла стояти по груди в воді і дивитися, як тухольці становище за становищем розбивали останки монгольської сили. А тухольці тим часом бушували по воді. З затисненими зубами, присідаючи на своїх плотах, наближалися вони до монголів. Декуди стрічали завзятий опір; кров плила, зойки лунали з обох боків; трупи

падали з плотин і з кам'яних башт, але сила монголів була зламана, їх опір був короткий. Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзє покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею,— так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерти. Всі погибли, до останнього; з купи чорних островців насеред озера не лишилось ані сліду. Тільки віддалік, на прибоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остання чорна скеля, вистаючи з посеред повені. Це був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим,— це був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яік і Волгу, Дін і Дніпро. Остання жертва смерти, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з одиноким бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Вся тухольська громада зібралася тепер перед тим останнім ворожим становищем. Спустили ще два плоти, щоб, окружуючи ворогів, турбували їх ззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша частина тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шкоди. Близче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи нешкідливість свого стріляння, покинули ту роботу і стояли спокійно. Високо на скелі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними руhamи обминав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла

Мирослава, а погляди її летіли швидше, ніж її стріли, в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у життю: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на пло-
тах, стріляти звіддалік даремно. Вони зібра-
лися на відвагу і рушили ближче. Туркомани
стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох;
але живо тухольці завважили, що у ворогів
не стало вже того страшного оружя, і
з грізним криком кинулися на них. Мовчки до-
жидали туркомани їх нападу, тісно збиті один
при другім, опираючись і тухольцям і водяним
валам. Але тухольці, наблизившись до них на
два сажні, кинули своїми рогатинами, припня-
тими у кожного довгим ремінним припоном до
руки. Десять ворогів зойкнуло в один час;
десять тіл повалилося в воду. Знов кинули
молодці свої рогатини, і знов упало кілька
ворогів.

— Прокляття на вас! — кричав Бурунда.

— Вони так і всіх нас видзьобають, хами
погані!

Але його гнів був тепер, як пустий вітер,
що шумить, а ні кому не шкодить. Тухольські
молодці з криком, мов ворони, кружили довкола
становища ворогів, то тут, то там разячи од-
ного або другого добре виміреним покидом
рогатини. Оборона сталася для монголів не-
можливою. Приходилося їм стояти спокійно,
мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар
Вовк, — чи не можна нам якнебудь спасти
своє життя?

— На що? — сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою помсти. — Але що ж нам діяти? Як рятуватися?

— Може схочуть тепер за свого полонянина дарувати нам життя і вільний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав ма-хати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажи їм, що коли хотять мати цього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свободно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут таки перед їх очима, смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник монголів обіцює вам віддати вашого полонянина живого й здорового, і жадає, щоб ви за те нас, скільки нас іще лишилося, випустили живих і здорових із цієї долини! В противнім разі жде вашого сина неохібна смерть.

Немов хотячи доочне показати їм усю правдивість тієї погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала, мов без духа. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різвав його серце.

— Захаре, — сказали старі тухольці, обстуваючи його, — ми думаємо, що можна прийняти це предложення. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаете ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший

начальник, і цей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має втектихоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона, — що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчина, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всі ми вважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зламана і громада не бажає смерті тих останніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірніх молодців. — Скоро тільки Максим буде свободний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пошлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар, — це було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук, ні свого серця підступно

пролитою кров'ю! Досить, діти, тісі бесіди!
Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю
руковою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якої варесі лежав величезний камінь, і сильною, недрочачою рукою взяв за ужовку, що придержуvalа ту варену в плоскім положенню.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього, — що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював варену на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно, рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, третмів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув на останку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбивча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамена, впала, оббрізкана кров'ю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув з лютости і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від цього удару стратив рівновагу

і покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі,— і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундою дружини не було ані сліду.

Мов мертвa, без духу стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незламний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лиць руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім радісний крик залунав із долу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виридав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів, і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. — Батьку, Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з слізами на старечих очах піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоту на берег і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого, — сказав потихо, з усміхом Захар. — Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!

— Батьку, батьку, не говори того! — ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до південного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своїх грудей і сказав:

— Hi, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, відкрила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! Серце мое! — кликав Максим, цілюючи її руки, — прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лицезрі.

— Де я? Що зо мною? — спітала вона слабим голосом.

— Тут, тут між нами! Коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свободний!
Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи
прийти до себе з дива. Втім разом кинулася
на шию Максимові, а гарячі слізки бризнули
з її очей.

— Максиме, серце мое!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі
Мирослава. Максим відвернув лиць.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що
важить правду й неправду, важить тепер його
добрі і злі діла. Молімось, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла слізки з своїх очей і
повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо, — сказав Максим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар дививсь на молоду пару ясними, ра-
дісними очима.

— Клякніть коло мене, діти! — сказав він
потико, слабим уже голосом. — Доню Миро-
славо, твій батько поляг, не судім, чи винен,
чи не винен, поляг так, як полягли тисячі ін-
ших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає
тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її
руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять
vas, діти! — сказав Захар. — В тяжких днях
звела вас доля докупи і злучила ваші серця, і
ви показалися гідними перестояти й найстраш-
нішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню
переможну днину порукою, що й наш народ
так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве
свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним
норовом!

І він холодними вже устами поцілував у
чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався широко служити ввесь свій вік. Батьки і браття! Нинішня перемога велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадськім порядку, дружньодержатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не переможить. Але я знаю, браття, і чує це моя душа, що це не був останній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожрутъ вони силу народу, а тоді попаде ввесь народ у неволю чужим і своїм напізникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих зліднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: це ощадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажаєйти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Це будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народнього! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними та пам'ять серед грядущих зліднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра rozгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зіткнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало.

Не плакали за ним ні сини, ні сусіди, ні громадяни, бо добре знали, що за щасливим гріх плакати. Але з радісними співами обмили його тіло і занесли його на Ясну поляну, до стародавнього житла прадідівських богів і, зложивши його в кам'яній контині, лицем до золотого образа сонця, вміщеного на стелі, потім привалили вхід величезною плитою і замурували. От так спочив старий Захар Беркут на лоні тих богів, що жили в його серці і нашіптували йому ввесь вік чесні, до добра громади вимірені думки.

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилося відновити його? Чи не ми це жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тієї щасливої доби?

Нагуевичі, днія 1/X — 15/XI 1882

ДОДАТКИ.

ПЕРЕДМОВА.

Повість історична, це не історія. Історикові ходить передовсім о вислідження правди, о сконстатування фактів, натомісъ повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для втілення певної ідеї в певних живих, типових особах. Освітлення, характеристика, мотивовання і групування фактів у історика і в повістяря зовсім відмінні: де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістяр мусить оперувати живими людьми, особами.

Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновим зв'язку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайнчати сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна.

Представлення давнього громадського життя нашої Русі есть, безперечно, таким предметом живим, близьким до сучасних інтересів. Наскільки мені удалось віддати духа тих давніх, замерлих часів, нехай судить критика. В деталях я дозволяю собі доповнювати скелет історичний скелет поетичною фікცією. Головна основа взята почасти з історії (напад монголів і їх ватажок Пета), а почасти з переказів народніх (про витоплення монгольської ватаги і т.). Дієві особи зрештою видумані, місцевість списана по можності вірно.

Львів, дня 1 грудня 1882.

Ів. Франко.

Випускаючи в світ „Захара Беркута“ другим виданням двадцять літ по виході першого видання, я обмежуюсь на виправленню мови відповідно до того поступу, який зробила наша літературна мова протягом цих двадцятьох літ.

Криворівня, 1 серпня 1902.

І. Ф.

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТИ

I.

Пані Олімпії Торській мусіло щось страшне приснитися. Вона напруго кинулася в ліжку, затріпала ногами, мов підстрелений птах, розмахнула руками, мов потопаючий, і, вдарившися одною рукою об дерев'яну побічницю ліжка, закричала крізь сон:

— Рятуйте! Рятуйте!

В тій хвилині вона збудилася і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очі блудили в пітьмі, що панувала в її покою. В грудях живо тріпалося серце. Дихала швидко й важко, по цілому тілі пробігала дрож. Рука судорожно стискала ріг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледве розбуркана думка не могла відразу похопитися і, мов птиця під градовою хмарою, металася й билася між якоюсь таємною тривогою й невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилиною був сон, а не ява.

— Господи, переміни й заступи! Во ім'я Отца й Сина і Святого Духа, амінь! — прошептала вона, хрестячись усе ще тремтячиою рукою. — Як я перелякалася! Як страшно, Господи! А то тільки сон був! Та який сон! Ще й досі трясуся. Тъфу, щезай, маро!

І вона ще раз перехристилася й почала шептати молитву. Та молитва не вспокоювала її. Широко витріщеними очима вона силку в-

лася просверлiti пiт'му, найти вiкно, визирнути на свiт, де, певно, вже мусiло свiтati. Та вiкno — одиноке вiкno в iї спальнi — було за-вiшene килимком i не пропускало anі промiн-чика свiтла. Панi Олiмпiя перервала молитву на пiвсловi i проворкотiла gnivno:

— Ax, iзнов отой килимок! Господи, додай менi терпiliвosti з oцею поганню!

I вона, здушенiм iще, piвсонним голосом сiлкувалася крикнути:

— Paраско! Paраско!

Ta голos завмирав у iї горлi. Chi то тому, що спала горiлиць зi звiшеною вниз головою, чi пiд впливом сонної змори кров iй buхала ще сильно до голови й захапувала дух у грудях, ta цe щe збiльшувалo iї глуху тривогу.

— Ni, ne можу! Ne добуджуся iї! — в роз-пуцi прошептала панi. — On як сопe! Нелюди! Замучать вони мене своїм непослуходом!

I, gnivno зiпiвши зубi, панi Олiмпiя добру хвилину сидiла на лiжку, обома руками стiскаючи з бокiв своi груди, щобi прискорити дихання, i прислухуючися riвномiрному, здоровому сапанню Paраски. Ota Paраска, то була молодa, вiсiмнадцятилiтня служниця, покоївка панi Олiмпiї. Вiд двох мiсяцiв, вiдколи в панi почалися припадки сонної змори i приливи кровi до мiзку, Paраска мусила спати разом iз нею в iї спальнi. Панi в таких припадках почувала страшенну тривогу, кричала й кидалась, i тiльки присутнiсть другої людини могла iї вспокоiti. Ta Paрасцi, зайнятий uвесь день роботою в покоях та в кухнi, дуже не до вподоби була отa niчна сторожа коло вередливої панi. Вона й сама боялася iї сонних крикiв i волiла б була спокiйно спати в кухнi

або в гардеробі. А до того, пані звикла була будитися дуже вчасно, і в таких випадках, звісно, першу розбуркувала Параску. Так ось вона взялася на спосіб. Щовечора, коли пані засне, вона завішувала вікно килимком і щільно затикала з боків шматами, щоб ранішнє проміння не проникало до спальні, міркуючи, що в такім разі пані хоч коли-небудь проспить довше, — значиться, і їй можна буде довше поспати. І даремно пані Олімпія гнівалися і сварила на неї. Параска з упором¹), властивим тупій та лінівій натурі, не покидала свого звичаю й тим доводила паню до розпуки, тим більше, що гробова пітьма у спальні в разі її припадків ішле збільшувала її тривогу.

— Параско! — не то кричить, не то шепотить пані. — Встань! Відслони вікно!

Та Параска й не думає встати. Вона спить на землі, на сіннику, без подушки, поклавши тільки якесь шмаття під голову та накривши грубою веретою²). Рівномірно роздається її здорове сапання; видно, що сон її твердий та спокійний, і що можна б її й на поле винести, і вона б не збудилася. Отой твердий, здоровий сон дівчини почав звільна вспокоювати й паню Олімпію. Вона зовсім прийшла до себе і знов лягla на ліжко та накрилася ковдрою, хоч у спальні було тепло, аж душно. Та зі сну вона зовсім вибилася. Уявя, збентежена сонною зморою, почала насувати їй на ум усіляке страхіття. Спершу в її голові мигнула думка: ану ж який злодіяка закрався до сіней, повзе до її спальні. Та ні! Що він у неї візьме?

¹⁾ З упором — від упертість, вперто.

²⁾ Верето — рядно.

Правда, двері від спальні не зовсім щільно замикаються, в сінешних також замок попсований. Та це пусте! Параска, лежачи тут же перед дверми спальні, притискає їх, мов здорова колода: коли б хто хотів ніччю ввійти до спальні, то конче мусів би збудити Параску.

Прогнавши думку про злодійський напад, пані Олімпія обернула свою увагу на інші тони, що доносилися до неї з надвору. Під церквою вартівник закричав „Осторожно з вогнем!“ Чути навіть, як опісля закашлявся й почупкав чобіт'ми, ідучи довкола церкви, щоб опісля знов лягти на соломі під дзвіницею. В курнику запіяв когут¹⁾, а за ним обізвалися й другі геть там у селі. В саду і в старій липовій алеї, що поза садом тяглася аж до річки, лящали солов'ї; один із них прилетів навіть під вікно спальні й, засівши в густому жасміновому корчі, виводив дзвінко, мов приговорював людською мовою:

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс!
Там тріс! Турурр! Схаменись! Схаменись!

Пані Олімпії мов мурашки поза спиною забігали. Пташина не переставала лящати, дразнила її. Чим більш вона зосереджуvalа свій слух на тім, щоб розібрati, як саме щебече соловей, тим виразніше причувались їй отi дивогляднi слова. I вони знов навiяли на неї те чуття холодної тривоги, яке лишилося було пiсля її сну. I разом iз тим їй живо став перед очима й сон, усi тi огидливi картини, що вiд двох мiсяцiв не переставали її мучити, мов гадюки, висисаючи живу кров iз її серця.

¹⁾ Заспівав пiвень

Ій снилось, що вона була молоденькою дівчиною. Квітуча, мов рожа, в рожевім убранню, вона рожево глядить на світ. Усе їй усміхається, усе її пестить, усе любується нею. І сонде, і квіти, і повітря, і люди. Молодь липне до неї, паничі з найчільніших родин у краю роєм круться довкола неї. Молодечі лиця, то круглі, то подовгасті, облиті здоровим рум'янцем, то сантиментальною блідістю, з чорнявими, пещеними вусиками й без них, з очима, то вогнисто бліскучими, то немов ув'ядуючими¹⁾ від гарячого чуття, хмарою носяться довкола неї, мов лиця ангеліків довкола Сикстинської Мадонни. І не диво! Вона молода, вродлива, дочка графа Лісовицького, властивця обширних маєтностей і великих капіталів, — значить, хоч не одиначка, то все таки одна з перших великопанських партій у краю. І вона знає це, і ходить гордо, холодно, насмішливо серед тої хмари лиць, під градом палких, закоханих поглядів, серед шепоту подиву та здавлюваного бажання. Ій люба ота душна атмосфера подиву, зависті та бажання, але її не тягне ані до одного з тих лиць, ані до одної з тих гнучких та елегантних фігур у фраках, циліндрах і глянсованих рукавичках.

Сонна змора тягне її з близкучого та запахущого світу сальонів, балів та компліментів у невеличку, чистеньку й тепленьку кімнатку в обширних офіцинах²⁾, що від двору її батька вибігли геть-геть у сад, немов скovalися під розлогими липами. Там живе учитель її братів, молодий студент філософії, Нестор Дереваць-

¹⁾ Що умлівають, в'януть (польське).

²⁾ Офіцини — флігель

кий. Що тягне її туди, до його покою, до світлички, в котрій він для графських синів та дочек устроїв імпровізовану школу, обвішану мапами й рисунками, з таблицею до писання, м'якими кріслами, в ряд уставленими перед масивним дубовим столом, замість шкільної лави? Що тягне туди панну Олімпію, едукація¹⁾ котрої вже скінчена й котра не має обов'язку так, як її молодші брати й сестри, нудитися над книжкою та скриптурами²⁾?

Вона й сама не знає, що її туди тягне. Нестор — молодий чоловік, літ 28, не то що негарний, а так собі непоганий, та й нічим особливим не визначується. Поверх міркуючи, ані не рівняти його до тих молодих елегантів, що оточують панну Олімпію. Тільки в устах його, в мові сидять могучі чари. Пані Олімпія ще й нині тямить, що зразу довгий час вона не звертала ніякої уваги на домашнього вчителя. Хоч він щодень обідав при спільному столі з усею графською сім'єю, вона ніколи не вимовила до нього й слова; він був мов малесенька мушка, котрій вільно літати серед проміння її світла та котрої вона не добавала. Аж раз брати затягли її на лекцію пана Нестора. Вона слухала зразу байдужно, потім чимраз цікавіше, розговорилася по лекції з Нестором і відкрила в його словах якусь дивну мелодійність. Відтоді почала частіше ходити на лекції, заявивши матері, що, як старша, хоче пильнувати, щоб молодші брати й сестри вчилися пильно і слухали вчителя. Та їх не треба було пильнувати, і панна Олімпія пильнувала зовсім чого іншого!

¹⁾ Едукація — навчання, виховання.

²⁾ Скриптури — зошити.

Як це сталося, що вони полюбилися з Нестором? Хто перший сказав слово, хто й яким способом виявив чуття, що запалило серця обох молодих людей? Пані Олімпія й досі цього не тямить, і тоді не тямила. Тямить тільки, що цілі два місяці ходила, мов сама не своя, мов потонувши з головою в якіось рожевій тумані. Це були найкраші дні її життя. Чом вони минули? А коли вже мусіли минути, то чом хоча трохи довше не тривали?

Найменший братік Стасю підслухав її любовне воркування з Нестором і розповів його матері, а мати передала батькові. Ані мати, ані батько не казали Олімпії ані слова, не сказали нічого й учителеві, тільки, коли Олімпія на другий день прийшла до знайомої офіцини, за стала двері замкнені, а офіцину порожньою. Старий садівник Яків сказав їй, що пана Нестора нині досвіта спакували, сквітували¹⁾, посадили на бричку й відвезли на двірець за лізної дороги. Пані Олімпія тямить і досі ті гіркі, сердечні сльози, що проливала, склавши в густі корчі парку, вислухавши сю вістку. Але й вона, так само, як її батьки, ані слівачка не сказала нікому про свою любов, ані одною сльозиною, ані одним спомином не виявила її перед ніким із домашніх. Німо й глухо поховала своє чуття на дні серця, залила слізами і присипала пилом забуття. Була ще молоденькою дівчиною, та все таки знала, що графській доњці саме так треба зробити, коли їй трапилося таке нещастя — полюбити плебея.

Сонна змора тягне її кудись від тих картин, кудись, де холодно, темно, вогко. Немов вона

1) Сквітували — розплатилися з ним.

входить у якийсь безконечно довгий коридор, погано освітлений і давно-давно непровірюваний. Сперте повітря каменем налягає на її груди. Дрож проходить по тілі, а її рука стискає щось таке холодне, слизьке та огидливе... Ох, та це рука її судженого, графа Торського, що товаришував іще з її батьком за його молодих часів і, розтративши по європейських столицях та ігорних місцях силу, молодість, здоров'я й маєток, вернувшись до краю, щоб рятувати останки надшарпаної фортуни. Побачивши її, молоду, вродливу й посажну паночку, дочку свого приятеля, він зараз поміркував, що з усіх можливих фінансових спекуляцій ця буде, мабуть, чи не з найліпших, і зараз же приступив до діла...

Сонна змора все далі й далі, все глибше й глибше тягне паню Олімпію по дебрах¹⁾ її холодного та непривітного аристократичного життя. Ось вона графиня Торська. З батьківського дому вибирається з чоловіком у пошлюбну подорож до Італії. Та обое доїздять тільки до Монако, і тут чоловік її програє більшу половину її посагу. Мов важкі дощеві хмари, висять над душою пані Олімпії спогади її медових місяців, прожитих із графом. Сцени, слози, розплака... Вони вертаються домів²⁾, граф грозить, що продасть останнє село, яке йому лишилося з його родових маєтків, — оді самі Торки, в котрих суджено було пані Олімпії прожити решту віку. І хто знає, чи не був би й виконав своєї погрози, бо до Монако тягло його далеко дужче, ніж до молодої та вродливої

¹⁾ Дебри — нетри.

²⁾ Додому.

жінки, що побіч його спальні, в пишному будуарі, обвішаному килимами й дзеркалами та наповненому пахощами, проплакувала дні й ночі. Та вийшло не так, як графові думалося. Після одної дуже бурливої сцени зі своїми вірителями він упав у таку лютість, що дістав удару апоплексії. Йому поразило руки й ноги так, що не міг рушитися з місця, не міг ложки до рота піднести. І з гулящого джентльмена, картяра, п'яниці та вівера¹) разом зробилася безпомічна дитина, которую треба було одягати, годувати, возити на возику, класти на ліжко і знов підіймати, з лайкою та прокляттями.

Сонна змора без милосердя затоплює паню Олімпію в те страшенне ледяне море, в ту безодню муки, гризоти, пониження й сердечного горя, що вона перейшла від того часу. Для неї почалося життя, про яке їй перед тим і у сні не снилося, і в казках не чулося. Хорій граф тиранив її без милосердя, ламав систематично всі її вподобання і привички, її волю й її душу. Той напівтруп, безсильний і безпомічний, власне через свою слабість зробився її найлютішим катом. І коли б хоч іскорку співчуття, хоч крапелиночку любові, признання, від котрих уся кров у ній льодом стиналася! І чим покірніше вона гнулася, чим пильніше служила йому, тим гіршим, капризнишім робився той сорокап'ятилітній старець, і в очах його на її вид блискали зловіщі іскри ненависті. За що він ненавидів її? Що вона йому злого зробила? Вона ніколи не питала його про те. Її серце замкнулося до нього ще від часу побуту в Монако, і не відімкнулося вже ніколи.

¹⁾ Вівер—людина, що любить уживати життя (франц.).

А тим часом здоров'я графа значно поправилось. Правда, поражені руки й ноги ніколи вже не прийшли до здоров'я, та зате шлунок поздоровшав. Безпомічність змусила графа до правильного життя, до діети. Він не міг тепер пити, ані грati в карти, мусів їсти те, що йому давали й коли давали, і це вийшло йому надобре. Почув апетит, наїдався всмак, спав спокійно і твердо, як ніколи перед тим, на щоках його почав виступати рум'янець, навіть передчасно вилисіла голова зачала вкриватися новим пухом. Граф відмолодів. Про смерть і не думав, і дякував Богу, що не дав йому прорати Торок. Був це, будь-що-будь, гарний маєток, зложений із двох фільварків, що обіймали поверх тисячу моргів рівного поля й сіножати, а надто дві тисячі моргів старого соснового лісу. За тих кілька літ, що граф лежав хорий, не їздив нікуди, не програвав і не гайнував, маєток під управою совісного управителя очистився від довгів і давав такий дохід, що граф міг жити по-панськи і ще й відкладати дещо про чорну годину. Призначати треба, що велика в тім була заслуга графині. Вона доглядала господарства, контролювала управителя і других офіціялістів¹), укладала ввесь господарський бюджет і гроши держала у своїх руках. В тій роботі находила хоч почасти осолоду після тих мук, які день-у-день приносило їй спільне життя з графом.

Сонна змора, мов кліщами, здавлює серце пані Олімпії, приводячи їй на пам'ять цинічні та безсердечні насміхи та наруги графа.

1) Офіціялісти—двірська служба (писарі, управитель, економ і т. д.).

— Скучно вам, графине, зо мною, калікою, панькаться, правда?

— Скучно, — каже вона, дивлячись у інший бік.

— Ви б Богу помолилися, щоб мене чим скоріше забрав з цього світу.

— Молюсь.

— Добре робите. Я б менше мучився, — дає він із їдким насміхом, — а ви б заміж вийшли, правда? Ну, скажіть по широті, маєте вже на думці кавалера¹⁾, за котрого б ви вийшли?

— Маю! — каже вона, затискаючи зуби, з запеклою глобою в серці.

— Це дуже гарно! — іронічно цідить граф. — Тільки ось що лихо! Не дуже, мабуть, ваша молитва щира, бо я чуюся здоровішим. Може, вам, графине, діточок хотілося б?

Сльози бризками бризкають із її очей, але вона зціплює зуби й не дає по собі пізнати тої пекельної муки, яку їй завдає її зашлюблений мучитель. Мовчить, відвірнувшись, а граф далі торочить:

— Отаке малесеньке, рожевеньке, гарненьке дитятко, чудо, що за люба розривка²⁾ була б для вас! Трепалось би, сміялось би, далі й лазити б почало. А, графине, чого ж ви мовчите? Правду я кажу?

— Правду.

— То-то й є. Та що ж, біда моя, графине, я слабий! Я, немічний каліка, не можу сповнити свого обов'язку. Терпіть, графине, чень³⁾ Бог і над вами змилується!

¹⁾ Кавалер — жених.

²⁾ Розривка — розвага (польське).

³⁾ Чень — може.

Пані Олімпія дуже добре розуміла криваву наругу над собою в тих словах. Служниці, що мусіли день і ніч пильнувати графа й ночувати при нім, одна за одною приводили дітей, котрі й ховались при дворі, як байстрята. Графиня добре знала, чиї це діти, гляділа на них із ненавистю, та все таки нез прогонювала їх зо двора, немов почувала якусь дивну пільгу глядіти день-у-день на ті докази невірності свого чоловіка, поштуркувати їх, обходиться з ними, графською кров'ю, як зі щенятами та сміттям, і знати, що й на будуче жде їх життя щенят та роля сміття в суспільності. Куди, куди поділася рожева, запахуща атмосфера невинності, серед якої жила вона при батькові!

Сонна змора, мов невмолимий кат, шарпає і рве її далі, ще глибше в безодню, в непролазну пітьму, і гниль, і чад.

— Милосердя! — просить вона. — Чи не досить мені цього пекла? Чи не досить я перетріла?

— Ні, — говорить твердий, невмолимий голос. — Ще у твоїм серці один закуток цілий, не переранений, чистий, не заплюгавлений! Покажи його сюди! Давай до моїх рук!

І знов нові картини. У хвилину, коли горе її доходило до краю, коли їй здавалося, що ось-ось одуріє, явилося щось, мов полегша, мов пробліск надії, мов ясна поляна серед темної пущі. Явився він, Нестор, про котрого вона нечувала й не цікавилася чути від часу, як бачила його в імпровізованій домашній школі у своєго батька, перед двадцятьма літами. Дивна іронія долі! Він явився їй таким, яким вона ніколи й не надіялася його побачити. Його поява і притягала, і відтручувала

її, збуджувала рівночасну пошану й обрідження. Він явився попом, але попом здичілим, диваком та відлюдком, що довгі літа жив у горах, здалека від усякого цивілізованого товариства, від духових інтересів. Мов жива, стає ще тепер перед нею його постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Його очі, колись такі палкі, такі ясні і блискучі, з котрих так і говорив світливий ум, так і ясніла ширість та доброта, — тепер погасли, запалися глибоко й бігали в ямках, мов сполохані. Чари його бесіди щезли без сліду: на першій візиті у дворі він раз-у-раз путався у словах, гикався, уривав на половині речення так, що граф, по його виході, зі звичайним своїм цинізмом сказав:

— То якийсь ідіот. Цьому треба дати презенту¹⁾!

А все ж він при всім тім був священиком. Його духовний стан домагався від неї пошани, і вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити йому тої пошани. Та це не все. Швидко вона з уст самого о. Нестора розвідала історію його життя — не так, може, розвідала, як доміркувалася її з його уриваних та безладних оповідань. І ця історія ще більше зблизила її до нього. Адже це через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і несамовільно, була причиною його зруйнованого життя, розбитих надій. О, пані Олімпія тепер добре зміла відчути ту важку та сумовиту історію бідного здичілого попа!

¹⁾ У Галичині, поки піп одержить парохію, мусить дістати на це згоду (презенту) дідича, що в ніби опікуном церкви та прихожан. Цей панщизняний звичай залишився й досі.

Полюбивши її і стративши всяку надію позискати її руку, Нестор покинув філософію¹⁾, вступив до семінарії²⁾ й висвятився в целібаті³⁾. Саме тоді почув, що вона вийшла заміж. Власті духовні полюбили його; був спосібний, покірливий, працьовитий. Йому всміхалася висока кар'єра єпархічна, та серце його боліло, не давало йому забути втраченого щастя. Швидко дізнався про сумну долю своєї улюбленої, про слабість графа, хоч, звісно, і думкою здумати не міг собі всеї тої безодні горя, яка придавлювала її душу. Він любив її щиро, і кожна звістка про неї, зла чи добра, ранила його душу, на довгі дні відбирала йому спокій, робила його неспосібним до праці, до думання. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катихита до народніх шкіл⁴⁾ в одному невеличкому та глухому містечку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був тривкий. То через газети, то через усіяких приїжджих людей він хоч вряди-годичував про неї. А чим рідше доходили вісті, тим важкішим тягарем падали на душу о. Нестора, тим довше мучили його. І він забажав ще далі втекти від світу, здичіти зовсім. Попросився на парохію до одного з найглуших гірських закутків. Десять літ прожив там безвихідно, без газет, без листування з

¹⁾ Філософічний факультет університету; скінчивши його, можна було стати вчителем середньої школи.

²⁾ До духовної семінарії — інтернату для студентів богословського факультету.

³⁾ Целібат — безженство; в греко-католиків чи уніятів це можна, і навіть останніми часами було змагання в духовної уніяцької влади, щоб усі попи не женилися, як ось католицькі; целебс — безженній піп.

⁴⁾ Катихит — учитель закону Божого.

кимнебудь, зайнятий обов'язками свого стану та важкою боротьбою за шматок хліба. Парохія була маленька, вбога, з народу прихід був дуже мізерний, треба було зайнятися господарством, тяжкою, мужицькою працею. О. Нестор пірнув із головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сіяв, плекав худобу, гонив воли на продажу, збирав сіно, торгував вівсом і бриндзєю, заводив у горах нові роди картоплі, був і рільником, і садівником, і пасішником. Та все таки серце його не могло вспокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїлася зверху, то полишила по собі важку меланхолію, огірчення й вічне невдоволення. О. Нестор ніколи не переставав відчувати того, що він змарнована людина, що з нього не те могло бути. Він сповнював свої обов'язки, робив навіть більше, та все якось механічно, сердито; видно було, що всі його поступки йшли не з любови, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парохіян, та вони все таки не любили його, немов жахалися того холоду, що сидів у його серці й віяв від нього довкола.

По кількох літах побуту в тому гірському гнізді о. Нестор сильно змінився. Постарів, згорбився, став зовсім непривітний і неговіркий. Зверхній його вигляд був занедбаний, одежа вбога й дуже часто нечищена. В селі говорили, що він скупий, ба й його власні слуги жалувались, що годують їх погано. Йому вдалося кілька разів дуже корисно продати випасені воли. Більші суми грошей, що найшлися в його руках, почали звільна розпалювати його жадобу. Серце, що не находило людей, до котрих могло-б прив'язатися, почало помаленьку

прив'язуватися до грошей. О. Нестор зразу й не спостерігся. Йому здавалося, що не вибігає за границі господарської ощадності, а тим часом душа його чимраз глибше всисалася в нову пристрасть до складання і громадження грошей, а ум його, колись такий ясний і бістрий, почав дрібніти й затінюватися під впливом тої нещасної пристрасти.

Спам'ятався о. Нестор аж тоді, коли було запізно, коли запримітив, що його нова пристрасть пожерла його старі спомини і старі терпіння. Пристрастившися до збирання грошей, він забув про Олімпію, а хоч інколи й згадував про неї, то вже не так, як уперед. Вонаявлялася йому, мов якась далека, бліда тінь, котра нічого вже не ворушила в його душі. І от, коли по довгих літах, переглядаючи „Епархіяльні Відомості¹⁾“, побачив, що опорожнена парафія Торки, де жила його давніша улюблена, в серді його не обізвався ніякий голос, а тільки в умі почали метатися цифри більших доходів: число моргів парохіяльного ґрунту, багатший народ, близькість значного відпустового²⁾ місця. Він подався³⁾ на ту парафію одержав її.

В пані Олімпії ще й тепер мороз переходить по тілі, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнім коханням. Вона тоді була ще релігійна, і попівська ряса сама по собі збуджувала в ній чуття пошани. Але цей дикар, цей немова, що на кожному слові гикався, путався,

¹⁾ Офіціяльний орган консисторії.

²⁾ Відпуст — проща, де відпускають гріхи; відпустове місце — куди ходили на прощу, богомілля.

³⁾ Подався — зробив (вніс) прохання, поробив заходи, щоб одержати.

що й одного речення не вмів сказати доладу, що говорив тільки про збіжжя, картоплю та худобу, — невже це той самий Нестор, що колись разом із нею літав у рожевий світ ідеалу? Правда, вона аж надто добре знала, які страшні зміни поробило з нею вороже життя, та все таки їй бажалось би, щоб хоч він явився перед нею сильний, ясний та повний співчуття. Їй так хотілося, так треба було опертися на когось, хоч хвилечку свободно відітхнути, хоч на мент забути про те пекло, в котрому пили її дні й ночі! А ця нещасна руїна в попівській рясі збуджувала більш почуття жалю, а то й відрази, ніж почуття, якого їй було треба. Та ні! З цеї руїни все таки блиснув вогонь. Не ясний полумінь, що світить, і гріє, і проміністими хвилями ширить довкола себе вдоволення, супокій, щастя. Блиснуло минуле миготіння жевріючого під попелом вугілля, що пече й пожари розводить, що прогризає й нівечить усе, до чого доторкнеться. І до неї доторкнулося те вугілля, розранило останній неткнутий досі куточок її серця.

Вона рідко бачила о. Нестора, що був зайнятий своїм господарством і своєю парафією. Та раз якось, ідучи зо двора на фільварок, зустріла його на леваді, що зеленою скатертю простидалася між двірською лиловою алеєю й супротилежним узгір'ям, на котрім находився фільварок, а обік нього також попівське поле. Зустрілися, о. Нестор поклонився графині низенько й якийсь час ішов мовчки, немов заляканий сусідством графині. Вона сама розпочала розмову, спершу про господарство. Розпитувала о. Нестора, як йому подобається нова парафія, як жилось йому в горах.

Він помалу оживився. Набуте в горах здичіння трохи вже відпало від нього. Нараз графиня закинула розмову на ту тему, котрої, видимо, найбільше боявся о. Нестор.

— А ви тямите, отче, свій побут у Горілісах?

Він заметушився. Палиця випала з його руки, і він швидко схилився, щоб підняти її. Графиня зупинилася й пильно, на вид спокійно, вдивлялася в нього.

— Ясно... ве... ве... вельможна¹⁾ графиня... — пролепотів він, блукаючи очима, щоб не зустрітися з її поглядом.

— Ви вже, мабуть, навіть забули, як мене по імені звату! — сказала вона зовсім спокійно й ніби жартівливо.

О. Нестор разом перестав метушитися й витріщив на неї свої чорні колись, тепер значно вже вицвілі очі. І разом у його зачерствілому серді отворилася давня, здавалось, зовсім загоєна й мохом поросла рана. І він заговорив, зразу з трудом, путаючись та гикаючись, але чим далі, тим плавніше і сміліше.

— Ясно... ве... зе... вельможна графине! Зволіте жа... жартувати! Насміхатися наді мною! І не по правді! Я не забув те... те, що пам'ятаю. Та пощо це? Думаете, я мало терпів? Адже через вас... усе покинув! Надію щастя родинного... І кар'єру... І людське товариство... І книжки... Все, все! В горах загрібся, між бойками²⁾, між волами та вівцями, щоб вас забути! Щоб про вас не чути. А то,

¹⁾ Вельможний — звичайна назва дідичів у Галичині; ще кажуть просто: ясний пан, ясна пані

²⁾ Бойки — гірський народ в околицях Стрия.

знаєте, кожна найдрібніша звістка про вас, усяка дрібниця бентежила мене до dna душі... на тортури мене розпинала. Що я перетерпів! А ви... ви ще сміятися зволите!

І цей дикун, ця руїна, цей немова, цей передчасно постарілий целебс заплакав. Заридав, мов дитина, і почав утирати сльози рукавом своєї ряси.

В голові пані Олімпії все мішається після цеї хвилі. Жаль і надія, обридження й розкіш, гризота й радість — усе валить клубами на її душу, безладно, могуче. Вона кидається на ліжку й махає руками, мов проганяючи дальші думки. Не хоче згадувати, навіть ув уяві не хоче ще раз перемірювати крок-за-кроком цей страшний безконечник, що довів її до її теперішнього стану. Всі ті потрясаючі сцени, що промайнули над її головою від того часу... сповідь із власного життя перед о. Нестором... їх пізніші розмови і зносини... вродини сина... смерть чоловіка... пожар двору... і ті важкі літа, що потяглися далі, і ті гадюки, що підповзають тепер до її серця, все те разом збирається довкола неї в одну збиту масу, мов шкіряний міх, у котрому її зав'язано і в котрому вона душиться, душиться, кидається і кричить, добуваючи останніх сил, у передсмертній тривозі, в безтямній розпуці:

— Рятуйте! Рятуйте!

Два місяці вже оті сни, оті спомини, оті думи мучать її, і мука та за ті два місяці не то що не вменшилася, але щораз більшає. Чим це скінчиться? Пані Олімпія іноді всерйоз лякається, щоб не одуріла. Вдень їй здається, що ходить здорова, а як тільки вночі голова до подушки, зараз у крові починає грati

гарячка, в мізку ворується дивні, страшні рислі. І дармо вона силкується прогонювати їх! Вони, мов налазливі оси, все крутяться довкола неї, все бренять, і дзижчать, і сверлять серце своїм дзижчанням.

— Чи це Бог покусу на мене насилає? — міркує пані Олімпія, чи, може, злій дух до душі підступає? Господи, зглянься наді мною!

Вона молиться з широко отвертими очима. Боїться зажмурити очі в пітьмі, бо знає, що скоро їх затулить, то зараз стануть перед нею огидні, прокляті картини, від котрих кров леденіє, а слова молитви завмирають на устах. Вкінці з геройським зусиллям вона встає з ліжка, мащаючи, підходить до вікна й відриває килимок, котрим вона заслонене.

— Ах, слава Тобі, Боже! — виривається з її уст. — Уже світає! От-от уже сонечко покажеться!

І вона підходить до Параки, що, простерта горілиць, скотивши сінника, спить на голій долівці, і, торкнувшись її бosoю ногою в голову, кричить:

— Парако! Ну, Парако! Пора вставати! Чуєш мене, Парако!

II.

— І пощо ти, бестіє, раз-у-раз оте вікно на ніч заслонюєш? Чи я тобі не казала, що не можу спати при заслоненім вікні? — лаяла пані Олімпія Параку, що, раптом збуджена во сну, скопилася на рівні ноги та кулаками протирала очі.

— Та, бігме ж то, що це не я! — бубоніла Парака, не рушаючися з місця. — Це, певно,

Гадина. Він тут щось порядкував вечером у покою.

— Гадина, Гадина! — гнівно відмовила пані. — Тобі щось тільки на кого не будь скинути! А я певнісінька, що це ти зробила.

— Ні, скажай же то мене, Господи, що ні! — божилася Параска.

— І не божися надурно, ти, погане насіння! — крикнула пані. — Знаю я тебе так само, як і того твого Гадину. Обоє ви добрі гадюки! Ну, та чого стоїш? Іди, буди других! Адже, певно, всі сплять, хоч уже сонце он як високо!

— Та нині, прошу ясної пані, неділя.

— О, так, вам аби неділя! То що, в неділю їсти не треба? Бігай, збуди Гадину, нехай зараз біжить до пахтяра¹⁾ по молоко і сметанку²⁾. Не бійся, той, певно, давно встав і корови подоїв. Може, вже й до Львова поїхав.

— Як поїхав, то молоко і сметанку для ясної пані лишив у пивниці³⁾! — вспокоювала Параска, очевидно, мало що собі роблячи з грізного голосу пані Олімпії і все ще позіхаючи та чухаючи розпатлані, давно нечесані коси.

— А потому збуди Гапку й кажи їй, щоб зараз розпалювала під кухнею⁴⁾. Старий Деменюк, певно, вже й без тебе встав. Ну, ти ще стоїш? Та махай, тумане⁵⁾!

Параска врешті рушила з місця, та коли пані відвернулася від неї, вона підняла обидві руки до лиця й, закрививши указові пальці, немов ріжки, приложила їх до чола й, пере-

¹⁾ Пахтяр — той, що орендує поле (нім. — Pächter).

²⁾ Сметанка — вершки.

³⁾ Пивниця — льох (польське).

⁴⁾ Кухня — піч

⁵⁾ Туман — дурень.

крививши лице, зробила огидливу гримасу в бік пані, помахала головою і прожогом кинулася бігти зі спальні. Та в темних сінях мало що не впала, спіtkнувшись о стару масницею¹⁾, котрою були підперті сінешні двері.

— Тьфу! Пек тобі! — крикнула в сінях Параска, та так голосно, щоб пані могла чути. — І все якась мара ставить оту масницю підо двері, бодай їй руки покривило!

І Параска люто копнула масницею ногою так, що посудина з лоскотом покотилася геть у сіни. Параска добре знала, що не хто, а тільки сама пані поставила масницю під двері, та хотіла хоч тим невинним способом помстилися на пані за перерваний сон і ранішню лайку.

А пані Олімпія тим часом узялася до своєї туалети. Вона вмилася і, причесавши перед дзеркалом сиве та буйне ще волосся, наділа свою звичайну чорну сукню, котру носила вже пару літ. Давно вже перестала вона строїтися²⁾, раз, що по смерті чоловіка маєткові відносини геть-геть попсувалися, а по-друге,— не було і для кого. Сім'я її не то відцуралася, а так якось мовчки забула, з сусідами ще за життя графа вони не жили, то ж і гості не бували в Горках майже ніколи. Убралися, графіня, виходячи, накинула поверх сукні таку ж чорну мантильку, бо літній росистий ранок був холодний.

Виходячи зі своєї спальні, що була заразом її канцелярією і вбірнею, пані Олімпія озирнулася довкола з якоюсь турботою, мов із

¹⁾ Масница — посуда, в якій б'ють масло; звичайно кашуть: масничка.

²⁾ Стройтися — чепуритися, гарно вбиратися.

острахом. Вона не довіряла ні кому з тих людей, що її оточували, знала, що всі її ненавидять, що ніхто її не любить і добра їй не бажає, і жила між ними мов у лісі між дикими звірями. Ніколи від страшної катастрофи, що була причиною смерті її чоловіка й пожару двору, вона не мала спокою. Все переслідувало її тривожна думка: а ну ж ті люди, ті дики звірі кинуться на неї, розірвуть її! Вона спочатку думала лагідним обходженням піддобрити їх, але швидко зі страхом побачила, що лагідне обходження тільки осмілює, роззухвалює їх, а зовсім не привертає їх серця до неї. І вона знов завернула до свого давнього способу: держати „ті бестії“ здалека від себе, на кожному кроці давати їм почуття свою погорду. Оттим го й жила вона в вічнім острасі. Уб'ють, ограбують — такі картини раз-у-раз вертілися в її уяві. Виходячи, вона озирнула свою спальню по старій привичці, хоч і знала, що грабівник, коли б у її неприсутності сюди дістався, не найшов би майже нічого такого, що йому оплатилося б забрати. Правда, горіхова шафа для убрання, магоневий викладаний столик для туалетових приборів і комода з білизною свідчили про колишню заможність. Та в шафі висіли якісь старі, давно відложені сукні, в шухлядці столика лежало хіба пару старих і повизублюваних гребінців та слоїк помади до волосся, а в комоді також невеликі були скарби. На стінах висіли два чи три старі портрети, а в кутику коло ліжка пані Олімпії стояла невеличка, дубова, зализними штабами окована й міцно замкнена скринька — каса пані Олімпії. Та тільки біда, що каса звичайно дуже бувала вбога, а нині

була майже зовсім порожня, коли не числити жмені мідяних монет, що були розкидані на дні. Та проте пані Олімпія не любила нікого допускати до своєї спальні, особливо вдень, і, виходячи, замикала віконниці зі середини, а двері — на колодку ззадвору.

Зі спальні пані Олімпії виходилося в вузькі й темні сіни; світло до них падало тільки крізь мале, подовгасте віконце над дверима. Колись у тім віконці були шиби з грубого, матового скла, але вони давно були повибивані, так, що з полудня сонце світило прямо в сіни, але ранком у сінях було досить темно. З противного боку до тих сіней притикав „сальон“ — обширна кімната, прибрана сяк-так по-панськи, та звичайно замкнена. Її відчиняли тільки для „гостей“: приїде часом у село комісар, або лікар, або навіть пан староста, ченість велить заїхати у двір, і от пані Олімпія, хоч у душі клене нахабників, усе таки, рада — не рада, відчиняє „сальон“, провітрює й отоплює його, і приймає гостей. В останніх часах син її трохи частіше заставляв її відчиняти сальон. Гуляючи часто у Львові, він привозив інколи з собою своїх молодих товаришів і знайомих — трохи мішане, та зате голосне й веселе товариство. Тоді сальон графині наповнявся шумом молодих голосів, сміхом і жартами, димом сигар і атмосфорою різних перфум, котрих уживали ті „добре виховані“ молоді люди — бо, звісно, тільки з такими й товарищував молодий граф Адась Торський. До пізньої ночі пили чай, грали в карти або вели широкі розмови Пані Олімпія була одинока жінка в тім товаристві, та все таки чулася у своїм елементі, чулася між

рівними собі, віддихала душою після того ненастannого пригноблення, в котрому плило її життя. Правда, спосіб життя сина був для неї джерелом незлічених прикростей і турбот, та в молодій, веселій кумпанії вона забувала про все і вдячна була синові за ту розривку.

Ось і нині вона надіється тих гостей. Адась учора сам приїждяв із фільварку ще вранці. Вчора по обіді він поїхав до Львова, а сьогодні к обідові має вернутися з кумпанією. Пообідають на фільварку, де Адась още перший рік трібував¹) сам завідувати господарством і провадити адміністрацію, — а після обіду зайдуть на чайок до двору Та пані Олімпії бажалося подати гостям замість голого чайку — каву, і ось вона замовила в пактаря, що орендував двірське поле враз із худобою й тортував молоком у Львові, достаточну порцію сметанки. Знаючи добре, що ані на Параску, ані на Гадину не можна було спуститися²), вона, убравшись як мога швидше й замкнувши свою спальню, вийшла з сіней на подвір'я, щоб самій усього дogleянути.

— Ах, як же тут чудесно! — мимоволі вирвалося з її уст, і вона глибоко відіхнула, захапуючи у груди як мога більше повітря. Чисте, свіже повітря насичене було паходами липового цвіту та жасміну, що здоровими кущами обплітав і вкривав сумовиті руїни — зарища панського мурованого двору. Вийшовши з сіней і заперши двері за собою, пані Олімпія поперед усього звернула очі на ті зарища. По старій звичці, без сумнізу. П'ятнадцять літ,

¹) Трібував — пробував.

²) Спуститися — покластися (польське).

від смерти чоловіка, оті згарища його двору стояли перед її очима — понурі та непривітні, як її згадки про графа Торського, та при тім невідступні, незнищимі. Якоюсь магічною силою тягли вони до себе її очі. Не було на світі місця, котре б вона так гаряче, завзято ненавиділа, як оті згарища. Адже ж тут безсердечний тиран мучив і катував її довгі-довгі літа! Тут убито її молодість, потоптано її красу, скалічено її душу, затроєно серце й думки! А отже пані Олімпія не могла перейти подвір'я, вулиці, саду, алеї, щоб із кожного місця не озирнутися на ті згарища. І з кожного місця вони дивно якось вражали її серце, будили холодну дрож у всіх суставах, мов німа, таємна, а страшна погроза. По смерті графа люди в Торках довго розповідали, що небіжчик-граф ходить по згарищах, немов шукає чогось, голосно стогне й ридає. Графиня не вірила тому, гнівалася, коли хто передавав їй ці оповідання, та проте смертельно боялася ніччю вийти на подвір'я і поглянути на згарища. Чи мала ж би це бути правда? Чи мав би її мучитель іще й по смерті не давати їй спокою? Не раз і не десять збиралася пані Олімпія усунути ті згарища. Раз уже навіть робітники були найняті. Та все якась несподівана пригода не давала виконати цей замір. То жнива наглі випали, то буря робітників розігнала, а потім град збіжжа витовк, і гроші, відложені на випрятання згарищ, ішли на іншу ціль. Немов якась фатальність висіла над ними, змушувала паню Олімпію жити під ненастінним вражінням цієї ненависної руїни.

„Та вже тепер, коли мій плян удастся, то, певно, поперед усього ці згарища кажу ви-

везти її пляц¹⁾ очистити", — мигнула думка в голові пані Олімпії. Вона перехристилася й відвернула зір у противний бік, на подвір'я в малу офіціну, низенький і довгий будиночок, що обмежував подвір'я насупроти тієї офіціни, в котрій була її спальня й сальон, і одним кінцем вганявся в сад. В тій самій лінії, що „велика офіціна“, але окремо від неї, стояла обширна стайня, а далі — мурвана возівня. Будинки ті з двох боків обмежували обширне подвір'я, перерізане повперек високим дощаним парканом, що на схід сонця притикав до вугла возівні, а к заходові добігав до малої офіціни. Та що та офіціна була довша і вбігала ще в сад — очевидно, пізніше добудованим помешканням, зложеним із двох невеличких покоїв, — то паркан на які три кроки перед тою офіциною вривався, припираючи до штакетів, котрі обколювали маленький квітник перед вікнами офіціни.

Пані Олімпія йшла подвір'ям, пильно озираючись на всі боки. В малій офіціні поміщалася служба: льокай Танаско Гадина, кухарка Гапка і старий Гнат Деменюк, колись гуменний, а тепер, коли графіння хазяйства не вела й поле здавала в оренду, пасічник та загальний доглядчик. Тут була й кухня, і покій для пахтяра, що орендував і поле графіні. Решта господарських будинків стояла oddalik за гостинцем^{2).}

У кухні вже палилося. Дим рівним синевато-рожевим струмочком плив із комина прямо вгору, немов силкувався вибігти понад вершки

1) Пляц — площа.

2) Гостинець — шлях, звичайно муріваний.

розлогих, вікових лип, що, немов величезні темнозелені голови, бовваніли поза невисоким дахом офіціини. Та коли б не той дим, можна б було подумати, що все оте обійстя¹⁾, оточене старезними липами, немов відгороджене від світу, не має в собі ані живої душі. Ніде не було чути ані голосу, тільки солов'ї лящали між гілками липи. Пахтяр давно вже подоїв корови й поїхав із молоком до Львова, його пастух погнав корови на пасовисько, Деменюк іще досвіта пішов кудись, а молодь заспала трохи довше, дякуючи святій неділі, хоча, звісно, і в будні вона тут не дуже потіла над роботою. Та все таки пані Олімпії немила була цятиша в білий день, і вона почала пильніше прислухуватися і приглядатися, що робить її служба. Вона тихо, звільна перейшла поперек подвір'я, колись гладко утоптаного, а тепер зарослого травою, і наблизилася до вікон кухні, щоб заглянути до середини. Вона йшла близько стіни, крадучися звільна та вдаючи, немов і не думає ні про що. Служба добре знала цей її поганий звичай.

— *Zacznięcie, wargi wasze, chwalic Panne swieta*²⁾! — роздався нараз у кухні побожний спів Гапки. Була це пристаркувата вже дівка, що вихovalася при дворі та, не вийшовши заміж, так і лишилася тут. Колись вона була веселої вдачі, гуляла і з паничами, і з парубками, відсиділа пару літ у криміналі за страчення дитини, та, вернувшись відтам, як одинокий здобуток тюремної цивілізації, винесла непоборний нахил до побожності й до про-

¹⁾ Обійстя — садиба, оселя.

²⁾ Почніть, губи ваши, славити Святу Діву.

кльонів. В її голові спокійно жили поруч себе Христос і Беліяль¹): безліч набожних пісень та молитов, котрі шептала раз-у-раз або співала якимось скрипливим, розбитим голосом, і ще, може, більша безліч найпоганіших прокльонів, котрими сипала направо й наліво, як чорна хмара градом. Пані Олімпія аж стрепенулася, почувши той голос.

— Ну, розспівалася! — буркнула вона. — Та вже нехай співає! Ліпше, коли співає, ніж якби мала клясти. Хоч то здається, — мигнуло їй у думці, і усміх перебіг по лиці, — що Пан-Біг так само не слухає її побожного співу, як і її прокльонів.

Не доходячи до вікон кухні, пані завернула знов набік, перейшла подвір'я й пішла заглянути до стайні, двері котрої були відчинені. З нутра темної стайні доходив до неї якийсь шелест, помішаний зі шептами і здавлюваним сміхом. Пані стишилася, притулилася до стіни близько дверей і слухала.

— Ну, та ходи, дурна Параско! Чого тобі боятися? — шептав Гадина.

— Не хочу, дай мені спокій! — відмовляла Параска.

— Але ходи! Присяга Богу, що тебе не одурю! Восени поберемося.

— Знаю я таких, як ти. Поберемося, то тоді піду, а тепер зась тобі!

— Але не бійся! Ходи!

Гадина, очевидно, силою трібував спонукати Параску, та вона була сильніша від нього й попхнула його так, що він мало за двері не вискочив.

¹⁾ Злий дух, сатана

— От дурна! І говори з нею! — маркітно¹⁾ мовив Гадина.

— І не говори! — відмовила якось неохоче Параска, шелестячи соломою.

— А хочеш заміж за мене, правда?

— Овва! Таке мені велике добро! Не візьмеш ти, то другий візьме.

— Але за другим не буде тобі так, як за мною.

— Говори! Не виділа я твоїх статків. Хіба буду тобі помагати з голоду здихати.

— Дурна, дурна! — шептав Гадина, нахиляючись до неї. — Я вже нині маю стільки, що міг би ґрунтець і хату купити, а цими днями буду мати ще більше.

— Може, цілі Торки купиш? — жартувала Параска.

— Торки, не Торки, але будемо мати стільки, що буде до смерти і для нас, і для дітей наших.

— Та що ти плетеш, навіжений? — голосно промовила Параска. — Відки ти тільки гроші дістанеш?

— Відки дістану, то дістану. То моя річ.

— Ну, скажи, хай і я знаю.

— Е, в тебе язык довгий.

— Присяга Богу, що нікому не скажу.

А втім, хто знає, може, і нічого з того не буде. Ліпше зачекаємо.

— Та скажи, скажи, Танасочку! — підлещувалась Параска. — Скажи, то піду з тобою.

— Підеш? — живо скрикнув Гадина.

— Йї-богу, піду.

¹⁾ Маркітно — ніяково.

— Зараз?

— Ну, ні! Але потому. Нині ввечір.

— Е, дуриш! Як підеш, то тоді й скажу.

— Та ні, скажи зараз. А то не піду ані нині, ані завтра, ані ніколи. І знати тебе незахочу.

— Ну, та й слухай же. В нашого ксьондза¹)...

— В котрого?

— Та у старого, того, що тут ув офіцині живе. В нього є гроши. Великі гроши.

— Е, в шпаркасі²)!

— Те, що у шпаркасі, то окремо. Але є й готові. Він їх усе переховує, щодень в інше місце. Купочку тут, купочку там. Я його давно вже підстерігаю, та осторожний, опир! А найбільше пес на перешкоді. Все, як тільки я трохи наближуся, пес почує і сполосить старого. Але одну купочку я таки вже цапнув.

— А багато?

— Параско! Параско! — роздався в тій хвилі з кухні голос Гапки. — А щоб за тебе Бог забув і всі святі, як ти про роботу пам'ятаєш! Параско!

— Ой, лишенко! — скрикнула Параска. — Вже Чума рипить! Послала мене по дрова, а я тут із тобою забалакала. Пусти!

— Та побудь іще хвилечку! — просив Гадина.

— Нема часу. А то ще стара опириця приде та наробить крику.

І Параска прожогом вибігла зо стайні й майже лицем у лице наткнулася на паню Олімпію.

1) Так у Галичині звуть пан-отців, священиків.

2) Шпаркаса — ощадниче товариство, щадниця (нім.).

— Ой, Господи! — скрикнула вона й задеревіла на місці.

— Ти що тут робиш? — строго запитала її пані. — З ким тут розмови ведеш?

— Та ні з ким, — брехала Параска, почувши у стайні легкий шелест і знаючи добре, що Гадина одним скоком був уже на поді¹), а другим крізь діру в даху вискочив у сад. — Мене Гапка послала по дрова.

— То тут у тебе дрова?

— Та я хотіла набрати трохи соломи на підпал.

— Ну, але скажи, з ким ти говорила?

— Та скарай же то мене Господи, що ні з ким.

— Ах, ти прокляте насіння! — сердилася пані. — І в живі очі мені смієш брехати! Адже ж я сама чула! Гей ти, Гадино! — крикнула вона до середини стайні. — Де ти там? Ану, показися сюди!

— Та де тут ясна пані якогось Гадину бачили? — говорила Параска, зовсім уже осмілившися й думаючи, що пані прийшла тільки на крик Гапки. — Прошу поглянути до стайні, чи там є яка жива душа!

Пані ввійшла до стайні й почала роззира-тися за Гадиною, а Параска, тим часом, рада, що таким дешевим коштом позбулася її, побігла до дрівітні, що була обік возівні, швидко набрала наруччя дров і побігла до кухні, ще поки пані вийшла зі стайні.

Пані чогось уся дрижала. Підслухана розмова неначе сахнула на неї чимось таким поганим та огидливим, що й не повинно було

¹) Під—горище.

виявлятися під оцим чудовим, темносинім, по-гідним небом, серед паоців лип та співу солов'їв. Не бачучи Гадини у стайні, вона, мов у нетямі, почала шелестіти соломою в жолобах, заглядати в засіки та попід жолоби, шукаючи, чи він там де не сковався. Далі зупинилася.

„І пошо я властиво його шукаю?“ — міркувала вона. — „Чого мені від нього треба? Що я йому скажу і що їй можу сказати? Погань, гниль, огіда! В них вони почались, у них родились, у них живуть, у них і пропадуть. Чи я маю їх виймати з тої калюжі? Навертати з тої дороги, що так відповідає їх натурі? О, ні, чорт із ними! Нехай ідуть, нехай бредуть! Адже обое вони — його діти, моого мучителя, моого тирана! Адже обое вони, заки ще на світ прийшли, вже були наругою для мене, вже помагали рвати мою душу, нівечити мою честь, мое добре ім'я! Нехай ідуть тою дорогою огиди й ганьби! Я їх певно спиняти не буду!“

І вона взяла з жолоба стебло соломи і звільна перекушувала його зубами, випльовуючи відкушені шматочки. Думка її, тим часом, перескочила на інше.

„Але злодюга, оцей Гадина! Чи бач, уже зачав підстерігати попа. Ну, той коли зачав, то свого не покине. Та що це значиться, що він обіцював їй цими днями мати ще більше грошей? Невже він мав би...? Треба буде остерегти старого. Або ще краще... що то поможет його остерігати? Краще хіба самій його пильнувати. Може б, Адась... Та ну! Чорт із ними, з усіма! Побачимо!“

І пані махнула рукою, немов проганяли якусь уперту, влазливу муху, і швидким ходом

вийшла зо șтайнї, в котрїй півсумерк і тепле ще повітря, повне випарів худоби, що тут недавно стояла, навівали на неї важкі, неприємні думки.

Вона пішла тепер до кухнї, щоб ураз із Гапкою уложить плян нинішньої гостини. Ще на подвір'ю до неї крізь відчинені вікна кухні доносився голос Гапки — цим разом уже зовсім не побожний спів, хоч Бог і всі святі споминались і тут доволі часто.

— А дав би Бог милосерний, щоб вас тут усіх громи вибили! Щоб вас холера витерла та викришила до лаби¹⁾! І як іще земля свята носить вас на собі, не розпадеться під вашими ногами та не проглине вас?

— Алеж, Гапко, — чути було голос Параски, — чого ти мене чіпаєшся? Що я тобі зробила?

— Та мовчи, огиднице! — кричала Гапка, — Хіба я не бачила, як ти, замість до дрівітні, та просто шмигнула до стайнї? О, не бійся, знаю я тебе! Я добре бачила, що він там був, що ти до нього біжиш.

— Та який він? Христися та мов²⁾, „Оченаш“! — відріхувалася Параска.

— Я тобі вичитаю „оченаш“, не бійся! — торохтіла Гапка. — Ей, дівко! Коли вже стиду в лиці не маєш, то повинна б хоч Бога боятися! Адже це твій брат! Адже ви обое з одної гилі ягоди! І як же ти можеш собі з ним заходити? Адже тебе грім Божий заб’є! Земля під тобою розступиться!

— Та скарай же то мене Господи, коли я з ним щонебудь!.. — божилася Параска. — І чого ти мене чіпаєшся?

¹⁾ Лаба — нога.

²⁾ Мов — кажи, говори!

— А нехай тебе, рибонько, той чіпается, що у смолі кипить! Я до неї говорю, як до доброї, а вона мені ось як відповідає. Та пропадай ти від мене в озеро! Роби собі, що хочеш! Про мене, і вішайся, то нічого тобі не скажу!

— А щоб тобі вже раз заклепило та занімило оту хавку, то певно ліпше б було! — буркнула злісно Параска, луснула якоюсь бляшаною посудиною, котру, мабуть, мила, і вибігла з кухні. Та у дверях зустріла паню Олімпію. Не бажаючи, очевидно, бути тепер із нею, вхопила коновки й побігла по воду, воркочучи по дорозі: „Чума проклята!“ Чумою у дворі і в цілім селі прозивали Гапку.

Гапка й собі бурчала щось під носом, коли пані ввійшла до кухні.

— І чого ти, Гапко, таک розкричалася? — запитала пані Олімпія, сідаючи на лавці близь печі. — Нині свята неділя, цілий світ радується, а ти вже кричиш і кленеш на ціле подвір'я.

— Але бо то, прошу ясної пані, невитримана година з тою поганню! Я не знаю, чи єде на світі поганіші люди, як тут у нас зібралися.

— Ну, та й що з того? — спокійно відмовила пані. — Чи гадаєш, що криком та прокляттями ти їх направиши? От воліла б Богу помолитися за їх душі, щоб їм Бог дав отягнитися та покинути злі дороги.

— Та хіба я не молюся? — скрикнула Гапка, не розуміючи паниної іронії... — Адже ж я молюся й за них, Бог би їх тяжко побив! Але сумління мені каже, що не варті вони моєї молитви. Що чортове має бути, того вже ніяка молитва з пекла не відкупить.

— Ну, ну, Гапко, — сказала пані, встаючи, — покиньмо про це говорити. А ось ліпше поміркуймо про нинішній підвечірок.

— Та я вже дещо трохи міркувала. Не знаю тільки, що ясна пані на це скажуть. Я думаю, що можна б курячу потравку з рижем¹⁾.

— Якби були курята! — перебила пані.

— Та я послала Гадину в село. Чень десь напитає.

— Ну, а потім?

— Потім гербата²⁾, а до неї треба сухариков напекти.

— А маєш масло?

— Масло є, хоч і не дуже свіже. На стіл його давати не можна, а до печива ввійде³⁾. Тільки клопіт, що цукру нема.

— Ну, цукру ми в крамаря дістанемо.

— На борг не дастъ, — завважила Гапка.

— То заплатимо. На стільки грошей у мене є. Ну, добре! Нехай і так буде! Тільки добре мені спрямляйся!

— А багато панів буде?

— Не знаю. Може, зо п'ять.

— Ну, це ще б нічого, Але якби з десять, то могло б не вистачити ані муки, ані рижу.

— Е, ні, Адась знає, що в мене достатки не такі, щоб можна купи гостей приймати. Ну, а нам на обід що буде?

— Та я хотіла зладити картопляну зупу...

— Ксьондз її не любить! — замітила пані.

— Е, буду я дивитися, що ксьондз любить, а що ні! — гнівно буркнула Гапка. — Не вхо-

¹⁾ Риж — рис; куски м'яса варяться разом із рисом.

²⁾ Гербата — чай.

³⁾ Ввійде — нічого собі, придається (польське ujdzie).

пить його, як і картопляної попоїсть. А на друге пиріжки¹⁾ з сиром.

— А з м'яса нічого?

— Та відки в нас м'ясо візьметься? Як будуть курята, а гості дещо лишать, то буде для ясної пані на вечерю.

— Та мені про себе байдуже, — відка-
зала пані Олімпія. — Я й картопляної зупи
попоїм. А от ксьондз...

— І що так ясна пані тим ксьондзом тур-
бується! — промовила Гапка. — Що він, ясної
пані сват, чи брат?

— Ну, Гапко, не можна так казати. Десять
літ живе в мене, платить мені за ціле удер-
жання, то не гарно було б, якби почав жалу-
ватися, що його голодом моримо.

— Платить ясній пані! — аж скрикнула
Гапка, опершися варешкою об ріг кухонної
печі. — Той скнира²⁾ платить пані! І що він
платить? Певно, з десять ринських³⁾ на місяць
за хату, страву, прання і всю прислугу!

— Не десять, а двадцять і п'ять, Гапко. Та
не в тім річ! Що платить, те платить, а коли
я згодилася, то треба свого слова держатися.

— Двадцять і п'ять ринських! Ха, ха, ха! —
рекоталася Гапка. — Адже за такі гроші йому
й бараболяної зупи забагато! А ясна пані
пхають у нього, що тільки можуть. Рано мо-
локо, потім каву, потім обід, потім піввечірок,
потім гербату на вечерю! Ни, я на таке не
годжуся! Адже цей старий скуніндра може й
по сто ринських місячно платити і, певно, не
збідніє.

¹⁾ Пиріжки — вареники.

²⁾ Скнира — скупар, скнара.

³⁾ Ринський — біля карбованця.

— Ні, Гапко, — уговкувала її пані. — Дай спокій! Ти цього не розумієш! А на обід конче треба для отця Нестора щось із м'яса прилагодити. Хоч курятко одне йому всмаж.

— Йому всмаж! А ясній пані ні?

— Та вже всмаж, кому хочеш! А кава готова?

— Готова.

— Ну, то давай сюди. Я сама наллю. А не знаєш, отець Нестор устав уже?

— Не знаю! — сердито буркнула Гапка, котра дуже не любила о. Нестора й вічно дивувалася, чого це пані так про нього турбується. Правда, вона знала потроху історію, яка скоїлася між панею й о. Нестором. Але то колись було, а що було, це, на думку Гапки, пропало й не повинно мати ніякого впливу на те, що є. Так, бодай, вона дивилася на свою власну непринадну минувшину, й такою міркою мірила й усіх других.

Пані, тим часом, узялася наливати каву. Вона ніколи не повіряла цього Гапці. Особливо для о. Нестора вона старалася прилагодити каву так, як він любив. Вона старанно зібрала ввесь кожушок зі сметанки й положила в його філіжанку¹⁾, влила також чільну сметанку й небагато чорної кави, а й цукру поклала далеко більше, ніж собі. Наливши дві філіжанки, решту лишила Гапці.

— А булку маємо? — запитала пані.

— Та ще окрайчик. Не багато.

І Гапка вийняла з шафи невеличкий шматок булки домашнього печива.

1) Філіжанка — чашка (слово це ще є в Котляревського і вживався й досі в Галичині).

— Ну, добре. Для о. Нестора буде ѹ цього. А я ѹ із хлібом вип’ю, — сказала пані й, поставивши каву, призначену для „ксьондза“, на кухню, щоб іще трохи пригрілася, сама сіла знов на лавці, вкраяла собі шматок хліба ѹ звільна почала пити каву, не перестаючи при тім розмовляти з Гапкою. Гапкатим часом з квасним видом заглянула до горщиків, у котрих були зостанки чорної кави і сметанки і, виливши їх в один горщик, долила пряженого молока, кинула невеличкий шматок цукру ѹ також поставила на кухню, а сама сіла на порозі ѹ почала оббирати картоплю.

— А ти ж, Гапко, чому не снідаєш? — мовила пані, ледве-ледве жвакаючи останками зубів черствий хліб, розмочений у каві.

— Та я маю час! — відповіла Гапка. — Я не привикла так рано.

Пані Олімпія добре знала, що Гапка бреше, що вона не для себе злагодила ѿю каву, а для старого Деменюка. Той старий мовчазливий дід, той строгий мораліст, котрий раз-ураз колов Гапці очі її власною грішною молодістю, котрий спокійно, мов крізь сон, говорив ѹ такі речі, яких вона не була б ні від кого знесла ѹ котрі не раз доводили її аж до сліз, був усе таки слабою точкою в вигаслім Гапчинім серці. Гапка воліла сама не доїсти, не допити ѹ не доспати, щоб тільки старому Деменюкові достачити якнайбільше вигоди. Пані знала це добре, і ѹї захотілось пошипігати трохи Гапку в те слабе місце.

— А де твій Деменюк? — з усміхом запитала вона.

— Мій? Чому мій? — живо відмовила Гапка.

— Ну, та певно, що твій! Хіба я не знаю,

що ти для нього оцю каву лишаєш, а сама її пити не будеш?

Гапка аж поблідла на лиці. Картопля випала їй із руки, і вона, не рушаючися з місця, підвела звільна очі на паню з виразом такої злоби, що в пані Олімпії аж мороз пішов поза плечима.

— А ясній пані хіба кривда? — прошідила вона.

— Та Бог із тобою, Гапко! — вспокоювала її пані. — Хіба я тобі що кажу? Глядиш на мене так, мов із'їсти мене хочеш.

— А що ж ясна пані мене попрікають Деменюком?

— Та я не попрікаю. Тільки так, до слова прийшлося. А видиш, ти мене попрікнула о. Нестором, а я тобі нічого не мовила. Адже в нас обох подібне діло. Обидві старих дідів доглядаємо.

Що ви, пані! — з якимось переляком скрикнула Гапка, забувши навіть про звичайну титулатуру. — Хіба можна Деменюка порівнювати з тим ксьондзом?

— А чому ж би не можна?

— Гріх вам, ясна пані, й думати про таке. Деменюк святий чоловік! Без крихти злоби. Чиста душа. Якби не він, то я певна, що весь оцей двір, усе село давно б запалися, в озеро б заклекотіли. З-за нього нас Пан Біг усіх на світі держить. А отой піп, прости Господи гріха!.. Ну, що я буду говорити! Ясна пані ліпше знають, який він!

— Нічого злого я про нього не знаю, — спокійно відмовила пані.

— Так? Ну, то... Та що ж, не мое діло говорити на нього. Як собі ясна пані знають.

Пані Олімпія тим часом скінчила снідання. Вона встала й, не говорячи більше нічого, поставила на тацу два імбрічки¹), один зо сметанкою, а другий із чорною кавою, поклала кілька шматочків цукру на бляшану тарілочку, пригріту булку і пішла з тим усім до о. Нестора. Ідучи, вона думала про свої відносини до Гапки. Оця непринадна жінка, з вісповатим лицем, з вічними молитвами та прокляттями на устах, із заплямленою минувшиною, була все таки одинока людина в її найближчім оточенню, з котрою вона могла говорити щиро, як жінка з жінкою, без тої злоби, що ворушилася у її серці на саму згадку про Параску, про Гадину, про пахтяра, про пастуха й інших її знайомих. Навіть старий Деменюк, хоч на думку Гапки святий чоловік, видавався пані Олімпії далеко не таким святым. А головно пані чула, що старий не любить її, вважає її злою і грішною, і для того не могла відноситися до нього прямо й одверто. Та відки прийшла до того Гапка, що пані могла отак розмовляти, могла якось по-людському, хоч і без особливої симпатії відноситися до неї? Пані Олімпія й сама собі того не вміла вяснити.

„І що, властиво, от ця Гапка?“ — думала вона, йдучи подвір'ям та ступаючи звільна й обережно з тацю. „І погана вона, і криклива та сварлива за трьох, а все таки щось мене до неї тягне. Не думаю, щоб мені щиро служила. В тім пункті всі вони однакові, втопили б мене в ложці води. Ну, та у дрібницях я випробувала її, чесна. Не краде, бо не має для

¹⁾ Імбрік — посуда на каву; таца (нім. Tasse) — піднос.

кого. Ну, та й прошла не абияку школу. Бідна жінка. Якраз трицять літ буде, як прийшла сюди молоденькою, гарною дівчиною. Яка була гарна, весела, співуча, жартовлива! І ось що з неї зробила двірська служба. За цих 30 літ тільки раз відсі віддалювалася — тоді, коли жандарі повели її сковану до Львова, до криміналу. Відбувши қару, знов сюди вернулася. Граф тоді вже був небіжчик. Упала мені до ніг... „Не відганяйте мене, пані!“ — сказала крізь сліози. — „Прийміть, дайте роботу, а то піду і втоплюся! Адже мені нема більше ніде світу, нема місця. До свого села вертатися, до батьків, після того, що зо мною було, краще вмерти. Тут я стратила свою молодість, свою добру славу, тут і жити і вмирати буду!“

Пані Олімпія добре тямила цю сцену. Гапка не кидалась, не кричала, не докоряла ані їй, ані пам'яти небіжчика-графа, тільки стояла близь порога й тихо плакала. Пані приняла її — і не пожалувала того. В тюрмі Гапка хоча стратила свою красу, перебувши тяжку віспу, та зате навчилася куховарства. Правда, там вона набрала також деяких негарних звичок, у тому числі й тих: голосно співати набожних пісень іноді до пізньої ночі і не менше голосно проклинати та лаятись. Лексикон прокльонів і лайок вона винесла пребагатий і, маєть, ненастанино ще збагачувала його власною фантазією. Через оці звички вся інша служба дуже не любила Гапку й називала її не інакше, як тільки „чумою“. Та пані інстинктово чула, що Гапка — одна з усієї двірні відноситься до неї без ненависті, а навіть зі співчуттям, що розуміє її важке положення і, хоч бурчить та клене, все таки по-своюму дбає про неї і

про її інтереси. І це були ті таємні нитки, що сполучували ті дві жінки, такі далекі від себе і суспільним становищем, і традицією, і життям, і характерами.

І Гапка по відході пані, оббираючи картоплю, також принялася по-своюму філософувати.

„І мара її зрозуміє, оту нашу графиню! Чи добра вона, чи лиха? По правді говорить, чи бреше? Ніяк не зміркую. Здається, говорить часом як людина, а з боку глянеш — відьма якась. Аджеж я бачу, як вона ненавидить усіх! Навіть отого свого синочка коханого! Кажуть, що вовчиця таку має натуру, що іноді леститися буде, а в іншу пору кидаеться на чоловіка, чи навіть на вовка, і гризе та рве зубами. А до оцеї поганої руїни, до того скундряги-попа, то так припадає, як до рідного батька. І чого вона від нього надіється? Чи думає, що він свої гроші лишить їй і її марнотратників-синові? О, якщо так думає, то пуста її думка! Я міркую, що старий швидше попалить своїї банкноти та книжки шпаркасові, а їй не лишить нічого. І що вона мені бреше, що він їй платить за хату і страву, коли я добре знаю, що вже два роки вона держить його зовсім задурно. Господи! От іще люди бувають. Такий багатий чоловік, що міг би собі жити, як настарший дідич, а він волить ось тут валятися, як якийсь старець, у нужденній комірчині, без ніякої вигоди, на ласці оцеї зруйнованої графині та її сина! Ни! Прости Господи гріха, але таким людям не можна не клясти, щоб іх тяжке безголов'я вкрило!“

Ці побожні бажання та міркування, котрі вона розводила голосно, з жаром, немов розмовляючи з кимось і переконуючи якусь дуже

забиту голову, перервала поява досить оригінальної фігури. Це був мужик коло 35 літ, низького росту, худий та обшарпаний, з виразними слідами алкоголізму на набреклім лиці, в невеличких, неприродно бліскучих очах, котрими він раз-у-раз неспокійно водив сюди й туди. Він був у сорочці брудній та дірявій, хоч сьогодні була неділя. Поверх сорочки мав такий же брудний лейбик¹), а на голові старий солом'яний капелюх із поламаними та пообторганими крисами. Босими ногами він ішов так тихо, як кіт, так що Гапка й не чула, коли він надійшов, і аж стрепенулася, коли його тінь раптом перед нею впала на землю.

— Агій! — скрикнула Гапка, раптом підводячи очі. — Чи це ти, проклятий Цвяше! Тъфу, пропадь до тристенного²)! А ти по яку зламану голову сюди приходиш?

— Ого! По зламану голову? — глупо всміхаючись, цідив Цвях. — А хто знає, може я тут більше право маю, як ти?

— У болоті, в синім озері, певно, більше право маєш, ти ледарю, ти котяго! — сварилася Гапка, не покидаючи своєї роботи, та при тім раз-у-раз пильно позираючи на Цвяха, котрый, як говориться, „мав не-руш у руках“, любив потягнути все, що лежало без догляду. Гапчина сварка йому зовсім не дошкуляла. Він сів на лавці, все однаково всміхаючись, і водив довкола своїми котячими очима.

— Ге, ге, ге! В болоті! Ой, брешеш, Гапко! Тут мое право! Тут моя вітцівщина! Адже ж признай сама, чи я не правдивіший дідич цього

1) Лейбик — короткий одяг без рукавів.

2) Тристенний — від трістя, трястя; значить — пропадь до чорта.

двора, ніж той слинявий панич, той попович, що тепер не знати з якої рації називає себе графом Торським? Такий він граф Торський, як я твій чоловік, Гапко! Га? Чи не правду я кажу?

У Цвяхових очах при цих словах на хвилю блисла дика злоба й завзята ненависть. Та пробліск цей швидко щез, і він знов почав по-давньому всміхатися.

— Та йди к нечистому з твоєю правдою! — крикнула Гапка. — Ото Соломона знайшов, щоб йому правду розсудив! Іди, свого вітчища поганого про це питай!

— Еге, вітчища! Коли бойому доїхали кінця! Не бійся, він би мене не був так на жебри пустив, як собаку вигнав, як оня проклята відьма! Але я ще її запопаду в свої руки! Я ще їй дам себе знати!

І Цвях скопився з лавки й почав неспокійно не то ходити, не то кидатися по кухні, мов та сполохана птиця, що порхає в різні боки. Гапка також усталла.

— І якої лідьчої матері ти сюди приходиш, ти, відміно¹⁾ людська, га?

— Бо так мені хочеться! — гнівно буркнув Цвях.

— А коли тобі хочеться, то йди до неї правдатися, а не до мене.

— До неї? Ніби то до мачухи? О, ні, не хочу. Я боюсь її! Вона відьма! Вона всю кров з мене виссе.

— Не мала б чим лакомитися, та твоєю кров'ю! Там певно більша половина тієї поганої парухи.

¹⁾ Відміна — чортеня, яке підміняли людською дитиною.

— Ге, ге, ге! — сміявся Цвях. — Я її видів здалека, як від тебе йшла, несла каву свому давньому любасові¹⁾! А покарав їх бог обое, але ще їх тяжче покарає за мою кривду! Іде і щось собі під носом воркоче. Певно міркує, кому б цієї ночі кров виссати з серця. Адже ти знаєш, Гапко, що вона чужою кров'ю живе.

— Та йди геть, поганий язиче! — накинулася на нього Гапка. — Ще пані прийде та почує, що ти тут говориш...

— А ти, собача душа, боїшся і слухати правди! Ні, не піду, не вступлюся, хіба даш²⁾ отих кільканадцять бульб³⁾.

І Цвях, зупинившися раптом коло шаплика з картоплями, почав швидко обома жменями хапати картоплі й ховати їх поза обидві пазухи.

— Ого! Я так і знала, що ти пасеш тими поганими очима, щоб що потягнути. Геть від картоплі, погана мара, геть!

І вона кинулася на Цвяха й почала видирати йому картоплю з рук і з-за пазухи.

— Алеж, Гапко, Гапцуню! Бійся Бога! У мене жінка й діти... нині неділя... плачуть... нема що раз у рот укласти...

— Бо ти все пропив, собако!

— Бігме, що нема що раз укусити! — лебедів Цвях, шарпаючися з Гапкою й не пускаючи нахапаних картопель. — А в вас прецінь багато є...

— Щоб тобі так багато віку було! — кричала Гапка, та все таки згадка про голодну жінку й дітей Цвяхових зворушила трохи її

¹⁾ Любас — полюбовник.

²⁾ Даш — даси (народня форма).

³⁾ Бульба — картопля.

серце, й вона попустила трохи його руку. Ко-
ристаючи з цього, Цвях хопив іще кілька ба-
бель, а відтак прожогом кинувся до дверей.

— Бувай здорова, ти опирице,—крикнув
до Гапки, — ти худа собако, ти копчене поліно,
ти вороняче горло! Дав би тобі Бог ласку,
щоб тебе на-завтра осліпив, оглушив і онімив,
мені на радість!

— А ти погана душа! — крикнула Гапка,
вхопила поліно й кинулася за Цвяхом. Та цей,
вискочивши з сіней, хильцем перебіг подвір'я,
влетів до супротилежної стайні й за хвилю
вишмигнув з неї тою самою дорогою, котрою
недавно тікав Гадина перед панею Олім-
пією.

— А щоб тебе грім Божий побив та пора-
зив, щоб ти на місці мазею розіллявся! — кляла
Гапка. — От іще чоловік! Потвора! І на яку
кару Господь Бог таку худобу на землі дер-
жить? Ой, неспасенна душа того батька та й
тої матері, що його такого виховали!

Гапка добре знала, що Цвях був нешлюбна
дитина, і що всі говорили, будім то покійний
граф Торський, у котрого служила його мати,
мав його вродження на своїм сумлінню. Вона
знала, що це була й правда, а коли б не вірила
людській поговорці, то ненависть графині до
Цвяха й його матері була б її в тому впевнила.
Та проте й сама вона не любила Цвяха, а осо-
бливо ненавиділа його за погане обходження
з жінкою — доброю та тихою людиною.

„Господи!“ — міркувала вона, пораючися
в кухні, — „і десь то Бог милосердий підведе
першу ліпшу жінку під таке пекло, під таку
страшну кару, щоб жити з отаким чоловіком!
Йой! Та-же коли подумаю собі про долю тієї

бідної Марти, жінки оцього поганця, то моя власна щербата доля видається мені раєм! Ось і нині! Неділя свята, людям радість, відпочинок, а в неї з дрібними дітьми нема щораз укусити! Йой! Та же я б сікла, вішала, залізом пекла такого чоловіка! А він певно, нахапавши в мене бараболі, побіг із нею до корчми, не додому!“

Гапка, очевидно, добре знала Цвяхову натуру, бо ѹ справді, він сміючись дурновато та півголосом балакаючи сам до себе — все про ту „погану відьму“ та „опирию“ — підтюпцем біг до корчми, щоб за нахапану в Гапки бараболю вижебрати собі хоч чарку горілки. Правда, і в його уяві мигнув образ жінки — помарнілої, сумної та голодної, ситої хіба побоями та слізьми, образ двох дітей, що вже кілька день хіба тим жили, що ім із милосердя давали сусіди, — в його серці ворохнувся порив вернутися й занести їм хоч оці картоплі на обід. Але в його здеморалізованій душі добрий порив не міг удержанатися довше, як вода на решеті. Він махнув рукою й засміявся:

— Нехай їх чорти беруть, про мене! Буду я ще ними турбуватися! Нехай ідуть так само на роздобутки, як я! А не хочу, то най здихають! Я про них дбати не буду!

І, вспокоївши таким способом своє сумління, він потяг до корчми.

А Гапка, виливши на Цвяхову голову повний-верховатий кіш прокльонів і постановивши собі в душі відвідати по обіді Цвяхову жінку та занести їй і дітям недоїдки з обіду, впала в дуже покутяний настрій і, пораючись коло печі, затягла якимось гробово-плаксивим голосом стару аскетичну пісню:

*Przed oczy twoje, panie,
Winy nasze składamy,
A karanie,
Które za nie odbieramy,
Wyrównywamy.*

*Kiedy nas karzesz,
Prosimy cie, abys sie zmitowat,
A gdy sie zmitujesz,
Pobudzamy cie znowu,
Abys nam nie folgował¹).*

III.

Вийшовши з кухні, пані Олімпія звільна
й обережно, з тацею в руках, пішла до нової
офіцини, того невеличкого прибудівку, що врі-
зувався в сад своїми білими стінами. А йдучи,
вона пильно озирала все довкола, так пильно,
немов би хотіла їй найменшу дрібницю захоп-
вати в пам'яті.

Нова офіцина — це був невеличкий парте-
ровий будиночок, муріваний і критий гонтами,
притулений безпосередньо до тієї частини офі-
цини, в котрій містилася кухня. В тім буди-
ночку були дві половині, розділені невелич-
кими сіньми; в кожній половині був один
обширніший покій із двома вікнами в сад
і одна кухня, з одним вікном на подвір'я.
Одна половина тепер стояла порожня; тільки
раз або два рази до року в ній пробував хто-

¹) Перед твої очі, Господи, складаємо наші провини,
а кару, що за них одержуємо, приймаємо. Як нас караєш —
ми просимо тебе, щоб ти над нами милосердився, а як
змилосердишся, ми знов тебе спонукуємо, щоб ти не поту-
рав нам.

небудь. У другій половині жив о. Нестор, і на цю власне половину, висунену геть у сад, обернена була вся увага пані Олімпії. Ось поблизує до сонця вікно, що освітлює кухню. Воно заслонене зеленою патичковою шторою й заперте. Та ряма недобре пристає, видно, долішня защіпка відірвана. Паркан, що відділює подвір'я від саду, не доходить до офіцини так, що перед вікном о. Нестора міститься ще малесенький огорodeць, обведений не дуже високими штакетами. В огородці колись саджено квітки, та від кількох літ ніхто до нього не доторкається. Грядки поросли буйною травою, попід штакетами розсілися широколисті лопухи й махають своїми гачковатими, сріблясто-рожевими головками повище штакетів. Попід стіну поросла буйна хопта¹⁾: полин, ластів'яче зілля та чорнобиль пнутяться одно поверх другого, зазирають у вікно кухні та пишаються до сонця своїми рясними листочками. Тільки в самім куті городця одинокий могучий соняшник вистрілив високо понад усю оту квітчасту та запахущу юрбу і, треплючи своїми широкими листочками в ранішнім вітрі, спровока силується накручувати свою тверду шию з величезним на ній цвітом туди, куди пливе сонце по безхмарім небі.

Двері до сіней нової офіцини були відчинені. Пані Олімпія знала добре, що о. Нестор щовечора, ідучи спати, сам зачиняє двері за собою на замок. Замок цей, новий, французький, сам о. Нестор купив пару літ тому назад у Львові і ключ від нього носив усе при собі. Коли двері відчинені, значить, певно Деменюк

¹⁾ Хопта — бур'ян.

уже збудив о. Нестора, або хтонебудь другий прийшов до нього. Пані Олімпія на хвилину зупинилася в сінях, щоб послухати, чи хто розмовляє з о. Нестором, а тим часом очі її окинули так само пильно і старанно нутро сіней, як пильно і старанно вона перед тим оглянула зверхній вид цеї офіцини. В сінях було пусто, тільки в однім куті стояла лавочка, которую часом увечір о. Нестор казав виносити в сад, коли хотів посидіти та подихати запахущим вечірнім холодком. Двері від другої порожньої половини були замкнені; в них і досі стирчав ключ після того, як перед тижнем провірювали покій. Пані Олімпія без довшої застанови, машинально витягла ключ із дверей і сковала його до кишени. В покою о. Нестора було тихо; тільки по хвилині пані почула плюскотання води — знак, що о. Нестор при помочі Деменюка вмивався. Не стукаючи до дверей, пані ввійшла до середини.

— Добрый день вам, отче! — сказала голосно, знаючи, що о. Нестор трохи не дочуває. О. Нестор власне вмився і стояв із лицем, закритим рушником. Тремтячими руками він силувавсь утертися, та не міг цього зробити, поки Деменюк, поставивши набік коновку, не підійшов до нього й не обтер йому лицє, голову й руки.

Всякому, хто б перший раз побачив невеличку, згорблену, поморщену та тремтячу фігуру о. Нестора, мимоволі насунулось би порівняння зі старим, зверха прив'ялим, а в середині хробачливим грибом. Так і здавалося, що ота жовта, поморщена шкура тільки й держить кості без крихітки м'яса та крові, що оця велика сива голова з обголеним лицем і з густим іще, сивим волоссям наверху ось-ось

злетить із тулуба — так неміцно держалась вона на довгій, худій шиї. Худі, аж страшні руки з довгими кістлявими пальцями, широкі колись, а тепер запалі груди, вихудлі ноги, обуті без панчіх у якіс старі та протоптані пантофлі, доповнювали образ о. Нестора. Він мав на собі тільки чорну камізельку поверх сорочки й такі ж штани; старенька реверенда¹⁾, старанно вичищена Деменюком, висіла на кілочку коло дверей, що вели до покою.

— О, о, о! — промамкав о. Нестор своїм беззубим ротом. — Ве... ве... вельможна пані самі!.. Та де ж таки... А я старий... не прогнівайтесь... адже бачите!..

І він, увесь третячи, почав кидатися то в цей, то в той бік, неясно почуваючи, що щось треба було зробити, та не знаючи, що власне.

— Алеж нічого, пан-отче, нічого! — вспомнила його пані Олімпія. Та він не вспокоївся, метнувся к вікну й мало не перевернув мідницю²⁾ з мильною водою, котрою тільки-що вмивався, опісля рушив у противний бік, де стояла велика шафа від убрання та й там нічого не здобувши, почав без цілі лапати руками, мурмочучи щось таке незрозуміле не то сам до себе, не то до пані, що все ще стояла насеред кухні з тацю в руках.

Аж старий Деменюк вибавив³⁾ о. Нестора з клопоту. Спокійно, не кваплячись, він ізняв із кілочка реверенду й, придержуючи неспокійного о. Нестора, надів її на нього. Аж тоді й о. Нестор заспокоївся, немов би оця

¹⁾ Реверенда — ряса, так звуть скрізь рясу уніяцькі попи.

²⁾ Мідниця — умивальник.

³⁾ Вибавив — спас, вирятував (польське).

реверенда була для нього сталевим панциром, за котрим він чувся зовсім безпечним, а без котрого грозила йому нехібна загибіль.

— Дуже... дуже перепрошую, що пані добродійка так мене застають...

— Алеж нічого не шкодить! — з усміхом повторила пані Олімпія.

— А... а... а... пані добродійка тут стоять та й стоять! Ото з мене роззява! Прошу ближче!

І о. Нестор трохи певнішим ходом поступив до дверей, що вели до його покою, відчинив їх і попросив паню Олімпію, щоб увійшла до середини.

— Я зараз! Я за... зараз буду на послуги пані добродійки! — промовив він, лишаючись ішо на хвилину в кухні, щоб переговорити з Деменюком, що тим часом, підтягнувши штору й відчинивши вікно, вилляв прямо в огорodeць з мідниці воду й витирає мідницю якимось старим полотенцем.

— Так як кажете, Гнате? — гомонів о. Нестор. — Єгомость¹⁾ ваш, теперішній парох, не їхав учора нікуди?

— Ні, прошу єгомости.

— Значить, сьогодні сам буде правити²⁾?

— А вже ж, що сам.

— Ну, то й добре! А то він учора, знаєте... присилав до мене. „Я,—каже,—пойду до свояків“, — не знаю, де там у нього які свояки, — „то ви, отче Нестор, відправте за мене службу“. Ну, я обіцяв не для нього, а для Божого слова. Але сьогодні чуюся таким

¹⁾ Єгомость — з польського, його милість, назва для по-пів у Галичині.

²⁾ Значить — буде правити службу Божу, богослуження.

якимось ослабленим... не знаю, якби я відправив ту святу службу.

— То може єгомость до утрені становить?

— А так, так... до утрені піду. Зараз, тільки поснідаю. І так вона в вас не зараз ішле зачнеться.

— Та вже б пора починати.

— Ну, то йдіть, скажіть паламареві, нехай дзвонить, а я зараз... я не забавлю вийти.

Деменюк, уклонившися, пішов геть, а о. Нестор подався до свого покою. Пані Олімпія вже накрила столик, поставила на нім каву й булку, покраїну на тонкі, рівні скибки, а сама стояла при вікні й тонула поглядом у темній зелені саду.

— Ах, пані добродійка... самі трудилися!.. — лепотів о. Нестор, мечучись то сюди, то туди по покою, немов силувався прибрati, усунути той недад, який панував у кожнім куточку. Та нішо йому не вдавалось, і вкінці махнувши рукою, він сів при столику.

Пані Олімпія ввесь той час стояла обернена до нього плечима, дивлючись у сад. Вона хотіла показатись йому спокійною й байдужною, щоб тим і його успокоїти. Аж коли він сів, вона звільна обернулася і промовила тоном, повним якоїсь материнської ласки:

— Алеж, пан-отчен'ку! Не робіть собі ніяких церемоній! Знаєте, що в нас усе по-просту, по-домашньому. Ви мені не подивуетесь, що сама вам несу снідання, так якось випало... Ну, і я вам також не подивуюся. Що вже нам старим церемонитися! — додала з усміхом і махнула рукою.

— Але де ж таки!.. Щоб вельможна пані самі!.. —не переставав бентежитися о. Нестор.
— Чи не було слуги ніякої?

— Ну, отче, покиньте вже це! Прошу, беріться до кави, а то зовсім застигне!

І поки о. Нестор тремтячими руками мішав каву, ламав булку та мочив її в каві, щоб опісля могти, не кусаючи, проковтнути її, пані присунула собі крісло, сіла насупроти нього й балакала тим самим супокійним, добродушним тоном.

— Адже ж нині неділя, доброго апетиту, пан-отче! Надворі чудесно. Радість якась розлита скрізь у природі. От я й подумала, що треба б і вам, старому пустинникові, справити хоч невеличку радість. А тим часом здається, що мій прихід наробив вам більше клопоту.

— Алеж ясна пані! — скрикнув о. Нестор.
— Як же ж можете так думати? Й-богу, я з радости... з утіхи... що ви...

З тої радості він упустив намочену булку на обрус¹⁾ і, лапаючи її, мало не перевернув чашку з кавою. Пані Олімпія допомогла йому дійти до ладу й, запросивши його, щоб снідав зовсім без женади²), говорила далі:

— Це властиво я повинна б робити засвігди. Адже ви в нас не якийсь постялець, а гость у домі. Навіть трохи більше, не правда пан-отче?

І вона окинула о. Нестора лукаво всміхнутим поглядом, та коли він знов зачав метушитися, вона жестом руки вспокоїла його.

— Я не хотіла вам сказати нічого прикрого!
Мій Боже, чи я ж маю право робити вам якісь

¹⁾ Обрус — скатертина

²⁾ Без женади — по-просту, не соромлячись.

докори та неприємності? Ви сто раз більше мали б право робити їх мені.

— І нащо? — поквапно перебив її о. Нестор. — Аджеж я хилюсь... хилюсь уже... — Він урвав, щоб не згадати про гріб, смерть і тим подібні речі, котрих на ділі боявся якимось диким, забобонним страхом, і тільки по хвилині, зітхнувши, додав: — Я молюсь... молюсь за себе й вас і за всіх... за всіх...

— Свята душа ви, пан-отче! — говорила далі пані Олімпія з таким виразом, котрий аж надто ясно говорив, що її думки далекі були від усіх святих тем. — Ох, як гаряче й я іноді молюсь! — додала, завертаючи набожно очі й зітхаючи зо глибини грудей. — Одна тільки молитва і скріпляє мене. Якби не вона, здається, іноді б руку на себе саму наложила.

— Ах, хай Бог боронить! — скрикнув о. Нестор. — Що це вельможна пані говорять! Хіба можна про таке думати?

— Видно, що можна, коли думається. І навіть мимоволі на ум іде. Аджеж знаю, що це гріх! Та що ж, коли горе мое! Горе, мов повінь, оточує мене з усіх боків, грозить затити мене з головою.

— Але яке ж це горе? — запитав, трохи нахмурившись, о. Нестор, докінчуєчи пити каву. Він потрохи вже й догадувався, куди гне ясна пані зі своєю розмовою і, видимо, не рад був такому поворотові. Та пані Олімпія не вважала на той вираз неохоти, що пробіг по лиці о. Нестора.

— Хіба вам не знане мое горе? Все воно одно, та все більшає. Аджеж знаєте! — додала, понижуючи голос. — Адась знову програв півтори тисячі в карти.

— Півтори тисячі! — скрикнув о. Нестор із таким виразом, мов би силувався своєю фантазією зміряти й оцінити велич тої суми.

— Сцени мені робить... замість, що я мала б йому... — крізь сльози говорила пані Олімпія. — „Як не заплачу, — каже, — до тижня, то в касині мене визнають за інфаміса¹⁾, виключать...“

— Це й давно б слід! І добре було б для нього, — воркотів о. Нестор. — І чого доброго він учається в тім касині? Господи! Я б усе те касино розігнав! Адже це гніздо розпусти, содома якась! А вони, засліплені, вважають його основовою свого шляхетського гонору.

— Так то, пан-отче, так! — спокійніше мовила пані Олімпія. — Та все таки нам старим не слід свої міркування накидати молоді. Молодь мусить вишумітися. Молодь потребує вражінь, емоцій...

— Добре, добре! Тільки ті вражіння й емоції не мусять бути такі дорогі та коштовні. Адже півтори тисячі за один вечір! А скільки то часу й сили і праці треба, щоб їх зібрати!

— Ой, правда, правда! — говорила пані. — Хіба ж я йому цього не говорю? Та що то поможе? Він не забув іще своїх віденських часів. А в додатку компанію собі підібрав...

— То-то є! То-то є! — підхопив о. Нестор. — Як то німці кажуть: *Bö... böse Gesellschaften verderben gute Sitten*²⁾. А тут, на біду, Адасеві обичаї ніколи не були надто добрі. Не було що так дуже і псувати.

¹⁾ Інфаміс — нечесний.

²⁾ Погані товариства псують добрі обичаї (поведінку)

— Ні, пан-отче! Цього не говоріть! Це несправедливо. В Адася золоте серце, благородна душа. Я це знаю ліпше, ніж хтонебудь другий. З нього може вийти, і дастъ Біг вийде, ще дуже гарний чоловік.

— Дай Боже! Дай Боже! — півголосом промовив о. Нестор.

— І компанія його непогана. Навпаки, по доборі тої компанії власне найліпше можна пізнати його характер, його вироблений смак і дистинкцію¹⁾. Обивательські діти²⁾, з дуже добрих домів, освічені, добре виховані. Правдива приємність із ними говорити.

— Тільки неприємність платити! — сердито буркнув о. Нестор.

Пані Олімпія довгим поглядом окинула його, поглядом, у котрім виразно малювалася погорда аристократичної натури до плебея й його плебейської логіки, котра всякі духові й товариські приємності й користі міряє й цінує на ціну грошей. Та вона перемогла себе, щоб не підпустити шпильки о. Несторові, й лагідним, трохи жалібним тоном говорила далі:

— Платити б іще нічого. Товариство, в котрім Адась обертається, вимагає того, щоб не дуже дорожити грішми. Зрештою, для Адасової кар'єри це може бути дуже корисне... дуже корисне. Є навіть надія... Коли б тільки якийсь час іще нам продержатися.

О. Нестор сидів як на шпильках. Розмова на цю тему йому дуже не подобалась, ворушила в його душі щось недобре, неприязнє. Під впливом того нутрішнього зворушення він оживився, випрямився. Голос його став пев-

¹⁾ Дистинкція — нахил.

²⁾ Діти дідичів; по польськи обиватель — дідич.

ніший, рухи живі й різькі, в запалих старечих очах заблисли дві іскорки. Він знов уж з досвіду, чим скінчиться вся ота прелюдія. За час його десятилітнього побуту у дворі не раз уже йому доводилось її слухати. То Адась, то пані Олімпія вигравали її перед ним і завсігди кінчили покликом до його каси. Тільки той, хто знов усю безодню його скрупості й також правдивий характер його відносин до обоїх панства Торських, міг би зміркувати, яку тяжку й безвихідну нутрішню боротьбу мусив переходити цей нещасний старець, на яку тортуру розпинали його оті просьби. Та досі жадання панства Торських були скромні, хоч і йшли звільна та постійно все вгору. Сто гульденів¹), двіста, п'ятсот, ну, тисячу (на висилку Адася до Відня до шляхетського інституту Theresianum) — це все були жертви або дрібні, або усправедливлені такою потребою, которую й тісноумний о. Нестор при деякім напруженню міг зрозуміти. Але тепер, очевидно, діло закроене було на ширший розмір. Вже сама вступна вістка про програні Адасем півтори тисячі казала цього догадуватись, а кінцеві слова пані Олімпії про те, що треба б їм (при такій Адасевій господарці) ще якийсь час продержатися, відслонювали перед його уявою широкий і дуже непринадний горизонт.

„Не дам нічого! Не дам ані цента²)“, — щибнуло в його голові, і він міцно зціпив свої беззубі вилиці, щоб тим закріпити свою постанову.

— Кажете, пані, — процідив нарешті, коли пані Олімпія зробила артистичну павзу і дивилася

¹⁾ Гульден = дві корони, біля 80 коп.

²⁾ Цент — крейцар, гріш.

на нього меланхолійно-солодкими очима,— що є якась надія? А що ж то за надія, коли вільно спитати?

— Ах, то делікатне діло! — гаряче промовила пані Олімпія. — Секретне діло, котрого я не повинна б розголосувати. Ну, та вам, як старому приятелеві... — і вона, добре обчислюючи ефект свого слова, через стіл протягла свою руку, не зовсім іще позбавлену красоти й еластичності, і м'яко стиснула нею костомахи, обтягнені поморщеним живтим пергаміном, що становили руку о. Нестора. — Ви знаєте, який у мене Адась красавець, який приемний у товаристві, як уміє подобатись жінкам. Ох, я то давно говорила, що не наука, не знання, не служба, а красота й товариські таланти будуть основою його щастя. І подумайте собі, одна молода княжна, — прізвища не можу вам сказати, — смертельно влюбилася в нього. Вродлива, як ангел, а маюча¹⁾... Ну, про те нема що й говорити. Досить сказати, перша партія на ввесь край!

— Ну, то дуже гарно! Дай Боже щасливо!

— Певно, певно, що гарно; я з усього серця бажаю Адасеві поводження в тім ділі. Та все таки власне це діло робить мені величезний клопіт.

— А то чому?

— Бачите, в нашім стані такі діла не уладжуються так шасть-прасть. Тут із обох боків ідути довгі пертрактації, переговори, иноді навіть формальні шпіонування. Тут усе обдумується, обчислюється. І характери, і склонності та вподобання обох молодих, і їх життя,

1) Маюча — багата.

ступінь освіти та вся минувшина аналізуються з обох боків на фамілійних радах скрупульто¹), і життя батьків, близьких своїків, і вся, так сказати, генеалогія підпадає під гостру критику. Ну, та з тим усім я спокійна. Наш рід хоч не княжий, та все таки ні стародавністю, ні традицією, ні більшом заслуг тамтому не уступить, а минувшина і прикмети Адася також не боиться критики.

Злобні іскорки живіше замиготіли в очах о. Нестора. Пані Одімпія, чуючи їх погляд на своїм лиці, схилила очі й сильніше стисла руку о. Нестора.

— Ну, ні, — додала вона, відповідаючи немов на якийсь невисказаний ним закид, — про це не думайте! Так глибоко критика не буде входити. Та інша річ мене тривожить, — фінансовий бік справи. Правда, тут критика другої сторони не мусить бути така гостра, та все таки... Прийдеться приймати її віддавати візити, все це одно, знаете, що значить при теперішньому стані нашого маєтку. Скільки тут треба вложить, щоб привести до відповідного порядку помешкання, будинки, туалету, стіл і все, чого треба. Та бо на тім не досить. Треба показати, що Адась господарює, що вміє дбати про маєток, уміє адмініструвати своїм і чужим добром. Він власне почав на фільварку будувати гуральню...

— Чув я, чув про цю його фантазію! — буркнув о. Нестор.

— Чому ж це фантазія? Адже гуральня одинокий промисел, котрий приносить честь шляхтичеві й дає певний дохід.

¹⁾ Скрупульто — точно, дрібничково.

— Нехай і так! Але як же це він розпочинає будувати гуральню, не маючи в кишені грошей, а тут іще програє в додатку півтори тисячі? Хіба фантасти або безумні так роблять.

— Зовсім ні, пан-отче! Зрозумійте його ситуацію! Між товариством, у котрім він тепер обертається, є також брат його будущої bogданки. Той брат грає в карти, закликає Адася, ну, годі ж хлопцеві відмовити, і Адась програє. Той самий брат буває іноді в Адася на фільварку в гостині, і нині, мабуть, буде, і, знаючи, що Адась має думку про його сестру, пильно придивляється господарству і прислухується до господарських плянів Адася. Що ж природнішого, як висунути на перший план збудування гуральні? Бачите тепер, що одно і друге стоїть у зв'язку, входить у плян нашої, скажу так, кампанії. Коли б тільки продержатись із честю якийсь час, довести плян до діла!

— Ну, так затягніть позичку!

— Не можна, пан-отче! Що вже там кажіть, маєтність наша невеличка, а вся вартість її, вся слава нашої економії перед посторонніми власне в тім лежить: гіпотека чиста! Це так, якби хто панночці сказав найкращий комплімент. Я вже що інше думала, продати ліс, хоча він також немала примана й окраса нашої маєтності. Та тепер продавати його, то значить кинути його зовсім у болото, позбутися його за півдармо. Тепер у дров'яній торговлі застій, ціни доброї нема, значить, продаючи його тепер, ми зараз би скомпромітували себе ще гірше, ніж затягаючи позичку. Всякий би казав: ого, мусило їх дуже притиснути, коли аж до такого нерозумного інтересу взялися. Може в зимі шанси поправляться, тоді, очевидно,

я ліс продам і зможу очиститися від усіх зобов'язань...

Пані не договорила і знов меланхолійно-благальним поглядом зависла на лиці о. Нестора. Та той мов не розумів, про що річ ішла. Він звільна шевелив губами, мов шепчучи щось без голосу. Голова його похилилася наперед, перегнулася трохи набік, немов він силкувався ловити вухом якусь далеку, таємну вістку. В ту мить у повітрі загудів голос великого церковного дзвонона, а зараз за ним заплакали й два менші дзвони:

— Бам-білю, бам-білю, бам-білю! бам! бам!

— А! Дзвонять на утреню! — сказав радісно о. Нестор і встав із крісла. — Даруйте, ясна пані, я мушу йти.

— Ну, а наше діло? — з виразом розчаровання процідила пані Олімпія.

— Наше? То є, властиво, ваше діло! — сказав поспішно о. Нестор. — Що ж, щастібі, щастібі на все добре! Я не хочу несправедливо судити про Адася й бажаю йому всього доброго.

— О, я знаю це, знаю! — з уданим жаром промовила пані Олімпія. — Я знаю, що ви бажаєте йому добра й не відмовите своєї помочі, коли ходить про те, щоб те добро осягнути.

— Помочі? — з переляком видивився на неї о. Нестор. — Чим-же я можу йому допомогти? Я старий чоловік. Коло панночок із роду-віку не вмів заскакувати...

— Ах, жартуєте, пан-отче! — весело скрикнула пані Олімпія, вставши також із місця і збираючи зі столу посуд й накриття. — Ну, та це діло важне. Ми ще про нього поговоримо, правда? Адже ж я думаю, що наша довголітня

знайомість, наша приязнь дає мені право говорити з вами по широті! Ну, ну, так до побачення! Ах, а ще одно, трохи не забула! Сьогодні оті молоді люди, що я про них згадувала, Адасеві товариші, будуть у мене в гостині. Хочете, щоб я й вас запросила, щоб ви побачили, послухали їх?

— Мене? — знов із переляком скрикнув о. Нестор. — А мене чого між молодих панничів? Що я для них за кумпанія? Ні, ні, дякую красненько!

— Ну, як думаете. А були б побачили брата тієї панночки, про котру я згадувала.

— Брата! А що мене той брат обходить? Ні вже! Я волю посидіти в себе спокійно або пройтися по саду!

— Воля ваша! До побачення, пан-отче!

І пані, забравши посуд й накриття, вийшла від о. Нестора. А той мовчки, та ненастально порушуючи губами, почав збиратися до церкви.

IV.

О. Нестор правив утреню дуже помалу. В речах обряду й богослуження він був педант. Кожну молитву читав чи співав звільна, виразно, не кваплячись і не ковтаючи слів, і того самого вимагав від дяків. Парох місцевий, наслідник о. Нестора, о. Крайник, молодий іще й дуже живої вдачі чоловік, прийшовши до церкви в півутрені, дуже нетерпеливився в захристії. Він був натще, і його ждала довга служба Божа з проповіддю й акафистом, а о. Нестор по утрені буде вільний. О. Крайник не дуже прихильно відносився до о. Нестора, хоча в очі йому чинився дуже покірним та послушним

через те, що о. Нестор жив у дворі й, як мовиться, „мав плечі“ у коляторки¹⁾). Правда, о. Крайник досі не потребував протекції о. Нестора й духом чув, що на випадок потреби о. Нестор не дуже квапився б йому допомогти, та все таки він волів заховувати хоч про око людське приязні відносини до свого попередника, знаючи, що той, бодай коли-не-коли, виручить його в церкві, а хто зна, може коли допоможе й де в чім іншім.

Уже була майже восьма година, коли о. Нестор ледве-не-ледве дочитав утреню. О. Крайник, не чекаючи, поки він усе скінчить, убраався в фелон і став у царських вратах до мировання; ця функція неслала певний, хоч і невеличкий дохід, і тут парох не давав другому виручатися. Крім того, в о. Нестора дуже вже тряслися руки, щоб він міг братися за це утяжливе діло. Він і так, утомлений цілоденню стоянкою при вівтарі, вийшовши в захристію, як був у фелоні й епітрахилі, так і сів на м'якому, шкурою оббитому кріслі й довгу хвилю кашляв та важко віддихав, поки Деменюк, повертаючи та нахиляючи його, як автомата, знімав з нього богослужні ризи.

— Га, га, старість не радість! — воркотів о. Нестор, важко хитаючи головою. — Не служать ноги... ані груди... ні! А про те слово Боже... святе officium²⁾... Ні, ніколи не згоджуся на те, щоб отак питлювати, як ті наші молоді.

Цей докір, хоч загально сказаний, відносився без сумніву й до о. Крайника, котрий, по скінченім мированню ставши на службу

¹⁾ Колятор — пан, що затверджує попа на парохію.

²⁾ Обов'язок.

Божу, ще заки о. Нестор добре видихався, добіг до Євангелія. О. Нестор, сидячи у кріслі, раз-у-раз хитав головою, немов дрімав, від часу до часу своїм старечим голосом підтягав ураз із дяками святі співи, та все уривав, коли дяки починали занадто швидко дріботіти, і знову критично хитав головою.

Проповідь о. Крайник звичайно говорив не по євангелію, а аж по закінченню служби перед акафистом, і для того о. Нестор не дуже довго і ждати мусив на кінець властивого набоженства. Коли дяки відспівали „Буде ім'я Господне“, він при помочі Деменюка встав, поправив на собі реверенду, перехристився тричі і, взявши старий солом'яний бриль, прямо з захристії боковими дверми вийшов із церкви.

На цвінтарі було чимало народу, чоловіків і жінок із дітьми. Відповідно до старого, хоч і не дуже набожного, звичаю більша частина вірних на час казання й акафисту виходила з церкви провітритись, дихнути свіжим повітрям, погрітися на сонечку та погуторити. Одні стояли громадками коло дзвіниці, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на дерев'яних хрестах та споминаючи небіжчиків, а найбільша частина сиділа здовж церковної стіни на відсонню, балакаючи про косовицю, про погоду або судячи сусід та сусідок.

Коли о. Нестор був іще парохом у Торках, він не раз гостро виступав проти цього звичаю й, казав перед казанням замикати двері церкви, щоб люди мусили слухати його наук. Тоді його поява на цвінтарі серед цих груп, святочно поприбираних та зайнятих сумирними, хоч зовсім не побожними розмовами, справила б була велику тривогу та замішанину. Але тепер

вони вже не боялися о. Нестора. Новий парох, провадячи своє officium більше по-ремісницькому, байдужими очима дививсь на цей народній звичай, а о. Нестор не вважав потрібним мішатися в його педагогічну методу й наганяти людей до церкви. Отим то його поява на цвинтарі не спровокає ніякої тривоги. На-впаки, старі й малі почали підходити до нього, кланяючись чесно, й цілувати його по руках.

О. Нестор, очевидно, рад був тим ознакам пошани, які показували йому селяни. Його пам'ять послабла вже: він тямив і знав по імені тільки старших своїх парохіян; молодших не міг пізнати. Та проте він ласково всміхався до них, гладив їх по головах, запитував, чи вони й як живеться їх батькам, а зі старшими радо вдавався в довші розмови. Треба додати, що й Деменюк, котрий не відступав його за ввесь той час, багато допомагав його пам'яті, нагадуючи йому імена й важніші події з життя кожного з тих людей, що підходили до нього.

От так проводжений, о. Нестор вийшов за хвіртку церковної огорожі. Випадково, чи ні, досить, що він попав не в ту хвіртку, що вела до двору, а в ту, що виходила на гостинець¹), при котрім по обох боках, потопаючи в густій зелені верб, лип та овочевих садків, розкинулось чимале село Торки. Зараз по другім боці гостинця, насупроти церкви стояла „глебанія“²) — новий, просторий будинок під ґонтами, з двома комінами на дасі, з ґанком до гостинця і з квітником перед ґанком. Ця плебанія збудована була вже за о. Крайника,

¹⁾ Гостинець — битий шлях.

²⁾ Плебанія — попівщина.

роозуміється, коштом громади, котра дуже бідкалася, поносячи тягар конкуренції¹), та з жалем згадувала о. Нестора, що більш як 30 літ прожив у старій плебанії, критій соломою та попідпираний з усіх боків дрюками. Але о. Крайник був молодий чоловік, з новою освітою й більшими вимогами, мав жінку й дітей, приймав гостей і ждав женихів для дочок, значить, не міг жити у старій, майже хлопській хаті. О. Нестор, хоча сам задля старости й немочі зрікся парафії, все таки зі слабості людської рад був тому невдоволенню громади з нового пароха; часті нарікання громадян та тягарі конкуренції приймав з езуїтською покорою, перекривляючи голову набік та говорячи водно:

— Га, то трудна рада! За те маєте молодого священика з їмостею²), паничами й панночками! Ви думали, що все вам·ваш старий піп буде? Ні, любі мої, треба й до молодих навикати!

Громада думала, що о. Нестор, бачучи неспроможність людей і великі кошти на будову нової плебанії, причиниться й від себе чимбудь до покриття тих коштів. Всі тямили, що коли ще за його урядування будовано нову церкву, він із власної кишені дав 3000 гульденів на будову, а потім ще 2000 на малюнки та закуплення різних церковних сосудів. Та цим разом громада перечислилася, бо о. Нестор не дав нічого. „Дім Божий, то зовсім інша річ“, — мовив він до депутації, котра від громади прийшла була до нього, — „але плебанія!..

¹) Конкуренція — примусове збирання грошей на будування церковних чи попівських будинків.

²) Їмость — попадя (польське: jej mitosc).

Я жив у старій халабуді, а й тепер, як бачите, живу не краще... А хочете новому парохові палату будувати, га, воля ваша. Але я до цього не буду належати. Ще може скажете мені для його їомсті форtep'яни справляти..."

Дивна натура людська! Хоча о. Нестор чув добре, що целібат зважнув ціле його життя, випхнув його зі звичайної людської колії, зробив відлюдком, приглушив його духові спосібності, та все таки він не любив, не поважав жонатих попів, не радо бував у них, а в новій плебанії, в домі о. Крайника, таки зовсім ніколи не був. Навіть у час візитації митрополита він не дав схилитися, щоб переступити поріг нової плебанії. Щось немов відпихало його від неї, немов якимось противним, чужим для нього духом віяло від того ґанку, обвітого густим диким виноградом, від тих широких та ясних вікон із білими гачкованими фіранками та з вазониками квітів на варцабах¹⁾), від того квітника з пахучими бальзамінами, левкоями та цілыми грядками резеди та високих малльв і георгіній. Відтам доносилися часто молоді, свіжі голоси дітей о. Крайника: сріблистий сміх панночок, здоровий, металічний регіт паничів студентів, гармонійні акорди форtep'яна — бризки і хвили того спокійного та багатого змінами, шумом родинного попівського життя, котре повинно б було випасти й йому на долю, та котре видібрала йому якась лиха, чи добра доля. Не можна сказати, щоб о. Нестор, старий, згорблений та близький моги, завидував своїму молодшому наслідникові

1) Варцаб — підвіконник.

того родинного життя, щоб жалував своїх самотніх літ. Його серце давно вже зів'яло, його чуття були притуплені, щоб почувати зависть із-за таких речей.

Як одинокий відгук того неприхильного чуття являлася в нього якась ідка насмішка, коли проходив повз нову плебанію, якесь критичне хитання головою і вперта нехіть переступити поріг цього заказаного обістя.

— Таке то! — проворкотів він і цим разом, проходячи гостинцем, не то сам до себе, не то до Деменюка. — Татуньо там у церкві слово Боже править, а донечка он якої веселої на фортоплясах витинає. Еманципантка! Не бійся, до церкви не піде. Там саме хлопство!..

Деменюк нічого не відповів на ці слова. Вирісши змалку при церкві і при священиках, він привик шанувати кожного з них і не любив, коли якій духовній особі чимнебудь докоряли. А до духовних осіб він зачислював не тільки самих попів, але й їх рідну.

Аж коли минули плебанію, й о. Нестор зовсім успокоївся, Деменюк порівнявся з ним зовсім і, цілуочи його в руку, сказав несміло:

— Я б отця духовного щось просив.

— Ви, Гнате? — здивувався о. Нестор. — А що таке?

— Та я не знаю... Може то єгомостеві не в лад буде...

— А, Боже мій! Гнате! Говоріть бо попросту!

— Та знають єгомость... Моя Маланка... ота, що в коваля служить...

— То ніби ваша дочка?

— Та так, так, дочка! Одиначка моя. Господи, тільки й усієї моєї рідні.

— Ну, і що ж із нею?

— Та недобре, прошу єгомостя. Дуже недобре.

— Захорувала?

— Е, ні, борони Боже! Хоч, правду кажучи, якби захорувала, то може мені не було б тільки гризоти.

— Ну, а що ж? Пустилася на злу дорогу?

— Свят, свят, свят! А що то єгомость говорять! — аж зупинився з переляку Деменюк. — Хіба я на те свою дитину годував, і кохав, і в страсі Божім виховував, щоб вона на злу дорогу пішла? Адже ж єгомость знають її!

— А, знаю, знаю! Чесна дівчина, щира, роботяща...

— Е, що того. Я її батько! Не хочу хвалитися, бо то не моя заслуга, а Божа ласка. Ale скажу по правді: то золото, не дівчина. Послушна, працьовита, порядок любить, мене старого шанує, для господаря як рідна дитина... Hi, на свою Маланку я ніколи не пожалуюся.

— Ну, так яка ж вам із нею гризота, Гнате?

— Така, прошу єгомости, гризота, що цур'ї та пек! Ale почекайте, ще одно маю вам про неї сказати, ніби то про мою Маланку... Знаєте, єгомость, що крім доброго серця і здорових, роботячих рук дав їй Господь і красоту. Не знаю, чи на щастя, чи на горе. Bo в бідному стані красота для дівчини рідко коли добро. Та чень то Господь милосерний якось оберне. Бачите, сподобав собі її ковалів син, того таки коваля, що в нього вона на службі.

— Максим, Максим ковалів... ага, ага, пригадую собі його.

— Той самий, прошу єгомости. Гарний парубок, добрий, щирий і маючого батька син.

Сподобав дівчину й батькові своєму та й мені оповівся. Що ж, я хіба Господу Богу подякувати можу за таке добро, кращого зятя й придумати не міг би. Та й коваль не від того. Чесний чоловік, знаємося від молодих літ, за маєтком він не гонить, дитину мою пізnav добре й полюбив. Бачите, пан-отче, все так і складається, щоб до доброго кінця дійти.

— Та дай вам Боже, Гнате! Дай Боже вам і вашій дитині всього доброго. Хоч то з тим ковалем...

— Лиш одно лихо, прошу єгомостя, — перевів його Деменюк.

А то яке?

— Та не знаю, як і сказати. Бачите, наш панич, пан Адась... Не знаю, що йому сталося, досить, що від якогось часу не дає Маланці спокою. Чи в полі, чи в саду, чи в лісі, чи на пасовиці, де тільки вона покажеться, так щоб не при людях, зараз він коло неї і вродиться. І баламутить мені дитину, прошу єгомостя, от біда! Наговорює їй, щоб не йшла за Максима, щоб ішла до нього на службу, що він її зробить панею, візьме з собю до Львова, ожениться з нею, і всякі такі дурниці. Дівчина вже і просилася в нього, і втікала, і всяко відповідала йому, а він усе своє товче. Якби то простий парубок або який чужий, то вона б собі дала з ним раду. А то ж нашої дідички син, я в його матері служу, то бідна дитина боїться надто гостро з ним обійтися, щоб, буває, й мені і їй чимнебудь не пошкодив. Бо що йому? Хіба тяжко нам бідним досолити?

О. Нестор похнюпився й посумнів, слухаючи тієї мови. Видно було, що вона дуже немило вразила його.

— Так чого ж ви хочете від мене? — спітав він нарешті.

— Або я знаю, чого й хотіти! — безрадно сказав Деменюк. — Я до єгомостя, як до рідного батька...

— Е, що там, батька! — якось сукристо¹⁾ буркнув о. Нестор, котрого ця історія, очевидно, скребла по серці. — Нехай дівчина пильнується, що ж тут більше можна порадити?

— То то й клопіт мій, — журливо говорив Деменюк. — Досі я хоч знат про підходи паніча, та не боявся нічого. А тепер боюсь. Від кількох день щось сталося дівчині. Ходить, як сама не своя. Раз весела, аж немов іскри від неї скачуть, то знов потім сумна, що й слова від неї не видобудеш. І годі зміркувати, що вона думає, чого хоче і що з нею діється.

— То злій знак! То дуже злій знак, — сказав о. Нестор.

— Власне, власне! І я так думаю, — підхопив Деменюк. — І для того я хотів просити, тільки най єгомость не гніваються за мою смілість, чи не скотіли б єгомость сами з нею переговорити?

— Сам?

— Ну, ні! Разом зо мною. Але може єгомость ліпше промовили б їй до серця, може вона сказала б, що з нею сталося.

— Гм... Це можна... Поговоримо.

— О, велике спасибі єгомостеві! — сказав Деменюк, цілуючи кістляву руку о. Нестора. — Я знаю, вона єгомости поважає й любить, як рідна дитина, і нічого перед єгомостем не втатіть. Оде вже зараз будемо проти ковалевої

¹⁾ Сукристо — прикро, гостро.

хати, то я викличу її в садок та й поговоримо.

Лице Деменюка прояснилося, згорблена стать випростувалася при тих словах. Він мимоволі прискорював хід і випереджував о. Нестора, та по хвилині, похопивши, зупинявся серед дороги й дожидав старенького священика, щоб опісля ще раз і ще раз повторити те саме. О. Нестор ішов мовчки, тільки раз-у-раз рухав губами, немов нечутно розмовляв із кимось незримим.

Отак ідучи, вони по недовгім часі дійшли на кінець села. Остання хата була ковалева. Вона стояла наліво від гостинця, обведена високим дощаним парканом зі широкою брамою й містком до гостинця, мов якась фортеця, що сторожко глядить у безмежні поля, котрі зі сходу й півдня притикали тут до села. Тільки к півночі понад невеличкою болотянистою річкою Торівкою тяглися довгою крутою змією головаті верби серед лугових сіножатів, а далі, за сіножатями, піднімалось узгір'я, на котрім у вінку тополь стояв фільварок, де господарював панич Адась, а за фільварком, обмежуючи зовсім видокруг із того боку, дрімав могучий панський ліс.

Зараз насупроти хати-фортеці, направо від гостинця, без огорожі, тільки обкопана невеличким ровом, стояла збройвня села — кузня. Невеличка, гонтою побита, з навислим передом, спертим на чотирьох стовпах, вона в робучий день усе була відчинена, вічно лунала веселим гомоном людей, іржанням коней, стуком молотів та різьким, металічним цвенькотом ковання. Тут раз-у-раз, від ранку до пізньої ночі, сопів важкий міх, прискав огонь

у горнилі, скакали іскри з-під могучих ударів молотами, скрипіло залізо, гризене пильниками, оберталося точило під дашком, кружляла чарка горілки між веселою, робучою компанією і шли розмови, жарти, оповідання, чергуючись із палкою, енергічною працею. Це справді була збройня села. Тут виковувались усі оті леміші, зубці до борін, серпи, коси та заступи, що опісля, як піонери людської культури, мали йти в широкі простори піль, риочи, дроблячи, валячи лавою та підгризаючи буйну рослинність людям на пожиток. Тут кувались вози, тачки та теліжки, підковувалися коні та людське взуття, щоб тим легше могли поборювати труднощі, які сама земля, самі оті простори кладуть чоловікові при переході з місця на місце. Та й дерева, ліси, каміння, річка й вітер, нішо не було безпечне перед отим гніздом голосної, шумної, загарливої праці. Тут виковувано сокири й топори, що, вигострені на точилі, блискали смертельною погрозою до того лісу, що ген там далеко на узгір'ю, мов темна хмара, тужливо шумлячи, немов сумуючи заздалегідь над своєю загибллю, котрої насіння виковувала оця невеличка сільська кузня. Відси йшли у світ пили, сверла та долота, зладжені й вигострені на те, щоб різати, лупати, вертіти та довбати зрубані трупи лісових велетнів, немов розжувати їх заліznими зубами людям на пожиток. Відси вийшли ті знаряди, що он там геть-геть унизу, за фільварком, де річка Торівка широким півокругом опоясую узгір'я, поклали по-перек ней могучу греблю, зробили чималий став, побудували млин та запрягли оту саму річку, як другого сліпого Самсона, щоб задармо обертала його колеса. І вітрові грозила

ця кузня, бо з неї, а не відки, виходили знаряди, що на дальших сугорбах узгір'я, сковані за краєм видокруга, поставили щілий ряд здорових вітряків. Одним словом — оцей невеличкий будинок, спертий на чотирьох стовпах, як баба Яга на милицях, був великою й могучою силою, котрої впливи йшли широко й далеко навкруги, ширше й дальше, ніж західний вітер міг донести відгомін стуку молотів та дзвенікіт ковала, що в ній розлягалися.

А душою тієї збройні, тої могучої плодотворної сили, осередком веселої та працьової компанії, що тут день-у-день збиралася, був сам коваль торський, Іван Гердер. Чудна мішанина, що вдарила кожного в його назві, в тім сполученню українського ім'я з прізвищем знаменитого німецького письменника, проявлялася в цілій вдачі, походженню й поглядах торського ковала. Його прадід був чистокровний німець, коваль, спроваджений зі Саксонії ще дідом покійного графа Торського зараз у перших роках австрійського панування. Вже син того старого Гердера оженився з русиною, дочкою одного заможнього торського господаря, а наш Іван, хоч тямив про своє німецьке походження, вважав себе русином. Ще дід його покинув двір і осів у селі між господарями, хоч і не робив панщини; от тим то й Іван Гердер почував себе зовсім мужиком, солідарним із рештою мужиків і разом із ними стояв не то осторінь, не то в тихім ворогуванню супроти двору. Була це приземкувата, коріниста та міцна постать. Густе, довге волосся на голові, колись вогнисто-руде, почало вже сивіти, а великі довгі вуса, що закручувались аж до вуха, були білі, як сметана. Та

проте Іван Гердер не мав іще й шістдесят літ, а його голос, колір лица, бистрота рухів виявляли в нім чоловіка незломної енергії, смілого та повного життєвої сили. Зі своєю великою, круглою головою, здоровими зубами та міцними вилицями, з широкими плечима й мохнатими, звичайно при роботі аж по лікті позасукуваними та окоптілыми руками — він подобав трохи на тих залізних баранів, котрими у старину штурмовано мури. Тій зверхній подобі типово німецькій та з деякими не менше типовими рисами українця, відповідала і вдача Івана Гердера. Здавалось, що вагання, нерішучість, слабість волі та розчарування були зовсім недоступні для його вдачі. Невтомний робітник, він був при тім і солідний, незвичайно совісний робітник. Усякі противності не то що не знеохочували його, а ще й підбивали до боротьби та до праці. Натура наскрізь воювнича, він проте був добрым сусідом, веселим товаришем, любив жартувати та сміятися, його кузня завдячувала власне тому його талантові своє оживлення і многолюдність. Люди йшли до Гердерової кузні мов по свячену воду: щоб відітхнути якоюсь свіжішою духововою атмосферою, покріпитись, розвести душу. Коваль бував замолоду далеко по світі, був чоловік письменний, знов незлічену силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх із таким виразом, з такою особистою закраскою, вмів доожної нагоди підібрати відповідну повість, зожно повісти розвести такі думки та виводи, що люди слухали його без голосу, тільки цілим лицем ясніючи, цілою душою всміхаючись та радіючи, хоч і самі не знали, чого. Їх душі, вбогі та прибиті щоденним горем,

темнотою та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки, сильного характеру й живої, своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радуватися, як молода рослина ясному та теплому сонцю весняному.

О. Нестор добре зناє коваля Гердера ще з часів його молодості, та не любив його. Зачерствілій хорій душі старого пан-отця було не до поезії здорових, хлопських натур. Він бачив у Гердері тільки одно — вільнодумця та єретика, та й то ще впертого, непоправного й войовничо настроєного, а тим подвійно небезпечного. І, справді, найлюбішим полем думок, міркувань та мрій кovalя Гердера, а при тім полем, на котрім із усею силою проявлялася його войовнича натура, було поле релігії, церковщини, відносин попівства до народу. Хоча шкільна його освіта була дуже маленька, то все таки він власною працею, читанням книжок і розмовами з різними людьми дійшов до таких думок, що геть-геть вибігали поза ті тісні рамці, в яких у нас немов би приписано, немов би Богом самим установлено обертатися мужицькому розумові. Він виробив собі певний критицизм — спокійний, не визиваючий, та при тім і нетрусливий та неуступчивий. Зі своїми єретичними поглядами він не ховався ані перед мужиками в кузні, чи на ярмарку, ані перед самими попами. Правда, він так само критично відносився й до інших верствів та установ суспільних, загалом до всіх тих, котрих називав „дармоїдами“. І коли отак не раз у кузні, гримаючи могучим молотом об розпалене залізо, подразнений оповіданнями людей про різнородні кривди та утиски, коваль Гердер почне було зразу злегка,

лагідно, напівіронічно, а дедалі зі шораз більшим жаром та запалом перебирати різні болячки мужицького життя, різні недомагання мужицької думки, то голос його при тім ставав міцний та дзвінкий, як нагострена сталъ, роздавався чутко почерез стук молотів, стогнання міха, прискання іскор і скрип пильників, і такими ж яркими, прискаючими іскрами западав у людські душі. Слухаєш було його інколи в отій напівтемній кузні, що мала тільки одні двері, а ні одного вікна, і в уяві твоїй мимохіть устає картина широчезної, дикої цілини, покритої буйною хоптою, лопушшям та кропивою. А по тій цілині якась таємна, незрима рука веде плуг — нехитрий, звичайний хлопський плуг, з добре насталеним, бліскучим лемішем і з таким же переднім залізом, що немов півмісяць одним гострим рогом впивається в землю. І йде той плуг звільна, важко та рівно й невпинно, скрипить інколи у твердому ґрунті, хрустить лемішем об камінці та недогнилі пеньки, але йде все далі й далі, підриває коріння хопти, ломить ціліну, вивертає за собою товсту, рівну скибу. З Гердерової кузні йшли такі плуги, клалися такі скиби не тільки по оцих справжніх непереглядних чорноземних полях довкола, але також по запущеній, занедбаній ціліні народньої думки, народнього духа.

— Знаєте що, Гнате? — обізвався о. Нестор, зупинивши перед ворітами ковалевої фортеці, і, знявши капелюх із голови, краткованою хусткою почав обтирати піт, що густими краплями повиступав на його лиці, карку й величезній лисині, котрою світилося все його тім'я.
— Ніяково мені йти на обістя цього еретика. Недавно я ганьбив його й заказав йому, що

доки не поправиться, то я й слова до нього промовити не хочу, а ввійшовши на його подвір'я, я міг би його здібати, а тоді вже звісно, прийшлося би говорити. Та чи не ліпше б ось що зробити. Я ось тут зажду на вулиці, а ви підіть та й викличте свою Маланку.

— Та ні, прошу егомостя, — відмовив Деменюк. — Коваль ішле в церкві, я його бачив. А по церкві він певно піде до ради громадської. Прошу, най уже егомость ідуть! Зайдемо в садок, там є лавка, то можуть егомость сісти. А я Маланку зараз покличу.

— Дуже б мені не хотілося... Ну, та вже нехай... Бо ти знаєш, який це чоловік отой коваль. І як таких людей земля свята носить... — воркотів о. Нестор, дуже нерадо вступаючи в ковалеве обістя.

— Та що ж, прошу егомостя! Видкося, на щось і їх Пан·Біг потребує, коли їх держить на світі та й ще дає їм силу, веселість, здоров'я, маєток та й ще отаких дітей, як Максим.

— А... Максим... Максим ковалів... Це справді добра дитина, славний хлопець. Але не ковалева це заслуга, ні! І не думай, щоб усе оце Бог йому давав за його заслугу. Ні, це тільки на пробу йому... чи отямиться, чи скрущіє перед Богом. До часу це все, Гнате, до часу! А mine час... не хочу пророкувати, але чую це... хто доживе, той побачить. Не може то бути, щоб Бог не покарав такого грішника.

— Правду сказавши, прошу егомостя, коваль дуже добрий і чесний чоловік, — несміло промовив Деменюк.

— Dobrіj і chесnіj! — скрикнув о. Нестор. — I ти це мовиш, Гнате? Як може бути добрий і чесний, хто в Бога не вірує?

— І в Бога він вірить і молиться, це я добре знаю, — знов тріував сперечатися Деменюк, провадячи попід руку о. Нестора вузькою стежкою в садку, протоптаною серед високої трави, до лавки, що стояла під величезною розлогою грушою.

— Ні, ні! Не вірить він у Бога! — змагався о. Нестор. — Бо якби вірив, то би слухав того, що Бог приказує. А молиться тільки з гордошів, як той фарисей у євангелії, щоб люди бачили.

Деменюк не змагався далі, але, посадивши о. Нестора на лавці в холодку, пішов до хати, щоб викликати Маланку. О. Нестор сидів, похиливши голову, руками опертий на паличці й без голосу рухаючи устами, немов у дусі торочив і далі своє нарікання на ковалеву безбожність. Погляд його непорушно спочивав на одній луком зігнутій стебелинці, по котрій звільна та невпинно повзла товста, зеленкувата гусільниця, бажаючи добрatisя до сочних листочків її цвітової корони, щоб її обгризти лакомими зубами.

„Отак і по нас повзе та надвигається, що кому суджено!“ — мигнуло в голові о. Нестора, і якась дрож пройшла по його тілі. Може це було від холоду, що стояв у саду, від тої вогкости, насиченої запахом трав і квітів, що клубилися в тіні вікових дерев; але о. Несторові зробилося моторошно. Душу його, зворушену розмовою про коваля, оця невинна гусільниця збентежила ще дужче. Він витрішив широко очі і вдивлявся. Гусільниця, мов під лupoю, росла в його очах, робилася здоровенною та могучою, заслонювала й садок, і хату, і все своїм товсточим зеленкуватим

тілом, грозила зажерти не пару листочків марного цвітка, але всі думи, всі помисли, всі бажання о. Нестора.

„Отак повзе та надвигається, що кому суджено!“ — шептав він, тримячи всім тілом обнятій якоюсь спертою атмосфeroю мрій та привидів, з котрої силувався отрястися та про-кинувшись, але не міг.

Нараз стрепенувся. Тут же над його вухом роздався дзвінкий, різкий дівочий голос, про-неслися слова:

— Чого єгомость від мене хочуть?

Це була Маланка. Швидко підійшовши до затопленого в мріях о. Нестора, вона стала прямо перед ним, висока, струнка, в верхній половині облита ясним сонцем, а ногами потопаючи в тіні. Лице її, червоне як калина, горіло здоровим рум'янцем, чорні очі падали якимось палким вогнем, а рожеві губи, розняті при виголошуванню тих слів, просвічували до сонця, мов рубіни, коли о. Нестор, підвівши голову, поглянув на неї знизу вгору. Гарна була в отій білій сорочці, вишиваній на рукавах та на комірі, з отим червоним дешевеньким намистом на шиї, з отими важкими темно-каштановими косами, покладеними вінком довкола тім'я. Якоюсь свіжістю, здоровою та молодою силою пашіла вся її постать. О. Нестор мовчки дивився на неї, якусь хвилю не можучи отяmitись, що йому з нею говорити й від чого починати.

— А... а... то ти, Маланко? Ото, яка ти виросла... висока та гарна. Давненько я бачив тебе...

Маланка підійшла ближче й поцілуvala o. Нестора в руку.

— Тато казали мені, що егомость мають мені щось сказати? — промовила вона так само дзвінко і швидко й немов крихіточку сердито, як і попереду.

— Еге, так! Маю, маю... Але де ж твій тато? Де він подівся?

— Я дала їм трохи пообідати, — мовила Маланка. — Бо там у вас між великими панами про нього бідного ніхто не дбає, чи їв він, чи ні.

— Ну, Маланко, цього не можна казати. Твій тато ніколи мені не жалувався на те, щоб йому замало їсти давали.

— Чого ще егомость захотіли! Щоб мій тато та жалувався! Адже він швидше з голоду згине, ніж би мав словом пожалуватися. Але його треба знати! Я знаю, що він голоден, по нім бачу, а проте ледве присилувала його, щоб дещо перекусив. Але говоріть, егомость, чого вам треба від мене! Швидко мої господарі з церкви поприходять, то я не буду мати коли з вами балакати.

— Та то... я не від себе... то властиво, — почав о. Нестор, видимо неприготований на таке пряме й різке питання.

— Щось вам, певне, тато говорили на мене! — перервала йому Маланка.

— Твій тато! На тебе! Маланко, бійся Бога! Що ти говориш? Хіба ти не знаєш, що твій тато мало не молиться до тебе, так тебе любить?

— Е, любить, любить, — з нехіттю промовила дівчина, — а про те мучить мене своїми підозріннями та науками. Спокою мені не дає з тим вашим паничем. Раз щось я отак придаково сказала йому, що панич лазить за

мною та навприкрюється мені, це ще на весні було, і відтоді тато, коли тільки здібляється зо мною, все тільки про панича мене розпитують, так немов би силоміць хотіли мене попхнути йому на шию.

— Бійся Бога, Маланко! Як можеш ти таке говорити? — з переляком скрикнув о. Нестор.

— Я вже колись то сказала їм: „Таточку, як забагато соли в борщ кидати, то пересолиться: Не мучте ви мене з тим паничем, бо, бігме, більше вам ані словечка нічого не скажу“.

— Ото ж то бачиш, дитино моя, — сказав лагідно о. Нестор. — Це власне стривожило твого тата. Він так тебе любить, так тобі бажає добра, так турбується та вбивається, щоб ти була щаслива. А коли ти йому таке сказала, то що він мусив подумати собі про тебе? Мусив подумати: ов, тут щось погано, коли моя Маланка не хоче мені нічого сказати!

— Але що ж я маю йому сказати, коли панич давно про ме́не й гадки не має й не дивиться в той бік, де я є?

— Що? Гадки не має? Не дивиться? — аж скрикнув о. Нестор, а в його зачудуванню чути було і примішку нетаеної радості. — А не брешеш ти, Маланко?

— Ні, егомость, не брешу! Чого маю брехати? — щиро відповіла Маланка, дивлячись о. Несторові прямо в очі.

— Як так, то... Ну, але чому ж ти це не сказала татові, щоб він так не гризся?

— Як не сказала? Сто раз, не раз казала: „Таточку, та буде вже вам з тим паничем! Зачіпав мене, а тепер, коли я йому раз-дру-

гий відпосіла, дав мені спокій". Коли бо мої тато такі, прости Господи гріха, як той кліщ. Як уп'ється в одне місце, то вже там довбає й шемрає, доки його силою не візьмеш. Усе собі мусять щось таке найти, щоб мали чим гризтися. І що ж я тому винна? Що на те пораджу? Така вже їх натура.

— Ну, та коли ти правду мовиш, коли панич справді тепер тобі не докучає...

— Але божуся вам, егомость, що не докучає! — скрікнула Маланка, вся спалахнувши, мов найчервоніша рожа.

— Ну, то слава Тобі Господи! То й добре. Я вже заспокою твого тата.

— Зробіть це, егомистику, зробіть! Нехай він не турбується мною. Я вже не дитина, одурити себе не дам, а куди мене мое серце тягне, туди піду, хоч би там не знати що! — додала рішуче і, що раз поціувавши його в руку, бігцем скочила до хати. — Ось уже мої господарі йдуть! — додала, біжучи. — Бувайте здорові, егомость!

Ще тільки мигнула на перелазі її червона спідниця та вишитий рукав — і вона щезла, а тільки дзвінкий, сріблистий сміх залишив на ввесь садок, сміх такий голосний, аж наче спазматичний, що о. Нестор аж стрепенувся та озирнувся довкола. Той Маланчин сміх дуже щось йому не подобався.

— Чи це вона з мене сміється? Глузувє, що одурила старого? — проворкотів він. — Ей, небого? Щоб тільки ти сама себе не одурила!

І він, невдоволений кінцем своєї розмови, піднявся з місця, щоб іти геть з цього садка, не дожидаючись повороту Деменюка, та вже побачив його коваль Гердер, що разом із

жінкою й сином власне вертали з церкви. Коваль зуздрів його ще від брами тим всевидющим господарським оком, котре відразу пізнає, де котрий камінчик, де котре полінде не так лежить, як уперед лежало. Хвилю він не то що не міг пізнати о. Нестора, а не хотів вірити, щоб це був він. Перша жінка промовила до нього напошепки:

— Йой, чоловіче! А це що таке? Чогось старий егомость у нас у саду сидить!

— Ну, так що ж! Сидить, то нехай сидить! Злого чень нічого не робить.

— А це що його до нас привело?

— Зараз будемо знати.

І вони всі троє звернули до хвіртки, ввійшли до садка і стежкою попрямували на о. Нестора, котрий, змішаний трохи цею стрічкою й бачучи себе безпомічним без Деменюка, постоявши трохи, знов сів на лавці.

— Слава Ісусу Христу! — повітав Гердер о. Нестора, здалека знімаючи шапку.

— Слава на віки, — відповів о. Нестор.

Жінка ковалева й Максим підійшли ближче й поцілували пан-отця в руку. Коваль не чинив цього, тільки, всміхаючися, говорив звільна:

— Бачимо й очам своїм не віrimo. Що за рідкі гості по нашім обістю!

— Перепрошую, що так самовільно... Та, властиво, я не сам, а з Деменюком... Тут мене просив із його дочкою поговорити...

— З Маланкою?

— А так. Знаете, старий Деменюк дуже її любить, трясеться над нею. Ну, а там щось панич...

— Е, що там панич! — з виразом легковаження промовив коваль і махнув рукою. —

Доки Маланка в мене ѹ доки сама чесна, то не має чого боятися, хоч би ѹ сто паничів до неї підходило.

— Ну, таточку, хіба ж так можна говорити? — вмішався Максим у розмову. — Доки Маланка чесна! Ви ж самі дуже добре знаєте, що вона чесна ѹ на ніяку підмову не піде.

— Що було, те ми знаємо, наскільки знаємо, — строгим тоном сказав Гердер. — А що може бути, цього при жіноцькім роді, синочку, ніхто знати ані зміркувати не може.

— Ти все своє, Іване! — з несмілим докором вмішалася жінка. — Ніби то вже жіноцький рід якийсь не людський, а пташиний, що порхає в різні боки так, що ѹ не зміркуєш.

— Та певно, що порхає! І Бог зна куди заletить, коли його в клітці не тримати. Та про Маланку, пан-отче, можете бути певні. У нас нічого злого не станеться.

— Та я вже говорив із нею, — сказав о. Нестор. — Вона також упевнювала мене, що її тато дармо турбується, що панич їй зовсім не докучає.

— Я з ним колись то переговорив пару слів по-приятельськи, — сказав Максим. — Адже ми оба разом до школи ходили, знаємося. То він мені дав слово чести, що нічого злого проти Маланки не задумує.

— Я також колись то говорив із ним розумне слово, — сказав коваль. — Вже що я там йому сказав, то нехай поміж нами ѹ лишиться, але я думаю, що він Маланці дасть спокій.

— Ну, коли так, то можу бути безпечний, — сказав о. Нестор. — А то, признаєтесь вам, я по розмові з Маланкою не дуже був спокійний. Щось у ній самій змінилося. Якась така

зробилася різка, недоступна, все так виглядає, мов би з чимось таїлася.

— Ні, ні, пан-отче, можете бути спокійні! — сказав коваль.

— То дуже добре! Спасибі вам! — промовив о. Нестор, простягаючи йому руку і встаючи з місця. Коваль не взяв простягнутої руки пан-отця, але, всміхаючись, сказав до нього:

— Та сидіть ще, пан-отче! Куди вам спішитися?

— Треба йти! Засидівся. Де тільки той Деменюк так бариться!

— А де ж він?

— Та там у вас, у хаті. Певно, з дочкою балакає.

— Ідіть до хати, жінко та й ти Максиме! — сказав Гердер. — Як Деменюк переговорить, що має сказати Маланці, то нехай виходить сюди!

Жінка й Максим пішли до хати, а коваль став перед о. Нестором, котрий знов сів на лавці.

— Не гнівайтесь, пан-отче, — сказав коваль, — що я не взяв вашої руки, котру ви подавали. Я чоловік одвертий і не хочу ні з чим критися. Я не розумію вас добре. Недавно ви ганьбили мене як еретика невірного й проклятого, а тепер подаєте мені руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість.

В останніх словах Гердера хіба глухий не дочувся б гіркого насміху. О. Нестор жалібно похитав головою.

— Ой, грішите ви, ковалю, тяжко грішите!

— Га, може бути, — сказав коваль. — Ви від того знавець, вам це ліпше видно, ніж мені, бо мое сумління спокійне.

— Спокійне? Не вірю цьому, ковалю! Як може бути спокійне сумління в чоловіка, що в Бога не вірить, з усього святого сміється?

— Ей, егомость, егомость, — якимось немов благальним, а немов докірливим голосом промовив коваль, — як ви це можете отак спокійно говорити: не вірить у Бога? Хто це вам сказав? Відки це знаєте? По чім так міркуєте?

— По ваших ділах суджу, ковалю!

— То дуже кепська міра для такої речі, — спокійно відповів коваль. — Я видів колись, як у Львові вішали душогуба, що четверо людей забив. О, як він набожно хрестився і сповідався! Як плакав, цілючи хрест! Той певно вірив у Бога.

— Хто знає, може він і швидше найде в Бога відпуст своїх гріхів, ніж такі, що вперто обстають при своїй невірі, в котрих Бог за кару заглушив навіть голос сумління! — грізно простуючись, промовив о. Нестор.

— Ну, егомость, даруйте, але я мушу вам сказати, що й тут ви помилилися. Голос сумління в мене не заглушений. Коли часом трапиться, знаєте, чоловік усе чоловіком, чи то сказати щось не по правді, чи посваритися з ким, чи скривдити кого, то сумління мучить мене, спати мені не дає, поки того чоловіка не перепрошу, злого не направлю. Чи то значить, що сумління в мене заглушене? Але коли хтось устає й каже: „Мене слухайте! Я орудую словом Божим, я маю владу в'язати й розв'язувати“, — а я бачу, що він такий же чоловік, як і я, що він звичайно навіть не знає,

що в'яже і що розв'язує, то як я можу йому вірити, свою душу, своє сумління в його руки віддавати?

— Алеж він не від себе, а з Божої волі це робить, а Бог знає, що має в'язати, а що розв'язувати.

— Та певне, що знає! — підхопив коваль. — І без попа знає. Так само я й без попа до Бога траплю.

— От і бачите! От і бачите! Які ви єре-тицькі слова говорите! Якби Бог був хотів, щоб так було, як ви кажете, то був би не встановлював апостолів і учеників...

— Еге ж, еге! І попів, і деканів, і каноніків, і суфраганів, і мітратів, і епископів, і кардиналів, і пап¹⁾, що хрест святий на пантофлях носять, усе це сам Бог власною особою по-встановляв! Усе це своєю властю наділив! І виразно сказав: „Відтепер можете мене не знati і не слухати, а тільки оцих свячених та миром мазаних знайте та слухайте! Вони для вас нехай будуть і церквою, і релігією, і Богом!“

— Хулиш, ковалю, Бога ображаєш, отаке говорячи! — ледве промовив о. Нестор. — Ну, де ж це видано так говорити? Гріх тобі! Гріх смертельний!

— А вже чи гріх, чи два, але треба правду сказати! Ну, скажіть мені, чи не так у світі діється? Скільки то з вас, посвячених осіб, має справді Бога в серці? Почисліть їх на

¹⁾ Усе це католицька гієрархія: декан — начальник деканату (благочинний), канонік — радник консисторії, суфраган — епископ, підчинений митрополитові, мітрат — найвищий радник консисторії, що має право носити мітру, кардинал — найстарший після папи церковний достойник.

пальцях! А скільки є таких, що під довгою рясою носять захланність та гордощі?

— Не суди других! Не суди, ковалю, щоб сам під суд не попав!

— Про це я спокійний, — відповів коваль. — Що Бог зо мною схоче зробити, те й зробить, щоб тільки я своє діло добре робив. А ви, не бійсь, мене судите і кленете, не пізnavши моого серця ані моєї віри, а самі ховаетесь за євангельські слова: „не судіте, да не судимі будете“. Добре, не судіть і ви! Та яка тоді буде ваша наука? Та й яка вона була досі? Скільки літ ви навчали й катехізували, і ганьбили, і наклонювали людей на все добро, а нині що в селі? Пройдіться, загляньте під оті стріхи, що там найдете? Що біда, розпушка, це ще нічого. Наш чоловік до біди привик. Але яке п'янство, яке злодійство, які свари та лайки у громаді, яка неправда та кривда, чи ви маєте про те поняття? Чи ви те чуєте, — здається, у вас сумління не заглушене? — що відповідь за оту погань, що так і кишиль довкола вашого двору, спадає на вас?

— На мене? — з правдивим перестрахом зойкнув о. Нестор, мов важким обухом прибитий словами Гердера.

— Так, на вас, отче, і на подібних вам! Як же ви вчите людей?

— Адже і Христос говорив, що деяке сім'я мусить падати на камінь.

— Але Христос казав, що варт робітник своєї плати. А якої ж плати варт буде робітник, що все зерно розсіяв по камінню?

— Робимо, що можемо...

— Скажіть виразно, що нічого не можете зробити. А я вам скажу, чому не можете.

— Цікаво знати.

— Не дуже вам цікаво буде, — з досадою промовив коваль. — Нема в вас того, що чуда творить, що дає життя, нема любові! Ваша мова як кимвал, що бренькає, а ваша наука як мідь, що гуркотить. Шуму багато, а добра нема.

О. Нестор чимраз більше подавався вниз при тих словах, немов ослабав, в'янув і горбився. Вони були мов гострий ніж, що шпигонув його в сердце. Перший раз цей еретик отак розговорився з ним і перший раз він почув, що хтось безпощадно різко загнув палець під його серце, заворушив у нім такі фібри, що, бачилось, зовсім уже були завмерлі й заглухли. І справді, чим же було його звиш 30-літнє святе officium? Хоч він і не міг спіймати себе на невірстві та на єресях, то що ж з того? Хто зна, чи це не для того тільки, що ніколи про справи віри не думав глибше? Хоч він совісно читав служби Божі, утрені й акафісти, не пропускаючи в них ані слова, хоч совісно говорив проповіді, держав катехизації і поучав людей при всякій нагоді, то все таки — він із безмірною гіркістю чув це в тій хвилині, — робив це з обов'язку, як урядник¹) із обов'язку укладає позови та декрети у справах, що його зовсім не обходять. Ані в діла віри, ані в діла моралі, ані в справу освіти народу він не вносив того вогню, того всепожираючого запалу, который дає правдива любов до ідеалу, до тих бідних, темних, „трущающихся й обременених“, що не раз, ідучи до церкви, чекають почути справді шире слово потіхи та відради, а

¹⁾ Урядник — урядовець, чиновник.

потім, заки дійде до пів служби, винаходять собі народній звичай і на час проповіді виходять із церкви, щоб провітритись, погрітися на сонечку та побалакати з сусідами про ту ж саму свою нужду та гризоту, которую надармо раді були розсіяти в церкві.

— Та й що то говорити? — мовив далі Гердер, хвилину помовчавши й нахиляючися до о. Нестора. — От і ви, егомость... Бог мене покарай, коли я вас хочу осудити, але правда правдою лишиться! Ну, скажіть по правді, про що ви на парохії більше дбали: чи про душі своїх парафіян, чи про те, щоб якнайбільше грошей придбати, щоб у пані графині ласки не стратити?

— Ковалю! Досить тієї розмови! — боляче, мов з-під ножа, скрикнув о. Нестор.

— Хіба ж то я вам новину кажу? Хіба ваше сумління тисячу разів на добу не говорить вам того самого? Правда, громада шанує вас за те, що ви менше дерли від свого попередника й від свого наслідника, але чи ж це заслуга? Громада шанує вас, що ви влекли їй тягару, давши 5.000 ринських на церкву, але чи ж ви думаєте тим Бога підкупити? Відплатити свій гріх, тяжкий гріх, що ви стільки літ занедбали робити те, до чого були зобов'язані, занедбали любити своє духове стадо. Без любови ніяка робота, ніяка жертва нічого не варта. А коли є любов, то всяка робота, всяка жертва зовсім інакше виглядає, ніж коли вона є пустою формою.

Гердер був нині ще натще. В таку пору голос його робився різкий, слова летіли швидко й попадали в ціль, мов дрібний шріт. Тоді він не знав ніяких зглядів, говорив, що

думав і що чув, не дивлячись, як це кому сподобається. І тепер він виливав із душі те, що в ній давно вже було накипіло, зовсім не зважаючи, яке це враження робить на о. Нестора.

— Ей, ковалю! Іване! Чи ти не боїшся Бога? — роздався нараз за його плечима лагідний, докірливий голос. — І як ти можеш таке говорити? Ади¹⁾!

Це був Деменюк, котрий, почувши в саду розмову о. Нестора з ковалем, наблизився по-малу й мимоволі підслухав останню промову Гердера. Зимний жах пройняв старого церковника, і він ледве осмілився поглянути на о. Нестора. Той сидів на лавці зовсім згорблений, похнюплений, немов прибитий. Капелюх і палиця давно випали йому з рук, у котрих тепер він судорожно мняв кратковану перкалеву хустку від носа. Уста його раз-у-раз порушувалися, зморшки на лиці й під очима зробилися якісь глибші, попідбігали синіцями, а зі старечих очей котилися гіркі, грубі слізози, побігши по крутих заломах зморшків, падали на коліна. З грудей його від часу до часу роздавалося важке, мов дитяче, хлипання, перериване сухим кашлем.

— Єгомость? Господи Боже мій! — скрикнув Деменюк, кидаючися до о. Нестора. — Що вам таке? Ви щось недужі? А я, дурний, там забалакався..

— Нічого, нічого, Гнате, — ледве чутно прошептав о. Нестор, хусткою поспішно обтираючи слізози з лиця. — Слухайте, ковалю! Поздайте мені руку! — додав він, силуючись устати з лавки.

1) Ади — скорочене: а диви!

Гердер був трохи збентежений тим несподіваним вибухом чуття у старого пан-отця. Він ніколи ще не бачив його таким і навіть здумати собі не міг, щоб це було можливе. Та про те, бачучи тривогу Деменюка, він і сам було трохи перепудився й почав уже докоряті собі, що надто гостро обійшовся зі старим, що не змовчав дечого. Отим то він урадувався, почувши, що пан-отець на нього не сердиться. Він живо подав йому руку і промовив лагідно:

— Нехай егомость не сердяться на мої слова! Може я й недобре міркую, але що міркую, того не люблю приховувати.

— Добре, добре, ковалю! — ледве дишучи, промовляв о. Нестор. — Бог тобі за це заплатить. Я не серджусь... я вдячний тобі... хоч серце... серце в мене болить, коли чую... яка вдяка... за мої...

Голос його трясся й уривався щохвилини. Деменюк узяв його під руку й випровадив із саду.

— Бувайте здорові, ковалю! — сказав Деменюк. — Та вибачайте...

— Нема за що! — відмовив коваль, дивлячись за ними, як відходили. — То я повинен би...

— Ні, ні, ні! Я тобі вдячний! Я тобі! — силувався голосніше скрикнути о. Нестор, та не докінчив, закашлявся.

Коваль важко зітхнув у слід за ним, запер браму своєї фортеці й повільним кроком пішов до хати, де вже жінка й син давно ждали його з обідом.

V.

— Отче Нестор! Отче Нестор, — закликала пані Олімпія, стоячи на порозі свого помешкання.

О. Нестор, що власне з вулиці попри руїну панського двору входив на подвір'я, стрепенувся й, не кажучи нічого, підійшов до неї.

— А я тут уже турбуєся. Обідати пора, а вас нема.

— Та... та... так... трохи в селі був, між людьми.

— Та що, може ввійдете до мене, та пообідаємо разом. У мене нині трохи приспішено, бачите, гостей надіюся на підвечірок.

— Та куди мені... разом із вельможною панею! — почав було о. Нестор, та пані Олімпія зупинила його енергійним жестом, узяла під руку й попровадила до своєї їdalyni, толкуючи йому, що так буде ліпше, що тут не потребує вязатися, що Параска йому услужить ліпше, ніж Деменюк, що, зрештою, сьогодні в них обід короткий.

Пані, бачилось, була в добром успособленню¹), говорила, оповідала, навіть жартувала, очевидно, їй бажалось увести й о. Нестора в таке саме успособлення. Та він мовчав понуро, гикаючись і путаючись за кожним разом, коли йому прийшлося сказати яке слово. Вкінці пані Олімпія завважила це.

— Та бо я також! — сказала вона жартівливо, сідаючи коло нього, коли вже пообідали й зі столу поспрятувано²). — Я говорила це й те, що вас, може, й зовсім не обходить,

¹⁾ Успособлення — настрій (польське).

²⁾ Поспрятувано — поприбирano.

а навіть не звертаю уваги на те, що ви якісь сумні та немов прибиті. Ну, пан-отче, скажіть, що вам таке?

— Мені! Алеж я... хіба ж я... Та мені, Богу дякувати, нічого!

— Ні, не кажіть! По вас видно, що щось там є. Гризоту якусь маєте.

— Е, гризоту! — неохоче мовив о. Нестор, махнувши рукою. — Чи то за гризоту так тяжко? Чи то вона в нас старих така рідкість? Не стойте і говорите!..

— Все таки скажіть! — налягала пані Олімпія, рада, що найшла тему розмови, котра, очевидно, порушувала о. Нестора.

— Що ж, вельможна пані, — сказав о. Нестор, нараз випростовуючись і приймаючи певніший, майже врочистий тон. — Одна в мене гризота: смерть моя близька. Чую це, а нині, відправляючи святе officium, почув це так ясно, так виразно, немов би якийсь голос із-за плеча шепнув мені. Що ж, Божа воля. Та от інша річ підійшла. Розмовляв я тут із одним чоловіком і дійшов до того, що я дуже недбало сповнював свій обов'язок, що на моїй душі буде багато несповненого, занедбаного... От що мене гризе.

— Ну, пан-отче, — почала якось нерішуче пані Олімпія, котра не надіялася такого обороту розмови, — це вже ви занадто. Хіба ж ви не навчали, не... сповняли того?..

— Сповняв! Що я сповняв? І як я сповняв? — із болем скрикнув о. Нестор. — Якби тут були поставили машину, ав... автомата, то той би був так само сповняв... Відчитав би службу Божу, відбув усякі обряди, виголосив проповідь по книжці. Хіба ж це можна назвати

сповненням духовного обов'язку? А тим часом народ у селі темний, зопсуття страшеннє, нужда, ворогування...

— Ей, пан-отче! І перед вами були священики й обік вас є, а всі оті сумні речі всюди є між народом, і ніхто собі з-за них не робить гризоти!

— Погубили сумління! — в важкій задумі сказав о. Нестор — Еге! Бачу це добре! І в мене його не було, довгі літа не було. Аж оде тепер, перед смертю, Бог мені його вертає... на мою муку та, може, й на добро. Адже мій обов'язок зовсім не такої роботи вимагав, як я робив!

— Один чоловік, отче Нестор, аби ѿ робив, усе таки всієї біди та темноти з села не вижене.

— Але треба було хоч зачати. Треба було... Знаєте, пані, що мене найгірше мучить? Адже я навмисно, штучно погасив у собі полум'я через дурну, дитячу примху!

— А, дякую за комплімент! — з меланхолійним усміхом сказала пані Олімпія. — Знайти, я була для вас дурною примхою!

— Звісно, що так! Авже! Я, простий попович, без становища, і міг думати, що ви, князівська дочка, полюбите мене, будете моєю! Ну, хіба ж це не божевілля? А коли мені не вдалося, то я, замість наложить руку на своє життя, замість повіситися або втопитися, наложив руку на своє серце, відрізав себе від людей, від світу, від усякого живого діла! А що з того вийшло? Ворог людського роду, сатана, ні на що так пильно не чатує, як на такі власні душі. Коли в моїй погасло те оживливе полум'я, він підсунув порохно, що світить гніючи, мамону, до котрої прив'язалася

моя темна душа. А закинувши мені цей аркан на шию, він вів мене ним чимраз далі в дебри гріхів і огиди.

— Алеж, пан-отче! Що ви говорите? — скрикнула пані Олімпія, котрій цей оборот розмови й цей тон о. Нестора були зовсім не до ладу. — Ви мабуть хорі! Ви в гарячці!..

— Ой, хорий, хорий! — говорив о. Нестор. — Не тілом, тіло здорове. Але душа моя болить до глибини, тремтить, мов лист зів'ялий перед бурею. Чи ви, пані, ніколи не мали того чуття, що смерть зближається й може застати вас по саму шию в болоті гріхів? А, може, ви не вірите в будуче життя, в суд і кару?

— Ах, отче! Покиньте цю розмову, прошу вас! Вона вас бентежить, може зашкодити вашому здоров'ю!

— Що там мое здоров'я! — прикро якось відповів о. Нестор. — Пізно тепер дбати про здоров'я, коли смерть за плечима. Але для душі моєї... для душі ця розмова може бути корисна... Чую, що вона вздоровлює мене. Адже ж подумайте самі, до чого довів мене нечистий! Тут у селі душі, віддані мені в опіку, пропадають, гинуть, бажають хоч промінчика світла, умирають без того промінчика, без іскри любови й милосердя, — чи ви розумієте, що це значить? А я про одне тільки дбаю, щоби гроші складати! Книжечки щадничі, імперіяли, дукати, купони, льоси, курси... Боже мій! Адже ж усе життя мое було ними заповнене! Адже ж їх підсунув мені ворог темний замість жінки, дітей, приятелів, праці й любови! А, скажіть! І як же мені тепер умирати? Яким лицем стати перед судом страшного, справедливого судді?

— Отче, отче! — сказала пані Олімпія, добираючи найсердечнішого тону: — не клевещіть на себе! Адже ж ви знаєте, на дні душі своєї знаєте, і я знаю, і Бог знає, що це все неправда, що ви сказали! Адже ж ви любили! І ви не зійдете з цього світу безпотомно.

Вона простягла йому свою руку, дивилась ніжно, по-давньому в його лиці. Та він увесь затримтів, мускули його лиця й уст задрожали судорожно, а в очах видно було перестрах.

— Ах, пані! — ледве дишучи, шептав він, заходячися кашлем. — Покиньте це! Ради Бога покиньте! Не воруште тих згадок! Адже ж вони вбивають мене! Адже ж це мій найтяжчий упадок! Ви, може, не розумієте навіть всієї його глибини!..

— Упадок, до котрого веде любов, ніколи не може бути таким страшним гріхом перед лицем Бога, котрий же є й Бог любови! — вро- чисто, але' якось холодно проголосила пані.

— Не хуліть, пані! Не ображуйте Бога! — поспішно промовив о. Нестор, махаючи руками. — Адже ви знаєте... Адже це чужоложство... Адже тут... Боже, Боже! Не дай мені вмерти, поки не спокутую хоч тисячної части цього гріху! Поки не оплачу його, кров'ю своєю не окуплю його! Адже тут, пані, було щось ще страшніше, ще поганіше за чужоложство!

— Ех, отче! — промовила пані Олімпія, нараз змінюючи тон, промовила холодно, різко, цинічно. — Що це вам знов у голову прийшло? Чого ви граєте передо мною комедію? Я її добре розумію, ѿ вона не робить на мене ніякого враження. Всі оті викрики, охання, балакання про страшний гріх, друге, десяте, все це дурниці.

Лишіть це для пансіонерок і для акторів. Нам, старим, зовсім не випадає грati комедію. За старі вже ми. Можемо говорити ясно й виразно й холодно, розумно. Адже ви знаєте добре, що Адась ваш син, і що ваш перший обов'язок... дбати про нього, запевнити його будучину. Чи гріх, чи два, що воно так сталося, це вже лишімо на Божу волю, але я думаю, що обов'язок чесного чоловіка тут ясний, і ніякими оханнями від нього викрутитися не можна.

Вона говорила це гризливо, трохи з притиском, та без патосу. Та про те видно було по її лиці, що для цієї розмови вона зібрала всю силу свого духа, всю свою енергію. Як грач на одну карту, так вона поставила все на цю смілу пробу. Вона досі ніколи ще не трібувала говорити з о. Нестором таким тоном, але, бачучи тверду, неподатливу, майже тупу його натуру, добре чула, що колись треба буде й так із ним заговорити. Нагода трапилася швидше, ніж їй того бажалося — та дарма. Пані Олімпія швидко слідкувала, яке враження зроблять її слова на старого священика. Сама не знаючи, коли йак це сталося, вона встала зі свого місця і в випростуваній, напруженій, майже грізній поставі наблизилася до нього, в поставі вовчиці, що, певна своєї сили, наближується до ягняти, щоб його без боротьби пожерти.

О. Нестор увесь закам'янів. Як сидів у фотелю під вікном, прислоненим рулетою¹), згорблений, опертий ліктями на поруччя фотелю, так і закляк, задеревів. Навіть руки його,

¹⁾ Рулета — штора

наставлені наперед, мов для оборони, з розпростертими пальцями, перестали тремтіти й виглядали мов дерев'яні. Дух у нім заперло. Широко витріщенні очі вперті були з виразом смертельної тривоги в лиці пані Олімпії. В тій жінці, що досі все являлася перед ним дамою, м'якою, ніжною, вищою істотою, він уперше тепер почув існування звіря, хижої бестії, що дрімає на дні душі кожного чоловіка, іноді воруваючися зовсім явно, а іноді ховаючись так глибоко, так старанно, що хочеться вірити, що її там і зовсім нема. О. Нестор досі не зауважив ніколи присутності того звіря в натурі пані Олімпії; тим більший був його перестрах у тій хвилині, коли побачив себе з ним оков око. Він чув, що супроти неї він безсильний, безпомічний, що від її ласки, від її доброї волі залежить пустити його живим або тут же розшарпати. Її спокійні, рівні слова не обманювали його; холодний бліск її очей, тверді мускули, що, напруживши по обох її щоках, бігали по них, то наближаючись до кінців уст, то відскакуючи від них, зціплені уста й ті рішучі кроки показували, що не зовсім добра воля панує в душі тієї жінки.

Довгу хвилю стояла мертвa тиша в покою. Ті двоє людей стояли одно насупроти другого непорушні, непевні, з почуттям страху й ненависті в душах, не зводячи з себе очей, не сміючи навіть поворухнутися. Нараaz відіткнули обоє, хвиля напруження пройшла. Дикий звір у душі пані Олімпії склався, руки о. Нестора знов затремтіли, і уста судорожно скривилися мов до плачу. Ледве дишучи зі зворушення, він промовив:

— Бог із вами, пані! Що... що це ви?

— Нічого! — якось неохоче буркнула пані сіла. Якесь гірке розчаровання, невідомо, відки й для чого, почало заливати її душу.

— Кажете: „обов'язок чесного чоловіка, не викрутишся!“... Хіба ж я не сповняв цього обов'язку? Чи я викручувався від нього?

— Е, що ви сповняли! Тих кілька тисяч, що дали на Адасів побут у Відні.

— Кілька тисяч! Хіба ж це мало? Хіба тисячі по дорозі пішки ходять?

— При таких гроших, які ви маєте, це нічого не значить.

— При таких гроших! Та які ж там у мене гроши! — з перестрахом скрикнув о. Нестор, для котрого тема про скількість його грошей була, може, ще страшніша від теми про смерть і страшний суд.

— Ну, ну! Зо мною не потребуєте в піжмурки грatisя! Я знаю добре, які ви гроши маєте, і кажу вам ясно й виразно, що вважаю ті гроши, всі, скільки їх є, за власність вашого й моjого сина.

Пані Олімпія сказала ті слова з крайнім напруженням, понуривши голову вниз, глухим голосом, мов не хотіла ані чути, ані бачити враження, яке вони зроблять на о. Нестора.

Це була її остання карта в тій смілій грі. Відкриваючи її, вона знала, що тут або пан, або пропав, що повороту для неї вже нема. І для того, висказавши їх, сама тепер мов задеревіла в німому очікуванні того, що скаже о. Нестор.

— Ніколи цього не буде! — вирвалось майже мимоволі з уст о. Нестора, не в наслідок застанови, а немов голосна луна всього того чуття, яке він віddавна мав до Адася.

Пані Олімпія ще глибше похилила голову, немов і ждала такої відповіді, і ледве чутним голосом запитала:

— Чому?

— Тому... тому, що я не хочу й не дам!

— То не рація.

— Бог би мене подвійно покарав! Роз за те, що ті гроші... адже це ціна моєї душі, моого життя! Адже це кров! Кров тисячів бідних людей, піт людський, котрий я нагромадив, і котрий упаде на мою душу. Ні, не хочу цього! Зверну їм це, зверну все до останнього гроща!

— Що це ви плетеете? Кому звернете? — з погордою й затаеною лютістю говорила пані Олімпія, знов звільна випростовуючись.

Та о. Нестор мов і не чув її.

— А, по-друге, тому що ваш Адась...

— Ваш, ваш! — скрікнула пані Олімпія.

— Що ваш Адась зовсім не такий чоловік, щоб я міг зі спокійним сумлінням віддати в його руки ті гроші.

— Так кому ж ви їх віддасте?

— Я вже знаю кому! О, не бійтесь! Я вже знаю!

— Ні кому їх не дасте! — твердо й різко замітила пані Олімпія. — Не маєте права! Вашому синові грозить банкрутство, позбавлення всього маєтку, а ви з якимись фантастичними думками носитесь.

— О, мої гроші не вийдуть йому на добро! — злорадно скрікнув о. Нестор.

— Нехай вас за це голова не болить! — відрізала пані Олімпія. Звір у її нутрі почав знов ворушитися й гарчати.

— Дозвольте, пані... ви тепер трохи тече... трохи роздразнені... чи невиспані... чи що.

Може б, ми ліпше відложили цю розмову на інший час?

І о. Нестор, говорячи це, піднявся з фотелю й почав очима шукати свого капелюха й палиці, щоб вийти з цього покою, притемнений простір котрого і сперте, душне та гаряче повітря давили його, запирали йому віddих у грудях, наповнювали його душу ще більшою тривогою. Та в тій хвилині на подвір'ю почувся гуркіт легкого візка й голосний стук кінських копит. Пані Олімпія поспішно виглянула крізь вікно, відхиляючи ролету й радісно скрикнула:

— Ах, Адась!

А потім, обертаючися до о. Нестора, строгим, розказовим тоном сказала:

— Ні, заждіть! Мусите розмовитися з Адасем! Що проти нього маєте, скажіть йому в очі, а справу треба вияснити. Нехай хлопак дармо не надіється, коли нема чого.

— Алеж я... Та хіба я!.. — почав було ремонструвати¹⁾ о. Нестор, котрому несподівана стріча з Адасем була дуже немила.

Але пані Олімпія майже силою посадила його назад у фотель, шепнувши рішуче й енергічно:

— Не робіть комедії!

А відтак, ідучи до дверей і простираючи руки, скрикнула другий раз:

— Ах, Адась! Ну, що ж? Ти сам?

VI.

— Добрий день мамі! — сказав Адась, поспішно входячи до покою. — Ах, і о. Нестор тут! Добрий день, добрий день!

¹⁾ Ремонструвати — заперечувати, противитися.

І Адась подав руку о. Несторові, що непорушний, блідий і немов оставлій сидів на кріслі. Та Адась навіть не дивився на нього а, привітавшися з ним, зараз, панським звичаєм, обернувшись до нього плечима й почав розмовляти з матір'ю.

Знає мама? Вчора в касині грали ми до третьої. Я виграв 50 гульденів; ну, розуміється, пустив їх зараз уночі з товаришами. Чудесна компанія була: Едзьо і Далько і Тадзьо, потім прийшли ще Фонсьо й Мілько. Чудесно провели ми ніч. Сьогодні всі п'ять будуть у мене на обіді, а потім у мами на гербаті.

— Як же ж це ти сам без них їдеш? Адже ж уж пора обідати, — промовила пані Олімпія, лице котрої роз'яснилося на вид сина, і котра відразу, бачилось, усею душою ввійшла в круг його інтересів.

— Вони їдуть. Тільки я випередив їх, щоб могти на хвильку вступити до мами. Може, тут у мами з запасами не теє... То я там дещо накупив, зараз знесьуть.

— Добрый мій! — півголосом сказала пані Олімпія, обіймаючи його голову й цілуочи його в чоло.

— Ну, що там! — сказав Адась, злегка відсторонюючи маму. — Нема про що й говорити. А як же ж тут мама живе?

— Н чого якось дихаємо. От ми тут власне з о. Нестором дещо про тебе балакали.

— Про мене? — здивувався Адась і, обернувшись на одній нозі, поглянув згори вниз на о. Нестора, що, видимо, затремтів, почувши, як названо його ім'я. — Шо ж ви таке про мене балакали?

— Про твою будучину, синку. Адже ж ти знаєш, що о. Нестор твій батько.

— Що мама дурниці говорить! — фукнув Адась.

— Ні, синку, не дурниці! Я вже давніше призналася тобі до цього гріха й тепер признаюся при нім самім. Спитай його, коли хочеш. Гнівайся на мене за це, чи не гнівайся, а що сталося, те вже не відстанеться. Та уяви собі, о. Несторчується близьким смерти, а не хоче сповнити свого останнього обов'язку супроти тебе.

— А то якого?

— Не хоче тобі записати свого маєтку.

— Ну, отче, це дуже негарно з вашого боку. Коли я ваш син, то кому ж ближчому ви можете лишити свій маєток? І кому потрібнішому¹⁾?

І Адась став перед о. Нестором, прибравши комічно-поважний вид. Його невеличка фігурка з рідким уже, на дві половини розділеним і гладко прилизаним волоссям, невеличкими блідорудими вусиками, одягнена в модний гарнітур²⁾ з рубіновою шпилькою у краватці, виглядала, мов з воску виліплена кукла. В сірих очах видно було втому, пересит життям і цинізм. На гладкому, низькому чолі ніяка поважніша думка не лишила сліду, а на устах грав легко-душний усміх. Слова матері про те, що о. Нестор є його батьком, не зробили на нього ніякого враження. Він підозрівав, що його мати грає цю комедію з тупоумним старцем на те, щоби схилити його до уложення заповіту на його користь, і для того взявся по-своєму піддерживати її ролю.

¹⁾ Потрібніший — той, що найбільше потрібує.

²⁾ Гарнітур — костюм.

— Ах, отче, якби ви знали, як я потребую грошей, багато грошей! — говорив він патетично. — Адже ж гляньте на мене! Я молодий, гарний, жити хочеться... гуляти хочеться. Коли йду вулицею, всі дівчата до мене всміхаються. Щастя, розкіш, і радість із кожного вікна манять мене до себе. Музика, вино, карти, товариство... ну, чого ви так скривились? Певно, ви як старий целебс того не розумієте. А все таки не бійтесь! І ви в молодших літах потрапили дещо! Вже коли ви з моєю мамою дійшли до ладу...

О. Нестор не видержав. Ця цинічна бесіда молодого панича збентежила його душу, відклинулась у ній усею силою обурення, на яке тільки він був спосібний. Зірвався зі свого місця, випрямився перед Адасем, вищий від нього цілою головою, і хоч увесь тримтів, мов тростина на вітрі, крикнув задихаючись:

— Мовчи, молокососе! Не смій так говорити про те, чого не розуміеш! Не смій жартувати з матері... і...

Та тут не стало в нього сили. Нерви взяли своє. Він знов упав на крісло, похилив голову й, закриваючи лице долонями, захліпав, як дитина.

Адась стояв на місці. Цинічний усміх не щез із його лиця при тім вибуху о. Нестора, першім вибуху, який від давніх-давніх літ із ним притрапився.

— Ого, го! — мовив він насмішливо. — Шановний татко аж тепер пригадав собі, що має дитину й хоче зо мною обходитися як із дитиною. Смію пригадати шановному таткові, що я вже давно повнолітній.

— Не клич мене татком! — сказав о. Нестор, перемігши трохи свій пароксизм.

— Чому ні? Коли це так, як мама каже то не маєте чого стидатися. Хіба я поганий син?

— Будь ти собі й найкращий, але я тебе не хочу знати!

— Е, так то зло не буде! — мовив Адась. — А втім, як ваша воля. Поки живете, можете мене не знати, я про те не стою. Але при смерті раз тільки про мене згадайте, тоді, як будете робити свій заповіт.

— Ну, певно, що згадаю, — буркнув о. Нестор.

— І напишіть там пару слів.

— Певно, що напишу.

— Ну, а що напишете?

— Вже потім прочитаєш.

— Ні, я хочу тепер знати.

— А коли хочеш, так слухай. Із свого капіталу я зроблю фундацію¹⁾ для бідних. Для різних категорій: для хлопів, зруйнованих лихвою, для переступників, випущених із криміналу й позбавлених зарібку, для невилічимих хорих. Уесь свій капітал на це оберну й додам у заповіті: а коли б мій син Адам Торський або його потомки опинилися в котрій-небудь категорії тих бідняків, то перед усіма іншими мають мати першенство до запомоги.

— Щоб ви самі ще зійшли на неї, дорогий таточку! — скрикнув Адась. — Я надіюсь, що вам рука всхне, заки зможете написати такий заповіт.

— Як не зможу написати, то подиктую.

— Швидше занімієте.

— Вже я найду спосіб, щоб зробити те, що хочу. Але одно скажу тобі й твоїй матері:

¹⁾ Фундація — запис

на спадок по мені не гостріть собі зуби! Ніколи його не побачите!

— Побачимо, як воно буде! — промовила пані Олімпія, що ввесь час тої розмови між Адасем і о. Нестором сиділа при вікні, обернена до них плечима, а тепер знов обернулася лицем до о. Нестора.

Хвилину тривала понура мовчанка. Навіть Адась почув, що ціла та розмова була якась огидна, і перестав усміхатися. Шкарапуща ченої подоби, в которую ті троє людей досі старавно заховували свої властиві чуття, тепер, не знати для чого, раптом розскочилась, обпала й щезла, і таємна досі ненависть, зажерливість та цинічна жадобавживання чужим коштом виступила наверх. Серце о. Нестора ще щільніше замкнулося перед тими людьми, а заразом перший раз тепер у глибині його душі заворушилося те чуття, яке проймає подорожнього, що, мандруючи пустою лісовою стежкою, нараз попаде в середину вовчої тічки.

Та він потрохи злякався й себе самого. Адже ж ті жорстокі, брутальні тони, що вирвалися з його грудей при наляганнях пані й її сина, чи ж вони не були відгомоном його прив'язання до тих марних грошей, до тієї непожиточної для нього мамоні, а ненависті до живих людей, близьких йому, зв'язаних із ним — нехай що тільки гріховними зв'язками? Тепер після цієї розмови зв'язки ті порвані, дальнє супокійне життя його в цьому домі неможливе — це він ясно бачив, і знов почував холодну тривогу дитини, котра серед ночі найдеться сама в густім лісі. Куди тепер подітися? До кого вдатися? Кому повірити себе й той нещасний свій капітал, що чим далі, тим більше

зі скарбу ставав для нього тягарем, небезпекою? О. Нестор був так збентежений і зворушений до глибини луші, що не мав сили розміркувати над цими питаннями. Він почував тільки страх, небезпеку й непевність тут, де тепер находився. і другий раз, тремтячи й хапаючись, мов переляканої безпомічної дитина, встав із крісла й почав збиратися до відходу. Цим разом ані пані Олімпія, ані Адась не зупиняли його, не промовили до нього ані слова. Він вийшов, не прощаючись і не кланяючись, і потюпав до свого покою, де зараз щільно замкнувся, немов боячись, щоб зараз же за ним у білий день не прибігла сюди яка погоня.

А пані Олімпія й Адась іще хвилину мовчали. А вкінці Адась із плаксивим видом обернувся до матері:

— Що ж тут властиво сталося? Чого він так розгнівався?

— Не розумію, — холодно відповіла пані. — Щось сталося старому. Прийшов і почав говорити про свою близьку смерть, про свої гріхи, про покуту. Чорт зна що за дурниці! А мені зовсім не до того було. Розлютив мене натяком на те, що хоче записати свій маєток на якусь фундацію. Я почала йому, як розумному чоловікові, вияснювати, що його обов'язок записати все тобі, а він ні та й ні!

— І чого ж він так ненавидить мене?

— Хто його зміркує? Я думаю, що він не так тебе ненавидить, як гроші свої любить і боїться, щоти їх швидко розпустиш. Скільки разів я тобі говорила, Адасику, щоб ти при нім не надто показував свою панську натуру, вдавав скромного, трудящого та дбайливого господаря.

— Ех, буду я перед старим ідіотом маскуватися та комедію грati! — скрикнув із огидливим жестом Адась.

— Ну, ось бачиш, що з того вийшло. Тепер я вже й не знаю, що далі буде.

— А я не боюсь, — весело сказав Адась. — Коли він так любить свої гроші, то, певно, й до смерті не схоче розстатися з ними, не напише заповіту, і вони...

Тут увірвав. Як колишній правник він знов, що гроші ті ні в якім разі не стануть легально його власністю, тим більш, що перед судом годі йому буде покликатися на своє синівство, в котре й сам він не вірив.

— Ну, що вони? — запитала пані.

— Та що, по закону перейдуть на державний скарб, а хіба невеличка частина піде на громаду.

— Е, це ще хто його знає, як буде! — промовила таємно пані, здвигаючи плечима. — Коли б тільки він справді не зробив заповіту без моого відому.

— Або коли б не схотів від мами геть випровадитися! — додав Адась. — Я щось так міркую, що він мами боїться дуже.

— Ні, про це не бійся! Вже я не буду дурна. Вміла його досі держати при собі, зумію вдергати й тепер. Чень то вже недовго буде. Та чорт із ним! Тобі пора їхати додому. Адже твої товариши леда хвиля¹⁾ тут будуть.

— Правда ваша! Пора їхати. Щоб чорт узвял дурного попа! Попсував мені ввесь гумор! Тьфу! Як він на мене визвірився! Точнісінько, мов би небіжчик із труни піднявся! Так до побачення з мамою!

¹⁾ Леда хвиля — ось-ось, незабаром (польськ. ladachwila).

— До побачення! — сказала пані Олімпія. — А прибуваїте швидко, не дайте мені довго чекати!

Адась вийшов із маминого покою і, свищучи якусь мелодію, підхоплену в кафешантані, сів на свою повозку й поїхав.

А за хвилю по його виїзді з тих самих сіней тихесенько виповз Гадина, що там сидів у порожній бочці від капусти й підслухав усю розмову пані з о. Нестором і з сином. Виповзнувши на подвір'я, він нараз випростувався і, свищучи якусь пісню, пішов просто попід панині вікна, немов тільки що вернувся відкись зі села. Пані побачила його.

— І куди ти, погане насіння, волочишся? — скрикнула вона крізь вікно.

— В церкві був, — байдужно й спокійно відповів Гадина й ішов далі.

— Стій! Зачекай! — скрикнула пані, вихиляючись. — У церкві? Хіба тепер із церкви вертають?

— Трохи по селу походив, поміж парубками.

— По селу? І чого тобі в селі потрібно?

— Аджеж нині у дворі роботи нема, то чень можна трохи з людьми поговорити! — буркнув Гадина.

— Ах, ти огиднику! — лютилася пані. — З людьми поговорити! І які там люди скочуть говорити з такою худобиною? Ти, певно, в корчмі сидів!

— А що то, пані мені гроші дали, щоб я мав з чим у корчмі сидіти? — з'їдливо відрубав Гадина, близнувши на неї своїми чорними, як два вуглі, очима, аж пані Олімпія поблідла з лютості.

— О, не бійся! — скрикнула вона. — Знаю я, відки ти гроші береш!

— Відки? — понуро, але твердо огризнувся Гадина.

— І ще питаєш! Небоже! Пам'ятай собі, що ти ще кримінал навідаєш! Чуеш?

— Може й навідаю, та чень дастъ Бог, що не сам.

— А це що має значити? Кажи! — скрикнула пані.

— Нехай пані так голосно не кричать, бо я також дещо знаю!

— Шо? Шо? Шо? — аж завищала пані Олімпія. — Шо ти знаєш? Ну, скажи, що знаєш?

— Е, з великою панею багато б говорили, — грубо відповів Гадина, добре знаючи, що цвігнув її по-болячому. — А я от голоден, а там певно вже без мене пообідали.

І, обернувшись плечима до пані, він пішов до кухні, де челядь справді вже вся сиділа при обіді, не думаючи чекати на нього. Гапка привітала його рясною лайкою, та він цього не слухав, але вхопивши ложку, ів, що міг захопити. Тільки підігнавши трохи за другими, він відсалпнув і озирнувся по товариству. Тут був і старий Деменюк, і пастух від коров із підпасичем, і садівник зі своїм хлопцем, і Параска. Всі були, очевидно, голодні, бо не розмовляли нічого, тільки їли мовчки, сербаючи з великої миски яблучний суп, на котрий садівник дав яблук-падальниць, і закусюючи її чорним хлібом.

Аж коли суп скінчився і Гапка принесла величезний баняк¹⁾ картоплі, а за нею Параска миску квасного молока, язики трохи розв'язалися.

¹⁾ Баняк — бляшаний або залізний казан.

— Що там таке сталося, Йосипе? — запи-
тав Деменюк, обертаючися до Гадини. — Чого
це пані так на тебе розкричалася?

— Видно, що мене дуже любить, — смі-
ючись, сказав Гадина, вишкрябуючи ложкою
миску від супу.

— Ну, але ти її, видно, ще ліпше любиш, —
доповів садівник. — Ми вже тільки слухали:
ти їй слово, а вона тобі десять, ти щораз
тихіше, а вона щораз голосніше.

— Ну, так! Я все з процентом плачу, —
не без гордості сказав Гадина, забираючись
до картоплі.

Картопля була в лушпині, її треба було
теребити, і це розгнівало його.

— Гапонько, матінко! — промовив він широ,
обертаючись до Гапки.

— А що тобі, небоже? відповіла та та-
кож лагідно, впадаючи в його тон.

— Дай тобі Боже, щоб з тебе так ті ан-
гели з ріжками по смерті шкуру лупили, як
ми тепер оту святу бульбію мусимо при
обіді лупити!

Загальний регіт був відповіддю на це по-
божне бажання.

— Ах, ти чортівське плем'я! — скрикнула
Гапка, — та за що ж ти мене так тяженько
кленеш?

— Тяженько? Я хотів як найделікатніше.
А то за те, що нам отаку бульбію в мундурі
подаєш.

— Непотрібе, ти! — напустилася на нього
Гапка, замахуючись здоровенною варехою.¹⁾ —
Адже як тебе зайду по гамалику²⁾, то світу

¹⁾ Вареха — ложка

²⁾ Гамалик — лице.

Божого не побачиш! Ти думаєш, що я не маю іншої роботи, як для тебе бульбу шкробати? А сам ти що нині ввесь ранок робив? Чому не прийшов та не пошкробав? А шкробало б тебе попід серце та по печінках, ти, худобо погана! А дивіть на нього!

Ледве-не-ледве вдалося Деменюкові втишити Гапку хоч настільки, що вона тільки потихо в закутку бурчала та вичитувала Гадині безконечні парамеї¹⁾). А Гадина ані вухом не вів у той бік. Він сміявся, жартував з пані Олімпії, моргав до Параски, штуркав підпасича, трохи тумануватого²⁾ хлопчика, оповідав про те, як Цвяха били під корчмою, і загалом був дуже в веселому настрою. А коли скінчився обід, він, виходячи, вщипнув Параску в рам'я, моргнув на неї значуче й, вийшовши на подвір'я, скрутися сюди-туди. Й коли всі розійшлися, він шмигнув до возівні. За хвилину, крадучись, прийшла туди й Параска.

— Ну, що чувати? — шепнула вона.

— Чудово, чудово! — шептав радісно Гадина.

— Ну, що таке, кажи!

— Знаєш, я підслухав розмову старої відьми з попом! Скажу тобі, чудо! Посварилися на-забий!

— Ну, що ти кажеш?

— Аж мені самому страшно було. Так і думалось, що вона кинеться на нього й задушить його на місці.

— Та за що?

¹⁾ Парамей — молитви.

²⁾ Тумануватий — дурнуватий.

— Не знаю вже, з чого їм пішло, бо початку розмови я не дослухав добре, але те знаю, що стара налягала на попа, щоб записав усі гроші на панича. „То ваш син“ — каже. А він ні, та й ні! Потім панич приїхав, знов удвох почали на нього налягати, аж старий розлютився й так крикнув на панича, що я й не думав, щоб він так потрапив кричати.

— Ну, й нам чим же стало? — зацікавлена, питала Параска.

— Затяvся старий. Усе одно товче: „Не запишу, Бог би мене покарав, хлопам роздам“.

— О, о, о! Хлопам? Яким хлопам?

— Або я знаю! Потім казав, що на бідних запише, а паничеві ні, та й ні.

— Ну, а стара що?

— А стара, як та ворона, все своє: „Отже ж не запишеш ні кому, тільки нам! Отже наші будуть ті гроші“.

— Що ти кажеш? — скрикнула Параска, б'ючися об полі руками.

— Що чуєш.

— Що ж вона гадає з ним робити?

— Або я знаю. Та видно, що щось вони гадають, бо потім ще добрий час самі без попа розмовляли тихіше, так, що я не міг чути.

— Ой, то щось може вийти погане! — зо страхом сказала Параска.

Певно. Ота стара відьма до всього спосібна. Та вже я буду її добре пильнувати.

— Пильний, пильний, може з того що добре і для нас вийде! — сказала Параска й незначно, мов миша діркою, вишмигнула з возвінні. Гадина тількищо простяг руку, щоб її обняти, та її вже не було.

— Парако! — кликнув він ієтиха у слід за нею, та вона вже була далеко. Маркітний¹⁾ сам на себе й на неї, Гадина хвилинку постояв, подумав, а далі поліз на підрю²⁾ і, прогорнувши собі в сіні вигідне леговище, ліг спати.

Тим часом Адась, виїхавши від матері, погнав долі селом, туди, куди недовго перед тим вертав о. Нестор по розмові з ковалем Гердером. Розмова з о. Нестором ще трохи млоїла його, мов оскома на зубах, та швидко інші думки прогнали те приkre вражіння. Була це плитка³⁾, легкодушна й наскріз змислова⁴⁾ натура, в котрої фізичні імпульси переважали над духовими, чуття перемагали думку. Дбати про далеке будуче, укладати якісь хитрі пляні — не було його ділом: він ловив момент, не дбаячи про те, що той момент сплодить і до якого кінця доведе. Життя було для нього тільки сумаю змислових розкошів, тож полювання на ті розкоші було цілим змістом його змагань і заходів.

Порівнявшись з обіствам кovalя Гердера, він почав їхати помаліше і просто брами три рази голосно луснув батогом. На подвір'ю загавкали пси, але з людей ніхто не обізвався, ніхто не виглянув на те лускання. Трохи маркітний, Адась поїхав дальше. Перед ним розкрилося широке, безмежне поле, і його очі побігли по тім полю мов бистрі шуліки, шукуючи добичі. Он там серед високого жита, що це таке мріє-похитується, червоне та повне?

¹⁾ Маркітний — невдоволений, ніяковий.

²⁾ Підря — горище у клуні чи стайні.

³⁾ Плитка — неглибока, поверхова, мілка (польське).

⁴⁾ Змисловий — чуттєвий, коли переважає сексуальна (полова) сторона.

Чи то маківка така здорова? Ні, мабуть! Воно повзе, рушається межею, пробирається наперед до дороги. Адась повеселішав, радісно луснув батогом і вдарив по конях, котрі, чуючи запах знайомих піль і близькість стайні, форкаючи, помчалися стрілою. Ось уже близько та червона маківка. Видно виразно, що це не маківка, а дівоча голова, заквітчана та прибрана червоними та зеленими стрічками. З-під тих квіток і стрічок роздається дзвінкий дівочий голос, ллеться пісня, тужлива та притім якась кокетливо оживлена коломийка:

*Била мене моя мати в четвер по вечери,
Щоби я ся не дивила в очі паничеві.
Ой, бий мене, моя мати, хоч на смерть мя убий,
А я вийду на вулицю: „Паничу мій любий!”*

Адась зупинив повозку супроти тої межі, по котрій ішла дівчина, і скрикнув радісно:
— Це ти, Маланко?

— Ні,— відгукнула Маланка й раптом потонула з головою в високім житі. Добру хвилю її не було видно, тільки чути було шелест жита, видно було, як воно розхилилося й хиталося там, де вона пробігла. Нараз Маланка, вся червона, як квітка, в білій сорочці і в червоній спідниці, вибігла з-поміж збіжжя, легко, мов серна, перескочила через придорожній рів і такоже легко вискочила на повозку. Адась сидів на переді й сам поганяв кіньми, і Маланка обхопила його з-заду руками за шию й покривала його лице, чоло, очі й волосся безумними, палкими поцілунками.

— Ну, досить того, досить! — промовив Адась, держачи в одній руці віжки, а в другій батіг і не можучи собі дати ради.

— Любий мій! Дорогий! Гарний! Квітко моя! Раю мій! — шептала Маланка, не перестаючи його ціувати. — Я так і знала, що ти сам іхатимеш, надіялась тебе!

— Ідь зо мною на фільварок! — мовив Адась, обнімаючи її одною рукою й цілуочи її гарячі, малинові уста.

— Добре! — промовила радісно дівчина, але зараз посумніла й додала: — Але хіба тільки на коротку хвилину.

— Чому? Адже нині неділя.

— Все одно, роботи багато

— Е, плюнь ти на роботу! Дадуть собі ради й без тебе.

— Ні, любий мій! Я слуга. А до того ще... знаєш? Вони пильнують мене. Батько закавав гостро, щоб я з тобою не видалася, а сьогодні приводив навіть старого єгомостя, щоб мене впоминав.

— Ого! — скрікнув Адась.

— Ну, та я пустила йому тумана в очі, сказала, що про тебе й не думаю, ані ти про мене. Та про те коваль і його син готові зараз вихопитись, куди я пішла, хоч я випросилась на часинку до Гапки, тої, що у дворі.

— Не бійся, не похопляться!

Вони їхали ще якийсь час гостинцем, а потім звернули на польову дорогу, що вела до фільварку. На полі не було ані живої душі, тільки збіжжя, що дозрівали, шуміли й хвилювались у легкім вітрі, та де-де пасмуга конюшини наповнювала повітря медовим запахом.

— Ну, годі! — скрікнула нараз Маланка й легко, ледве чутно зіскочила з повозки. — Далі я не поїду. Тут уже близько фільварок. Міг би мене хто побачити з тобою.

— Що? Ти хочеш геть іти? Покинути мене? — сумно, м'яко промовив Адась.

— Завтра побачимось.

— Ні! Слухай, Маласю! Іди оцею межею, ввійди в сад, там є діра у плоті, там тебе ніхто не побачить, а садом доберись до альтанки й там зажди мене. Я тільки хвилечку, тільки коні поміщу і слугам розпоряджу, що мають робити. А потім вибіжу до тебе і проведу тебе до свого покою.

— Е, не хочу! Боюсь.

— Не бійся, мое серденько! Чого тобі боятись? Я так зроблю, що ніхто тебе не побачить. Пообідаємо разом, а постім підеш собі додому.

Надія провести спокійно кілька хвилин разом із улюбленим паничем, обідати з ним, наговоритися з ним досита — була дуже понадлива для Маланки, і по короткім вагуванню вона пристала. Не кажучи й слова більше, вона шмигнула у збіжжя і щезла в ньому, а панич, весело подсвистуючи, поїхав до фільварку.

VII.

О. Нестор увесь трясся мов у лихоманці.

— Так ось воно як! Ось що сидить на дні тої чемності та прихильності, тої старанності за мое здоров'я, тої безкорисної услужливості! Спекуляція на мій маєток! Цинізм! Безстидна грубість! Боже, Боже!

Тремка рука довго не могла попасті з ключем у дірку, щоб відімкнути двері від покою, і, відімкнувши двері, він добру ще хвилю

мучився, поки витягнув ключ, устромив його з нутрішнього боку й на два спусти замкнув двері зі середини.

— Не чуюся я тут безпечним! — бормотав він, обзираючи, чи щільно позамикані вікна. — Не чуюся... ані на хвилину... А ну ж їм за довго стане чекати! А ну ж вони... Господи, рятуй мене!..

Хороблива уява, зворушена недавно перебутою сценою, бентежила всю його душу, паралізувала всі зостанки його енергії. Він дивився й не бачив, пригадував і не тямив, метався то сюди, то туди, хапався за одно, друге й десяте, а ні в чому не міг найти ладу, ні з чим не вмів дати собі ради. Бачив добре, що вікна не замикаються щільно, що в них бракує скоблів, що в одному збита шибка, й одчинити його зовнішору нема ніякої трудності; бачив це виразно в тій хвилині, як не раз уже перед тим,— тепер бачив це навіть докладніше, чув живіше всю небезпеку цеї обставини та, поставивши хвилину з витріщеними очима перед вікном, метнувся безтямно в другий бік, бо щось іншого звернула йому на ум збентежена уява.

— Адже ж усе наверх, по шухлядах, по кишенях! — скрикнув він і, ледве перебираючи ногами, дихаючи приспішено й нерівно, побіг до свого покою й почав судорожно відмикати шафи, висовувати шухляди, виймати різні старі реверенди, штани, камізельки, кваплячись, шукаючи чогось і зараз же кидаючи все безладно на купу. Нараз знову зупинився. Крізь вікно, обернене до полудневого заходу, кидало сонце до його покою ясний сніп світла. Йому здавалося, що крізь це вікно хтось заглядає до

Його покою, цікаво слідить за всім, що він робить, їдовито підсміховується з його безпомічного поспіху, з його безсильного шарпання. Він побіг до вікна, виглянув надвір — нікогі сінько. Відійшов від вікна, та тут же пригадав собі, що лишив його отвореним.

— Боже мій, Боже мій! — простогнав він, чуючи, що не може опанувати своєї тривоги і свого зворушення. А власне тепер Йому треба б якнайбільше спокою й сили, щоб роздумати, розміркувати, що й як дальнє почати з собою! Адже кожна хвиля опізнення грозить небезпекою. Він і так досі хто знає, як глибоко заletів у западню через свою необережність, через недбалство, — ні, через сліпу віру в доброту й чесність тої жінки. Хто знає, які вона вже сіті на нього розставила! Хто знає, чи не навмисне, з обрахованням вона вибухла сьогодні, визвірилась на нього з оцею звірячою фізіономією, щоб поразити його, спаралізувати його силу й спокій, зробити його безпомічним і безрадним у хвилі найбільшої небезпеки!

— Боже, Боже! — стогнав о. Нестор, мало не плачуши й силкуючись, аж до болю в мізку силкуючись зібрati всю владу свого духа, спрягти в порядні ряди свої думки, запанувати над нервами, привернути рівновагу між постановами й вчинками. Він сів при отворенім вікні й почав вдивлятися в зелень дерев і синяву безхмарого неба. Свіже, тепло, запахуще повітря й вид широких, рівних, барвистих і спокійних площ трохи відсвіжили його нерви, навіяли на нього заспокоення. Він почав дихати рівніше, повільніше; дрож уступила, і в голові почало прояснюватись.

— Ні, я ще не труп! — промуротів він. — Я ще вам не *anima vilis*¹⁾, на котрій би ви могли робити свої досявді! Я ще з вами поборюся! Може, то й ліпше, що так несподівано, так цинічно й безстыдно виявили свій апетит на мое добро! Злій демон, котрому ви служите, зробив собі з вас жарт, огидний жарт. Ви думали, що я відразу впаду, подамся, й ви візьмете мене в руки і зробите зо мною, що схочете! Аж ні! Ні, ні, ні, ні! Я отямився! Ви шпигонули мене, а я прокинувся з тяжкого сну! Того мені й треба було! Спасибі, спасибі! Тепер я вже не сплю, тепер я добре чую й бачу, де я і що зо мною робиться! Тепер я не дамся! Не дамся! Не дамся! Виведу вас у поле! Зажартую собі з вас іші гірше, ніж ви собі з мене жартували!

І, збираючи докупи всі свої сили, з певним страхом він стрібував стати. Боявся власної немічності, але врадувався дуже, коли побачив, що немічність та минула, що це перед хвилиною був тільки наглий, хвилевий напад, а не початок тяжкої хороби. Він чув себе легким і хоч назверх спокійним. Чув, що може думати й виконувати свої думки. Мов блискавки, мигали в його голові різні пляни, дики, фантастичні, але за кожним услід бігла холодна розвага, ловила його на лету, розщипувала, мов пострілену птицю, і кидала в нівеч. А за дикими й фантастичними плянами, що були немов останні ракети уступаючого зворушення і тривоги, пішли звільна поважніші, практичніші думки.

— Фундацію! Фундацію зроблю! Нехай хоч бідні люди мене добрым словом споминають!

¹⁾ Нічого не варте сотворіння.

Оті слова повторяв він, немов хотів витвердити їх напам'ять, цвяхом убити у свою душу. І вже укладав собі, як він поїде до Львова, відшукає знайомого нотара, спише заповіт. На душі його почало робитися легше, легше, свобідніше на саму думку, що його капітал не пропаде марно, не піде в руки неробів, котрі швидко зуміють промити йому очі. Але це вдоволення знов почало бліднути, розвіватися парою, а з темного хаосу вражінь виринали нові погрози. Поки то ще до Львова! От це вже два роки, як він не був у Львові! Та й чи легко то йому старому туди вибрatisя! Як і на кого лишити помешкання! Адже ж остання його подорож пам'ятна йому — ой, і дуже пам'ятна тим, що його тоді обікрали. О. Нестор, звичаєм скупарів та загребигрошів, до тої міри опанований був пристрастю громадження, збирання та складання, що ніколи не міг дійти до того, щоб вести порядний список своїх доходів і трат, щоб мати ясне уявлення того, скільки він мав маєтку. Незлічиму силу разів він постановлював собі „завтра зробити докладний рахунок“, та все якийсь забобонний страх зупиняв його при виконуванню цього діла. Він ніколи не вийшов понад уложення спису нумерів книжечок та цінних паперів; готових грошей: червінців, талярів і інших монет, що були в нього поскладані в різних купках та в різних криївках¹), він так ніколи й не міг дорахуватися до ладу. От тим то й вийшло, що, коли під час його останньої подорожі до Львова до його помешкання закрався злодій, о. Нестор тільки по розбитім вікні та

¹⁾ Криївка — сховка (польське).

зламанім замку в шафі доміркувався, що чиясь чужа рука господарювала в його хаті. Що й скільки забрав йому з хати цей непрошений гість, він докладно не міг дочислитися. Тільки по довшім слідженням й порівнюванню він перевеконався, що забрано йому шість книжечок щадничих вартості 6000 гульденів, а що понад це, — то хіба Бог один знає. О. Нестор нікому не признався про розмір своєї шкоди, тільки одній пані Олімпії розповів про все, просячи, щоб не розголошувала цього й заховала діло в секреті.

— Щадничі книжечки злодієві не прида-
дуться ні на що, — говорив він. — У мене є
нумері, і я ще нині телеграфічно завідомлю
касу, що такі книжечки в мене вкрадено, зна-
чить, вона їх нікому не виплатить, а коли хто
зголоситься за їх виплатою, той сам себе від-
дасть у руки поліції. А що крім того вкра-
дено, це вже... — і о. Нестор махнув ру-
кою, немов хотів сказати: Бог з ним, з тим
злодієм!

— Щось там дрібних грошей забрав, — додав
о. Нестор, — здається, небагато, бо що там
він у мене багато найде! Ну, та ще годинник
срібний, старе клепало! Не варто задля того
ї крику підіймати. А вже найсмішніше те, що
в додатку взяв чоботи, і то не старі, а нові!
Га, га, га! Якби він знав!..

О. Нестор не доповів. Йому ніяково було
призватися, що в старих, дірявих та заплісні-
лих чоботях він якраз тоді мав зложених пару
тисяч самими дукатами, коли тим часом нові
стояли порожнісінky.

Пані Олімпія справді заховала в секреті опо-
відання о. Нестора про цю крадіжку, та справа

вийшла потроху на верх без її вини. Власне ті нові чоботи видали злодія.

Одного дня, коли о. Нестор нічогісінько не надіявся, застукано до дверей його покою, а коли він відчинив, побачив жандарма, котрий держав закованого в ланцюжки Цвяха. За жандармом стояв віт із присяжними¹⁾, а за ними ціла юрба народу. Присяжний мав у руках украдені в о. Нестора чоботи, котрі Цвях хотів було продати в містечку та котрі видали його тим, що в нутрішній частині халяв вистебнуване було зеленою ниткою ім'я і прізвище о. Нестора. Цвях, як неписьменний, не надіявся зради, але купець зараз пізнав, у чому справа, і віддав його в руки жандарма.

О. Нестор іще й досі без холодної дрожі не може спіомнити про ті сцени, що тоді відбулися в його помешканні. Йому прийшлося при всіх людях признатися, що його обікраєно, подати нумері щадничих книжечок, суму готівки (не знаючи її докладно, він подав як найменшу, кілька сот гульденів) і опис годинника. Він дрижав увесь час переслухання, вився й путався далеко гірше від злодія, котрий водно божився, що, крім чобіт, не вкрав нічогісінько. І справді, докладна ревізія в помешканні Цвяха не виказала ніякого сліду крадіжі, та про те його оповідання про сам факт тої крадіжі було дуже фантастичне та не подібне до правди. Коли б вірити Цвяхові, то до крадіжі цих нещасних чобіт він прийшов зовсім випадково й навіть невинно. Правда, він признається, що ніччю лазив попід вікна о. Нестора, й не міг вияснити, чого там шукав. А, лаячи попід

¹⁾ Вони звалися колись на Україні виборними (понятими).

вікна, він нараз почув стук у покою. Скрикнув, — і в тій хвилині якась фігура вискочила крізь відчинене вікно й, побачивши його у траві, шпурнула на нього чобітами так, що мало йому зап'ятками ока не вибила. І Цвях із плачем показував величезний синяк під оком. Та всі, хто чув це його оповідання, замість співчуття над такою його пригодою, тільки репоготалися, війт аж поклепав його по плечах і сказав:

— Ей, Цвяше, Цвяше! Та вже як берешся брехати, то хоч би щось дрібочку розумнішого видумав!

Цвях дістав від жандарма, що дістав „до признання“, та не признався ні до чого. Його завели до Львова, посадили до криміналу й засудили за цю крадіж на півтора роки в'язниці. Він відсидів своє й вернувся назад у село, та о. Несторові від цього ані раз не було легше. Щадничі книжечки пропали, як камінь у воді, готових грошей також не слідно було у Цвяхових руках, тільки годинник віднайшла львівська поліція в одного золотника, котрий купив його, як старовину, в одного крамаря, а той знов мав його купити в якогось проїзного пана в Чернівцях. Тут нитка урвалася, й о. Нестор із цілої цієї пригоди, крім матеріальної втрати, виніс іще й те пересвідчення, що здобув собі нового ворога — Цвяха, чоловіка, котрий не має що тратити і готов відважитись на всяке найогидніше діло.

Від часу цієї пригоди, а особливо від часу повороту Цвяха з криміналу в село, о. Нестор позаводив різні обережності, раз-у-раз видумував різні штуки, брався на різні способи, щоб перехитрити, ошукати та на хибну дорогу

звести сподіваних злодіїв. Він ненастанно переховував гроші в інші місця, ніколи не держав прикупі більших сум, мав кілька списів своїх цінних паперів і держав кожний список у іншому місці й то звичайно там, де б його найменше можна надіятися, позаводив різні секрети при замках шаф та шухляд у комоді, одним словом— провадив формальну дуже складну стратегію проти фіктивного ворога. Ця стратегія наповнювала його вбоге старече існування, удержувала його мозок і нерви в ненастяному руху й напруженю, хоча й не хоронила його грошої ніколи від пронизливих очей та хапчивих рук якогонебудь Гадини. Кілька разів траплялося то Гадині, то декому іншому зі слуг підглянути криївки, де о. Нестор ховав гроші — звичайно невеличкі суми, кільканадцять або кількадесят гульденів. Відомо, цих грошей о. Нестор у такім разі не находив уже у криївці, та, крім моментальної прикорости, це не робило йому великої гризоти, і він ніколи з-за них грошей не робив крику, не збивав бучі, боячися зрадитись перед людьми, що має багато грошей, а не менше того боячись на випадок відшукання злодія нажити собі в ньому нового ворога. Тільки один Деменюк, пару разів найшовши випадково такі криївки з грішми в саду, мовчки відносив гроші о. Несторові, котрий так само мовчки, зо стидом приймав їх і переховував у інше, безпечніше місце.

Все це пригадував тепер о. Нестор, то сидячи при вікні, то знов устаючи й укладаючи в голові смілий план, що йому робити, щоб огородити себе від якоїсь гіршої пригоди, котра — він чув це цілою душою — грозила йому від тих людей, що його оточували. „Треба

зробити все, що можна! А поперед усього треба докладно обрахувати все, що маю. Адже це вже тепер не мої гроші! Це фундаційні гроші, котрими я завідую, тож мушу знати, чим я завідую і скільки від мене мають право жадати!"

Тепер уже ніяка забобонна тривога не спиняла його від роблення обрахунку. Та про те бережність конечна! О. Нестор замкнув вікно й заслонив його полотняною фіранкою¹⁾, а опісля почав із шухляд комоди, із шафи, з кешенів убрання, з-поміж різних шпаргалів, з-під печі, зі середини печі і з різних можливих і неможливих криївок видобувати звитки паперів, пакети, мішечки, скрутлі²⁾ та рулони. Все це він клав на купу, на стіл, поки, вкінці, втомлений і спотілий від ходження та лаження, й сам не впав на фотель коло столу, важко дишучи та стираючи піт із чола. Відітхнувши, почав звільна, обережно розв'язувати пакети, розвивати рулони, складати осібно, по категоріях, книжки щадничі, осібно облігації, осібно льоси, осібно акції, осібно дукати, осібно всякі інші монети. Весь стіл був заставлений тими паперовими та металевими батеріями—вид, якого не один банкір позавидував би цьому скромному, опущеному, нужденно одягненому старому священикові.

Розставивши все в порядку, о. Нестор уявив аркуш паперу й почав списувати — старанно, виразно й по порядку — кожну категорію тих цінних речей. Ця справа забрала йому доволі багато часу; пройшли дві години, поки він списав усе й підвів суму всьому своєму маєткові.

¹⁾ Фіранка — занавіса в вікні (нім. Vorhang).

²⁾ Скрутлі — звитки, все, що скручене.

Почисливши все звільна, він прочитав остаточну цифру без голосу, тільки рухаючи безкровними, тонкими губами. Прочитав і мов одеревів, не зводячи очей із паперу. Ще раз прочитав, а потім стрібував вимовити наголос ту цифру, немов очам своїм не вірив, щоб це могла бути правда.

— Дві... двісті п'я... десят тисяч, — прошептав він півголосом і широко витріщенні очі впер непорушно в пусту просторінь перед собою, — двісті п'ядесяти тисяч, чверть мільйона! Ну, я ніколи не думав, щоб аж стільки того було! Ніколи не надіявся! Ніколи б був не повірив, якби мені це хтось інший сказав! А тим часом... так, не інакше! Рахунок зовсім вірний, цифри не брешуть! Он воно як! Он на що вони зуби гострять!

І раптом знов тривожні думки, мов чорні хмари, поволоклися по горизонті його уяви.

„О, вона мусить догадуватись, мусить знати, скільки в мене грошей є! Може, не все знає, але догадується. Вже не даремно вона такі довгі літа до мене прилещувалась, обсновувала мене незначно, мов павук тонкою павутинкою, аж поки не зробила рабом, невільником, беспомічним і заразом такою пожданою добицею! Боже, Боже! Якими манівцями, якими крутими дорогами ти вів мене, у справедливому гніві своєму вів мене, поки не довів до пізнання моого впадку, моого нещастя!“

І він зажмурив очі, притаїв дух, увесь углибився в своє нутро, у спомини, в минуле. Там десь глибоко в його мізку блисли, мов два вогніки, палкі очі князівни, панни Олімпії, зарисувалися її чудово гарні обриси лица, губ, носа, запахли її золотисті кучері, запах которых

тоді так хапав його за душу. Та нині він здригнувся від тих споминів. Адже це був початок його нещастя! Це була та солодка отрута, котрої закоштувавши, він отруїв ціле своє життя. Від тої першої хвили, коли оті близкучі очі зустрілися з його поглядом там, у князівській офіцині, перероблені на школу, ця жінка сталася прокляттям його життя, його фатальною звіздою, що причинила йому несказану силу мук і терпіння, мов іржа залізо, згризла всі його молоді чуття й пориви, спаралізувала всю владу його душі, знівечила його спосібності, зв'язала його надії, вигризла, витравила все те, що чинило його правдивим чоловіком, заплюгавила його душу споминами грішних бажань і грішних учинків — і все те, все те пощо? Для якої мети? Зразу, певно, без мети, тільки силою самого фаталізму, нерозривно зв'язаного з жіночою природою, а потім — ох, потім фаталізм став свідомим демонізмом! Ця жінка — то мій злий дух, то демон-спокусник, що облесливими словами приведе чоловіка до впадку на те тільки, щоб насміятися над ним, втоптати його в болото, взяти його під ноги.

О. Нестор усе ще сидів, опертий ліктями о стіл і затуливши долонями зажурені очі. Він увесь трептів, вдивляючись очима фантазії в ті несамовито близкучі очі графині Горської, котрі тепер ясніли перед ним, ненастально, вперто сверлячи його до dna душі так само, як сверлували його тоді, у фатальній хвилині його найтяжчого упадку.

„Демон! Демон! Демон!“ — вертіло в його голові. — „Це не проста жінка, це справді відьма, не даром люди по селі говорять про неї, що вона кров людську ссе! А хіба ж мою не ви-

ссала? Хіба мене не зв'ялила? Чи не готовиться з'їсти мене до решти! Господи, рятуй мене від злого духа! Поможи мені ще вирватися з цієї западні, щоб я міг хоч раз дихнути свободіно, подумати про направу того, що я вхибив цілим своїм життям!“

І він знов скопився і з подвійною силою, з гарячковим поспіхом почав ховати свої гроші по різних кутках, у різні скритки. Ще не був готовий і до половини з цією роботою, коли втім голосне стукання до дверей його покою перевело тишу і збентежило його до решти. Він аж підскочив зо страху, бачучи багато куп паперів і грошей на столі, бачучи неможність поховати все те в одній хвилині, і не знат, що діяти. Чи вдати, що спить, і не відзвіватися? Ану ж: це хтось у злому намірі приходить, а не чуючи його голосу, осмілиться і влізе досередини? Адже поки б він міг докликатися помочі, то могло б бути запізно! Він рішив обізватися, вхопив із шафи простирадло й кинув його на стіл так, що воно накрило гроші, на простирадло кинув подушку, потім стару реверенду. „Скажу, що роблю трохи порядок у покою, а, зрештою, не дозволю ні до чого доторкатися... Не впушу сюди, запру двері до цього покою... Коли хто чого потребує, нехай увійде до кухні й там скаже...“

Тим часом стукання до дверей роздалося другий і третій раз, поки вкінці о. Нестор, поховавши важніші сліди свого заняття в покою, не зважився вийти до кухні, запираючи за собою покоєві двері.

— Ну, хто там? Хто там? — озвався він, коли стукання знов роздалося твердо, хоч і не надто міцно.

- Та то я, пан-отче!
- Що за я?
- Та я, Деменюк.
- А чого вам?
- Та, може, єгомость відчинили б? Може, чого треба, то я б...

О. Нестор тим часом успокоївся. Голос Деменюка, котрого зразу серед зворушення не пізнав, був для нього, мов холодна вода у спрагу. Деменюка одного він не боявся, хоч і перед ним не видавався ніколи зі свого багатства.

— Та ѿ стукаєте ж ви, Гнате! — з лагідним дескором мовив о. Нестор, коли Деменюк увійшов до кухні й поклонився йому. — Я трошечки задрімав, нараз чую, мов гармати гримають. Я аж перелякався, гадав, чи не революція яка в селі.

— Та перепрошую єгомостя, — з заклопотанням сказав Деменюк. — Я не хотів, бігме, не хотів! Тільки... знають єгомость мою натуру... Так мені тата дівчинисько з голови не сходить... І так мене щось цими днями за серце тисне, все мені здається, що якусь велику біду пошле Бог на мене.

— Ну, Деменюку! Гріх вам таке говорити! — відповів о. Нестор, хоча сам не менше Деменюка вірив у прочуття, сни й віщі знаки. — Не слід нам грішним забігати наперед у Божі присуди. Що Бог пошле, те пошле, те мусимо витерпіти.

— Та я проти того нічого й не мовлю, прошу єгомостя. Вже як прийдеться витерпіти, то що ѿ казати, Його свята воля. Але я сам не знаю, що маю думати про Маланку. Зовсім дівчина змінилася за цих останніх кілька неділь.

— Та не бійтесь, Гнате! Це вам так здається, а з мею нічого не сталося.

— Ей, егомость! Я її знаю! Не та вона, що донедавна була! Щось там у ній кипить.

— Ну, ну, Гнате! Причинюєте собі самі гризоти й то надармо. Маланка мені як на сповіді говорила... Вона переді мною ніколи не брехала...

— А тепер не вірте! От зараз переконаємось! Я тепер власне від коваля йду. Щось мов замануло мене піти і ще раз поглянути на неї. Приходжу, кажуть, нема. Вибігла зараз по обіді, казала, що до старого егомостя йде.

— До мене?

— Так і є. Каже: „егомость казали мені прийти, щось мають зо мною говорити“. І пішла. То я, власне, для того прийшов і збудив егомостя, щоби спитатися...

— Алеж вона в мене не була! Я її і на очі не бачив, як тільки там у ковалевім огороді.

— От і бачите! От і бачите! Біда моя з дівчиною, та й біда! — не то проговорив, не то простогнав Деменюк.

— Ну, ну, Гнате, це ще не така страшна біда. Могла піти десь між посестри, погуляти, побалакати...

— Та я то розумію, прошу егомостя, — поспішно перебив Деменюк. — Все то може бути! Але пощо вона бреше? Це мене тривожить. Адже знаєте, як вона в мене вихована. Ніколи не брехала. Чи зло, чи добре, вона все мені було скаже, а вже так забріхуватись, це ніколи не було її звичаем. Та й тепер нема потреби. Адже коваль держить її як рідину дитину. Схоче погуляти, чи між посестри піти, то він же їй не боронить. Пощо брехати і ще й вас у брехню втягати?

О. Нестор потішав Деменюка, як міг, хоча й видно було, що слова не плили йому просто з серця, з живого пересвідчення. Говорили уста, випускаючи звичайні, втерті звороти, а думка тим часом шибнулась у інший бік, мов потопаючий ухопилася за стебелину, що власне надплила по течії. І нараз він перемінився. Зі спокійного, напівсонного, охлялого — він зробився оживлений, увесь затремтів, почав поспішно кидатись і жестикулювати, живо, з поспіхом виговорюючи слова, що доторкались уже не Маланки, не Деменюка, але його власних гризот і клопотів.

— Та подумай, Гнате! Аджеж і я збрехав перед тобою! А як же, прости Господи гріха, збрехав. Сказав, що ти розбудив мене зі сну, а то неправда. Куди мені до сну, Гнате! Горе мене притисло! Біда мені грозить, не приведи Господи, яка біда!

— Що це таке егомость видумують? — з лагідним докором спітив Деменюк, немов обертається до капризної й безпомічної дитини. — Яка біда?

— О, не видумую, Гнате, ні! Аджеж слухай, що мені нині сталося! Рано пані принесла мені сама каву. Я здивувався, але в серці в мене щось тъохнуло, немов шепнуло мені: стережись! І справді сіла й почала розмову. Сюди-не-туди закидає, мов кіт довкола сала заходить, аж нарешті виїхала з тим, що її коханому синкові треба грошей, та й то багато грошей.

— Та чути, що панич думає женитись, та й то дуже багато.

— То, то, то! І вона мені про ту женячку товкла. Та я тому не вірю, Гнате! А там, нехай собі жениться, але я грошей не захотів

дати. Ось вона при обіді вже прямо виїхала, що я повинен усі свої гроші записати їй і її синові.

— Так і сказала це?

— Сказала? — скрикнув о. Нестор. — Hi, не сказала, а кричала, грозила, звірем диким на мене напала, вона й її чесний синок. Так-таки й кажуть обое: цей маєток належиться й мусить бути наш, хоч ви собі й що міркуйте!

— Ну, по селі пані графиня давно голосить¹), що ви записали паничеві ввесь свій маєток.

— Так? Ну, то я їй покажу, що завчасно це голосить. Слухай, Гнате! Я задумав свої гроші обернути на фундацію, щоби проценти з них ішли на бідних людей.

— Та це добре, але хто того допильнує по вашій голові?

— Як то хто? Намісництво²). Я передам гроші до урядової каси з таким записом.

— Га, Господи помагай! Певно, що це була б пам'ятка...

— Тільки знаєш, Гнате? Я тут не чуюся безпечним. Ані на хвилю не можу тут обезпечитись. Адже вони обое, очевидно... знаєш? — і о. Нестор нахилився ближче до Деменюка й шептав йому майже до вуха — очевидно, вони чигають на мою смерть.

— Пек, запек! Най Господь боронить! Це вже була б остання річ! — скрикнув Деменюк.

— Hi, Гнате! — шептав далі о. Нестор. — Боюсь, що не остання! Боюсь, що вони готові піти ще далі. Знаєш, до нині я був би ні за

¹) Голосит — ширитъ поголоску.

²) Намісник — колишній найвищий адміністраційний і політичний урядовець у Галичині.

що в світі не повірив цьому. Але тепер, коли почув їх слова, побачив оті дикі вирази в їх очах, ту звірячу кровожадність, безстидну байдужність до людського терпіння, ой, Гнате! Не доведи Боже більш бачити! Обридання бере до людської натури! То тепер я всього, всього можу надіятися від них.

— Господи Боже! — скрикнув Деменюк і вдарився руками об полі, але по хвилині додав: — Hi, егомость! Це не може бути. Це в вас слабість якась. Що вже як що можна закинути пані графині й паничеві, але щоб вони аж на щось подібного могли пуститися, ні! Цьому я ніколи не повірю! Це не може бути.

— Може, чи не може, але я не чуюся тут безпечним. Я боюся.

— Ну, чень вам удень нічого не станеться, а вночі, коли хочете, я можу ночувати коло вас, у кухні.

— Hi, ні, ні! — замахав руками о. Нестор, котрому при всім його страху навіть до голови не прийшло допустити якогось постороннього чоловіка, навіть такого як Деменюк, ночувати з ним разом в одній хаті. — Це ні на що! Це не поможет. Хіба ти можеш, як що до чого, дати мені захист?

— Ну, все таки що два, то не один. Не всяке відважиться йти на двох, а на одного та й ще такого як ви, то зовсім інша справа.

— Hi, Гнате! Так воно не буде, так недобре! Ліпше я ось що! Знаєш, що я задумав?

— Ну, що таке?

О. Нестор знов прихилив уста близько вуха Деменюка й, хоч довкола не було ані живої душі, й ніхто не міг їх чути, він шепнув ледве чутно з великим секретом:

— Утікати відси.

— Куди?

— Кудибудь. До першого-ліпшого хлопа, аби цю ніч переночувати. А завтра далі! За-беруся до Львова, а там я вже дам собі раду.

Деменюк недовірливо похитав головою.

— Нелегка буде справа! І в котрого хлопа ви можете чути себе безпечнішим, ніж тут? Хіба ви не знаєте наших людей?

— А в Гердера?

— Що? В Гердера? В коваля? — з зачудуванням скрикнув Деменюк. — Ви хотіли б перейти відси до Гердера?

— Ну, а якби так справді? Що думаєш, вигнав би мене з хати?

— Коваль? Гердер! А, Боже борони! А ще якби дізнався, на яке діло ви думаете обернути свої гроши! Та він би ваші руки й ноги цілував.

— Не було б так дуже й за що, бо ж він сам своєю нинішньою розмовою напхнув мене на цю думку. Так знаєш що, Гнате? Не тратьмо часу! Бігай до коваля і скажи йому, що я задумав. Запитай його, чи прийме мене до себе на день, на два? А, може, злякається пані графині, бо вона йому, певно, за це не подякує.

— Що до цього, будьте спокійні. Коваль Гердер не стойть ні за чию ласку й не боїться нічийого гніву. Це я можу вам сказати, навіть не питавши його.

— Ну, а коли так, то ще ліпше. Іди й розпитай його. А як тільки він пристане й винайде для мене десь якийсь куток у своїй хаті...

— Там у нього осібний покій найдеться, просторий, гарний, з осібним входом.

— Ще ліпше! Ще ліпше! Коли пристане, зараз роздобудь мені воза й коня, а нехай

пару коней, щоб завезли мої меблі і все мое добро на нову квартиру.

Деменюк, ще не можучи зовсім отягитися з диву, потяпав від о. Нестора. Він іще не вірив, щоб о. Нестор, напразду, думав утікати зо двора, покидати паню Олімпію, не вірив, щоб його страх був оправданий і щоби графиня або її син справді могли мати якісь злі наміри. І він ішов, вагаючись, помалу, з таким виразом непевності, що всякий стрічний, поглянувши на нього, мимоволі мусів подумати: а цьому чоловікові що таке?

Пані Олімпія й без того була цікава, що почне о. Нестор. По його відході вона почала трохи каятися свого вибуху й пильно, мов каня¹⁾, стерегла зі свого покою за всім, що діялось на подвір'ю, не зводила ока з дверей офіцини, що вели до помешкання о. Нестора. Вона бачила, як Деменюк підійшов до тих дверей, як стукав добру хвилю, поки йому отворено, й перетерпіла страшенні муки цікавості й непевності, поки врешті дождалася того, що Деменюк знов вийшов на подвір'я. Вона згори догадувалася, що там була мова про неї, що там раджено над чимось таким, про що їй конче треба було знати. Вид Деменюка, його неспокійне лице й нетвердий хід допевнили її в тім, а заразом подали їй надію, що від цього чоловіка нетрудно буде дізнатися про все, коли тільки зручно взятися до діла. Вона знала добре чесну і прямодушну Деменюкову натуру і зміркувала відразу, що, б'ючи іменно в той бік, зможе найлегше дійти до мети. Коли Деменюк переходив близь її вікон,

¹⁾ Каня — шуліка.

вона відчинила кватирку й закликала його до себе. Деменюк зупинився, та не підходив близько, знов завагувався, чи має йти до пані, чи ні.

— Ходіть, Деменюку, — ласково промовила пані, — маю вам дещо сказати.

— Та я б... Я зараз буду пані служити, тільки наперед мушу... тут маленьке діло для егомостя...

— Та нічого, нічого! Я вас довго не задержу, то љ діло ваше не втече. Ходіть, ходіть! Адже чень не боїтесь мене!

— Та що ясновельможна пані!.. — заклопотано промовив Деменюк і рад-не-рад пішов до покою пані Олімпії.

— Уявіть собі мою гризоту, Деменюку! — почала пані Олімпія з таким широсердечним і стурбованим видом, немов би мати розповідала про недужу дитину. — Не знаю, що таке сталося з егомостем. Чи захорував щось, чи що таке? Взяв собі до голови, що я на його маєток напосідаю, що жадаю від нього, щоб мені й ммоєму синові все записав, і Бог іще там знає, що він повидумував. А я, Бог мені свідок, що й ніколи й не думала про це! І не знаю навіть, чи там о. Нестор має які маєтки. Тільки всього й знаю, що тоді, як його обікрали, то мені жалувався. Ну, та ви самі знаєте, тих грошей не віднайдено, а чи в нього їх більше є, їй-богу, не знаю. І я б мала лакомитися на чуже добро? Господи! Та љ чи я цього потребую? Адже, Богу дякувати, в мене і свого досить, є при чім віку дожити. А хоч би Бог і те мені відібрал, то в мене два брати-князі, на великих добрах сидять, великі пани, то ж при котрому небудь можу притулитися. А сестра також за великим паном замужем, і

так раз-у-раз мене просить, щоб я покидала Торки, здала все в оренду й ішла до неї жити. Та я не хочу. Я привикла жити скромно, попросту, та на своїм. Та не з такого я роду, щоб мала на чуже лакомитися! І скажіть мені тепер, Деменюку, що я маю робити, як маю говорити з егомостем, щоб йому вибити з голови тути нехіть до мене? Чи то йому хто наговорив на мене, чи йому що приснилося, чи так просто, старість, та я, їй-же-богу, не дала йому ані найменшої підстави до таких думок. Адже самі знаєте, бо на вашім свідомі робиться, чи я його не доглядаю, не опікуюся ним, не шаную його як свого рідного? А він ось як мені платить! Ось якими підозріннями мені віддячується!..

Невдержним потоком плили слова з уст пані Олімпії. Вона уклала собі наперед ту промову й добувала всіх своїх сил, щоб віддати, відіграти її по всім правилам акторської штуки, попередити всі заміти Деменюка, порушити всі його добре чуття, зробити його зовсім безоружним. І, справді, старий стояв при тих словах мов під градом, не знаючи, що робити, не можучи здобутися на ніяку самостійну думку, і дав нестися цьому бурхливому потоку. А коли при останніх словах пані Олімпія, немов би то зворушенна і збентежена до dna душі, піднесла хусточку до очей і почала буцім то обтирати сльози, то Деменюк бувби присяг, що справді о. Нестор пересолив у своїй боязні, що скомпонував собі якусь небезпеку й дармо тільки мучиться тим витвором своєї власної хорої голови.

— Та нехай пані графиня не беруть собі того так дуже до серця, — промовив він, силу-

ючись заспокоїти її, — наші єгомості старенькі, вони мають свої різні дивацтва. Я думаю, що це в них не надовго.

— Та я не гніваюся, ані не жалуюся, — промовила знов тоном щирої прихильності пані Олімпія. — Господи! Мені про себе зовсім байдуже! Я тільки боюся, щоб самого о. Нестора ота боязнь не попхнула до якого нерозважного кроку. Адже ви знаєте самі, він як дитина, безрадний, безпомічний, хто не хоче, той його обдуриТЬ, обікраде або й так у живі очі обдерЕ. Ще поки в мене сидить, то так йому здається, що то все нічого. А він і сам не знає, скільки то я натурбуЮся та напильнУЮся, щоб йому не сталося якої злої пригоди. От і тоді, коли його обікрали, та й Бог знає, чи справді обікрали? Хіба він уміє сказати, скільки в нього чого? Каже, що позабирали щадничі книжечки, а потім почав списувати, вишукувати зі своїх сховків, і показалося, що всі книжечки в нього. А скільки я мала неприємности та клопотів та тяганини!..

— Та я то й сам казав єгомостеві, що вони дармо собі самі страху додають, — почав звільна щідити Деменюк, зворушеній оповіданням пані.

— А вони ні та й ні! Ані слухати не хочуть.

— Ото то є! Завізьме собі щось у голову...

— Вони все одно: боюсь я тієї пані. Не можу тут обезпечитися.

— Бачите, бачите! Десять літ живе безпечно, ніякої пригоди не зазнав, а тепер раптом не може обезпечитися! Чи ж то чоловік при здоровім розумі буде таке говорити?

— І мені також так здавалося, що вони щось нездорові. Ні з цього ні з того кажуть мені йти до коваля, знають пані, до Гердера,

отам на кінці села, і просити його, щоб їх прийняв до себе в комірне.

— От як! — скрикнула пані. — Так він задумав від мене тікати! Та й ще куди, до того еретика, до Гердера! Ну, пан-отчен'ку, вже ви собі робіть, що хочете, й говоріть, що знаєте, а я на це не дозволю!

Пані промовила це таким твердим, рішучим голосом, далеким від тої жалібної та лагідної щирості, якою говорила досі, що Деменюк аж стрепенувся. Тільки тепер він почув, що о. Нестор не зовсім такий дурний та хорий, лякаючись цеї жінки, і що вона під маскою добродушності та щирості справді криє якісь інші задуми. Та поки ще він розміркував, що йому далі робити, пані Олімпія майже силою вихала його за двері, замкнула свій покій і побігла прямо до помешкання о. Нестора. Деменюк стояв на подвір'ю, мов оставлій. Він чув, що провинився супроти пан-отця, зрадивши перед панею його намір вибратися від неї. Йому страшно прикро і стидно було того, що так себе дав підвести пані Олімпії, та тепер він уже й зовсім не знав, що діяти. Чи йти до кovalя й говорити йому те, що казав о. Нестор, чи зачекати, на чім скінчиться розмова з ним пані Олімпії. По добрій хвилі він рішився вкінці заждати й непевним кроком, вагаючись та озираючись, почав звільна наблизатися знов до помешкання о. Нестора. На подвір'ю не було нікого. Якась непереможна сила тягla Деменюка до дверей офіцини, що вели до покою о. Нестора, та з другого боку йому стидно було підслухувати, що там говориться.

А о. Нестор, відправивши Деменюка, заспокієний трохи, взявся далі до своєї роботи —

переховувати гроші. Вже був майже готовий з цею роботою, коли почув, що двері з сіней до його кухні відчиняються. Він перелякався й тільки тепер пригадав собі, що, відправлючи Деменюка, з поспіху забув замкнути двері на ключ. Запхавши в кишеню решту грошей і списи щінних паперів, він поспішив до дверей покою, щоб побачити, хто там увійшов; швидкі кроки, що перемірювали кухню, прямуючи до його дверей, збудили в нім якесь недобре прочуття. Та поки ще зміг отямитися, двері його покою отворилися зо скрипом, і в них показалася постать пані Олімпії. Очі її близькали ще дужче, як звичайно, лиць палають від швидкого ходу й нутрішнього зворушення, а на стиснених, енергійних устах висіли громи.

— Пан-отче, пан-отче! — промовила вона не вітаючись і не здоровкаючись, — що це ви задумуєте?

— Га! Що це? То ви, пані? — лепетів переляканій о. Нестор, ухопившися за ручку крісла і стаючи так, щоб те крісло було між ним і панею.

— О, ви вже й не пізнаєте мене! — промовила пані Олімпія, холодно всміхаючись, і, не ждучи на запрошення о. Нестора, сіла при столику й почала розглядатися по покою.

— Ну, що, вибираєтесь від мене? — випалила нараз.

О. Нестор увесь затремтів при тих словах, скорчився, мов зів'ялий лист, і ледве міг держатися дрижачими руками за ручку крісла, щоб не впасти на землю. Пані Олімпія, бачучи його заклопотання, почала тепер лагідніше.

— Ні, пан-отче, це негарно з вашого боку! Це невдячність! Адже ж я на ваш маєток не

напосідаю! Не хочете записати його Адасеві, воля ваша. Я вас не силую. Але того скандалу мені не робіть! Я розумію, вам треба б більшого достатку, стараннішого призору, ніж тут маєте. Дуже жалую, що мої маєткові відносини не дозволяють мені дати вам його. Але в такім разі вам не слід утікати від мене до хлопа, бо там і того не будете мати, що в мене. Коли хочете, то переберіться до Львова. Я вам цього не бороню. Навпаки, готова все зробити для вас, допоможу вам винайти помешкання, прислугу... Там будете мати все, чого вам треба. Я не хочу, щоб ви тікали, мов із розбійницької ями, з дому тієї, котра вас... котру ви колись...

Пані Олімпія не докінчила. Її власні слова зворушили її глибоко. Вона заплакала й почала усточкою втирати сльози з очей.

— Алеж ясне ве... ве... ве... — почав о. Нестор, гикаючись та ледве вимовляючи слова, але пані Олімпія різким жестом руки заставила його мовчати.

— Мовчіть! — скрикнула вона крізь сльози. — Ви недобрий чоловік! Невдячний чоловік! Для якоїсь примхи зранити глибоко жіноче серце, спричинити біль і пониження жінці, котра вас... котра супроти вас... котра від вас цього не заслужила, ще в вас нічого! Ну, скажіть на милість, чи бачив хто таке? Тікати від мене! І куди? До Гердера! Що вам таке Гердер? Чим він вам близький? Чим заслужив собі на ваше довір'я? Ну, говоріть! Скажіть! Може й я від нього навчилася б тієї штуки.

О. Нестор почав, знов путаючись та гикаючись, говорити щось, виправдовуватись та перепрошувати. Пані Олімпія хвилину слухала

його лепетання, а потім знов перебила його мову.

— Ну, досить цього, отче Нестор! Досить! Подайте мені руку! Забудьмо це! Я не така зла, як ви про мене думаете. Але ѿ ви мусите викинути з душі всякі упередження до мене! Ну, де ж це хто бачив, щоб так зо мною поступати, а?

О. Нестор якось зневажляво, вагуючись, подав її свою руку, которую вона м'яко стиснула, ѵід, не випускаючи зі своєї руки, говорила далі:

— Значить, між нами згода? Чи як? Зістаетесь у мене, бодай доки вам не винайду теплого кутка у Львові... Ну, проясніть же чоло! Перестаньте хмуритись! Сядьте ось тут коло мене!

І пані Олімпія посадила його майже насилу на кріслі коло себе і знов узяла його руку у свою долоню.

— Господи, і отак подумати, що така доля чекала нас обое! Га, отче? Якби нам хто був це пророкував тоді, коли ми... тямите... перший раз цілувалися з вами там, в імпровізованій школі в офіцині моого тата! Або тоді, коли я заховалась у корчах жасміну, а ви в задумі йшли доріжкою, а я вискочила й кинулась вам на рамена, й затулила очі, й перелякала вас, а потім мусіла подзлуюми знов приводити до притомності! Чи тямите це все? Правда, нині, згадуючи про ті золоті хвили, здається, що це якісь повіті з тисячі й одної ночі, якісь відомості з іншого світу, яснішого, чистішого, кращого, ніж наш!

— І пощо... пощо ясна пані це згадують — ледве прошептав о. Нестор, злегка видобувши від неї свою руку й закриваючи лице долонями. — Обоє ми грішили... Своєю любов'ю

нарушили природні граници... І за те тяжку кару прийняли...

— Ні, ні, ні! Не говоріть цього! — з жаром промовила пані Олімпія. — Не може це бути! Наша любов не була грішна. Бог не поклав жадних природних границь поміж людьми! Це ви як священик найліпше повинні знати. Але я одно знаю: ви занадто в самоті живете. Вам треба трохи більше розривок, товариства. Ні, отче, не відвертайтесь! Вже коли згода між нами, то мусите для мене це зробити. Я вас тут не лишу самого. Там до мене зараз прийде син із товариством на гербату. Ходіть! Розірветесь¹⁾ трохи, відсвіжитесь видом молодих людей, побалакаємо!

О. Нестор хотів щось ремонструвати, але пані Олімпія не дала йому нічого говорити. Її злобний і понурий настрій перемінився в оживлену веселість. Вона помогла о. Несторові перебратися в нову реверенду й майже силоміць, не випускаючи його з рук, потягла його з собою, сама позамикавши його покої й сама поклавши йому ключі до кишені.

А коли вийшли на подвір'я отак у парі, побачив їх Деменюк, що ждав коло дверей. Бачучи радісне лице пані Олімпії й о. Нестора в новій реверенді, він зрозумів, що про переносини нема й мови, й мовчки пішов у сад.

VIII.

В сальоні пані Олімпії говорі, брязкіт вилок та ножів об тарілки, голосні вибухи сміху, то знов чути чиюсь голоснішу промову, переривану окликами одобрення або запереченні.

¹⁾ Розірватись — розважитись (польське).

Товариство зібралося трохи численіше, ніж думав Адась. Крім Едзя Чапського, брата будучої Адасевої нареченої, та ще трьох молодих обивательчуків, із котрих один пан Тадей Розвадинський був товарищем Адася з віденського Терезіяnum¹), другий Альфонс Дзержикрай здобув саме в Відні докторат прав і готовився на політичну кар'єру, а третій пан Еміль Доленга, не скінчивши гімназії, проживав у багатого батька й тільки періодично приїжджав до Львова, щоб подихати міським повітрям,— приїхав іще молодий брат Едзя, що власне скінчив рільничу школу в Дублянах, далі пан Калясантій, відомий у обивательських колах тільки під цим іменем, котре в додатку навіть не було його власне, а мало характеризувати тільки його вірменське походження, мужчина статний, підсадкуватий, літ 35, добрий знавець коней і кінського спорту, котрий нараз почув охоту до письменництва й журналістики й оце вже від року помагав кермувати опінією в однім шляхетсько-демократичнім щоденнім письмі²). До цієї чисто шляхетської компанії пристав доволі несподівано ще один плебей, та такий, відомо, присутність котрого ані крихти не женувала³) товариства. Це був один із ліпших львівських адвокатів, і хоч його родова назва Васонг' дуже ясно говорила про його хлопське походження, то проте з постави й вигляду він був найповніший елегант і джентльмен, а з переконань чистої крові аристократ.

¹⁾ Терезіяnum — середня військова школа в Відні, в якій за великі гроші, а то й на краєві кошти, вчилися панські діти.

²⁾ Письмо — газета, часопис (польське pismo).

³⁾ Женувати — бентежити (інтелігентське слово — з польської).

Пані Олімпія серед цього товариства почувала себе вповні щасливою і свободною. Зразу її хазяйське серце трохи було защеміло на вид тих трьох фіякрів, котрими причвалали гості: вона боялася, чи вистане їй чим угостити їх як слід. Та це тривало тільки хвилину. Коротка розмова з Гапкою — і плян кампанії був уложеній. Тепер гостина кінчилася, й пані бачила, що її гості зовсім вдоволені. Той вид підніс іще, побільшив її радість, що плила з самого почуття близькості своїх людей, з почуття рівнорядної, благородної компанії. А до того ж її материнське серце радувалося на вид Адася, котрий у тій компанії був зовсім свій чоловік, поводився з усіми як із рівними, а з деким навіть (н. пр., з Дублянцем і д-ром Васонгом) як старший і вищий, і у всіх, очевидно, мав пошану й ширу симпатію.

Тільки один о. Нестор серед цієї компанії сидів, як ворона між павами. Після першого представлення, при котрім усі гості за чергою подавали йому руку, дехто промовив до нього пару слів, а потім усі його покинули, він засів собі в куток софи й там не то дрімав, не то над чимось думав, склавши руки на коліна і ненастально без голосу рухаючи безкровними губами. Пані Олімпія кілька разів підходила до нього, сідала при нім, заговорювала то про це, то про те, — він відповідав їй чесно, але з місця не рушався, до компанії не мішався і в загальній розмові не брав участі.

— Що вже мені старому! — мовив він, маючи рукою. — Що я їм таке можу сказати, чого вони... теє то... Прошу вельможної пані мною не турбуватися... Я вже собі... так собі... послухаю... дуже цікаво...

Та пані Олімпії хотілося, мабуть, чогось більше. Вона по якімось часі підійшла до нього з Едзем Чапським, котрому, мабуть, наговорила дещо про о. Нестора, та цей молодий джентльмен, очевидно, не мав великої охоти входити в якусь глибшу знайомість зі старим мовчазливим попом і, сказавши кілька банальних фраз про гарну околицю і стародавній сад при торецькому дворі, „polecil sie“¹⁾, т. є., полетів до свого товариства.

Та проте присутність мовчазливого й ніби дрімаючого о. Нестора не псувала гармонії й доброго настрою товариства. Всі були в веселім настрою вже по приїзді, а випивши по чарочці лікеру, щоб сполоскати дорожну курячу (хоча цим разом, ідучи з Адасевого фільварку, де вже вперед пообідали, до двору, не дуже то багато її й налигались²⁾), а потім по чашечці чорної кави, сиділи якийсь час у сальоні, при відчинених вікнах та відпочивали. На дворі стояла жара. Була третя година, пора, коли навіть у саду не легко найти добру тінь; у сальоні, де продувало крізь розчинені вікна й двері, було холодніше. Розмова зразу була трохи лінива. Гості більш курили, дехто гойдався у кріслі, опершись ліктями на поруччя та пускаючи клуби диму. Тільки пані Олімпія шниряла сюди й туди, то щось наказуючи прислuzі, то звертаючи на щось увагу Адася, то поправляючи щось на столику або заводячи якусь розмову з цим або тим із товариства. В товаристві всі були їй знайомі, крім молодого Дублянчика. Розуміється, що коло Едзя

¹⁾ Товариська фраза, яку перебрали й Українці в Галичині: відходячи, там кажуть: поручаюся (пам'яті).

²⁾ Налигались — наковтались.

й Дублянчика вона найбільш припадала, як коло братів той, з котрою й вона бажала бачити свого сина в парі, не менше самого Адася. Як віртуоз, перебираючи мов віднехотя пальцями по клавишах, уміє видобути з них завсіди гармонійні звуки, так і вона, снувшись поміж гістъями, оживлюючи своїм рухом, своєю присутністю ціле товариство, вміла все таки непостережено, завсіди в відповідній хвилині підходити до обох паничів Чапських, уміла кожному в делікатній і, здавалось, зовсім наївній, ненаміреній формі не то сказати, не то піддати таку думку, таке уявлення про себе, про Адася, про їх вдачу, вподобання, маєтковий стан і т. д., які їй видавалися для її мети відповідними і в їх очах найкориснішими. З молодим Дублянчиком вона почала було говорити про тутешні врожаї, та покмітивши, що його далеко більше інтересує полювання, прийнялась розписувати йому багатство дичини в лісі її сина та розповідати про ловецькі пригоди свого покійного мужа. Старший Чапський був більше практичний. Він проявляв, на думку своїх батьків, правдивий фінансовий геній, кінчив якусь вищу торговельну школу в Відні і служив тепер при однім львівськім банку — не з потреби, а для вправи в банкових справах, хоча, відомо, побирав за це добру плату. Він інтересувався всячиною: і економічним побутом селян та сусідних дідичів, і натуральним багатством землі, і домашніми промислами, і відносинами кредитовими. З ним розмовляти було для пані Олімпії доволі трудно, тож вона звичайно старалася переводити розмову з Едзем на інші теми, розпитуючи його зручно про їх фамілійні відносини. Панства Чапських вона колись

знала, з його матір'ю була навіть у приятелі, та довгі роки не мала приємності з ними бачитись...

— Родинні нещастя... довголітня слабість графа-небіжчика... виховання сина... журба в веденню господарства, та й так проминули мої літа! — мовила вона, зідхаючи. — Ах, як я рада б побачити ще раз вашу маму! Що за красавиця була! А яке серце золоте! — додала сердечним голосом пані Олімпія.

Едзьо сказав, що мама його з Люсею цими днями мають бути у Львові, то чому ж би й пані графіня не могла приїхати? Це ж зовсім недалеко, і, певно, не зробить пані ніякої різниці в господарстві! Пані Олімпія прийняла цю відомість із великою радістю й дала слово, що „певно-певнісінько приїде, щоб уклувати дорогу Мільцю й її прекрасну донечку“.

— О, я чула, що донечка в маму вдалася, що всіх чарує своєю красотою, що проявляє незвичайні спосібності! Ні, вже хоч би там що, а я мушу поїхати, відновити таку дорогу для мене знайомість!

Пан Едвард, хоч економіст і фінансіст, був формально очарований тою сердечною щирістю й тою глибиною благородного чуття, яку проявила пані Олімпія.

Та звільна розмова в сальоні ставалася живішою, голоснішою й загальнішою. Два найстарші й найповажніші з-поміж присутніх панів (розуміється не числячи д-ра Ваконга, котрий у таких товариствах ніколи не виравався на чільну роль й цій скромності у значній частині завдячував свою популярність у аристократичних сферах) звели розмову на цю дорогу: довкола них громадилося звільна все більше

цікавих, котрі інколи втручували й свої уваги, поки вкінці всі присутні в сальоні не прилучилися до цього кружка. Розуміється, крім о. Нестора, на котрого тепер справді вже ніхто не звертав уваги й котрий спокійно сидів у своїм кутику, похитуючи головою та рухаючи губами й немов жуючи щось своїм беззубим ротом.

— Я завсігди стою на народнім становищі¹⁾! — з патосом та без пересадної гарячості голосив пан Калясантій, ходячи здовж посалону попід руку з д-ром Альфонсом Дзержикраєм. — Уважаю це за свій святий обов'язок стояти на такому становищі. Поза народнім становищем, на ґрунті космополітизму, нема для нас спасіння. Пропадемо, щезнемо безслідно!

— Це дуже гарно з вашого боку, — мовив д-р Альфонс, — і я думаю, що на тім пункті кожний думаючий чоловік із вами згодиться. Та все таки те народне становище треба б трохи докладніше пояснити. А то як же це? Адже й „Towarzystwo Demokratyczne“ в р. 1846 голосило те саме, що стоїть на народнім становищі, а тайком організувало різню шляхти. Голосовне кидання такого широкого терміну має в собі багато небезпечного, і це власне я вважаю хибою тої газети, при котрій ви працюєте.

— Смію запевнити пана доктора, що помилляєтесь. Я готов зараз завтра предложить вам, скільки хочете, нумерів газети й показати в них статті, де докладно вияснюються, як ми розуміємо народне становище.

— Не смію твердити, щоб такого вияснення в вашій газеті не було, крій Боже! Мусить

1) У значенню: національнім (narodowe).

бути, що це я такий недбалий читач, що не міг цього ніколи дочитатися,— не без іронії мовив д-р Альфонс.

— Я також мушу признатися до того самого гріха,— додав Едзьо Чапський.

Це до живого діткнуло пана Калясантого немов би хтось устромив йому за пазуху пучок кропиви, так він кинувся й, тяжко сапаючи, сів охляп¹⁾ на м'якім кріслі.

— Ну, панове,— скрикнув він патетично,— це вже з вас якась стороннічість²⁾ говорить. Для того³⁾, що моя часопись (в патетичнім запалі він любив говорити „моя часопись“, хоч не був її власником, ані редактором, а тільки звичайним співробітником, і слухачі його добре знали про те) має демократичну вивіску...

— Скажіть радше: демократизм на вивісці! — шпигонув Едзьо.

— Вивішений демократизм, — додав Дублянчик.

— Прошу, панове! — поважно і з докором скрикнув п. Калясантій. — Я не дав вам причини до того, щоб ви жартували наді мною! Дуже прошу! Тут справа поважна. Для того, що мій часопис має демократичну вивіску, ви вважаєте себе у праві дивитися на неї крізь партійні окуляри, не розбираючи ближче, яка властиво суть її провідних ідей. Скажу одверто, це не є властива дорога! Це не по-обивательськи⁴⁾. Це навіть непатріотично, бо, виступаючи проти такої газети, спиняється заразом хід тих ідей, котрі вона хоче ширити й котрі

¹⁾ Охляп — від слова хляпнути, — швидко сісти.

²⁾ Стороннічість — партійність (польське).

³⁾ Для того — через те (польське).

⁴⁾ Не по-панському, не по-дідичівському.

також я, мої панове, як мене всі тут знаєте, цілковито приймаю за свої.

— Оде власне інтересно! Власне цікаво! — радісно скрикнув д-р Альфонс, сідаючи також на кріслі насупроти Калясантого. — Отже, раз маємо перед собою чоловіка, котрий сміло й явно говорить, що поділяє вповні ідеї й тенденції газети, значить, зможе й, певно, скоче й нас усіх познайомити з тими ідеями, втаємничити нас у них, коли просте читання тих друкованих слів і речень, котрими день-у-день заповнена ця газета, зовсім до цього не вистарчає.

— Пан доктор усе ще зволять іронізувати, — якось жалібно сказав п. Калясантій. — Я цим оружжям не воюю й на іронію іронією не буду відповідати. Приступлю прямо до речі. Страшить вас демократизм моєї газети...

— Алеж не страшить! Чого нам його боятися?

— Ну, антипатичний вам, мовлячи загально. Адже так? Але скільки ж то разів ми вияснювали, що цей демократизм у нашім розумінні від демагогізму далекий, як небо від землі! Ми демократи, і думаємо, що при кінці XIX століття кожний розумний і чесний чоловік мусить бути демократом.

— Спасибі за комплімент! — сказав їдко д-р Альфонс, кланяючись Калясантому. — Значить, в такім разі я, що з гордістю називаю себе аристократом не тільки з уродження, але і з переконань, по-вашому буду нерозумним і нечесним чоловіком.

— Тільки терпцю, докторе! Тільки терпцю! Тільки порозуміймося! Вислухайте мене, а тоді робіть свої уваги. Коли я згадав про демо-

кратизм, то я згори зазначив, що його не слід мішати з демагогізмом. Здається, непотрібно б і толкувати, а треба, бо в останніх часах у нас аж надто часто мішають одне з другим. Адже недавно ще в Варшаві з'явилася була людова „демократична“ газета, котра, як свій основний постулат до суспільності, ставила „podporządkowanie wszelkich interesów chłopskim“¹⁾. Це значить, шляхта, мішани, патріотизм, література, наука, все набік! Хлоп іде! На престіл із хлопом! „Я не вмію ні читати, ні писати, а мене хотять на польського круля обірати!“ Тямите цю казку? Оде звалося в нас демократизмом, правдивим, патентованим демократизмом, а на ділі це ж ніщо інше, як брутальний, простісінський демагогізм, охлократія з усею її огидою, прибрана в метафізичну фразу.

— Ну, однако! Пан Калясантій гостро виражається, — замітив Едзьо.

— Слухай, Кайдю, — промовив Гадзьо, котрий досі мовчки сидів і курив сигаро за сигаром та прислухувався в різні боки розмовам, поки вкінці останній не приєднався до нашої купки, — бачу певний регрес у твоїх манерах. Пам'ятаєш, у віденськім джокей-клубі ти інакше говорив. Ти був повний джентльмен. А тепер *si donc!* Впадаєш у патос! Гарячишся! Аргументуєш! Ні, як бачу, газетярська компанія сплебейзувала тебе, ось що!

— Друже мій, — відповів п. Калясантій, — твоя критика щира і з доброго серця пливе, але даруй, що я покищо не зверну на неї уваги. Ясна річ, чоловік живе, то й мусить із різних печей хліб їсти. На все свій час. Був

¹⁾ Підчинення всяких справ мужицьким справам.

час на джокей-клуб, на турф, на перегони й кінські касина, тепер прийшов час на що інше. І в тебе те саме буде.

— О, Тадик уже й тепер за чим іншим озирається! — промовив пан Еміль. — Знаєте, він на-серіо підготовляє собі ґрунт для кандидовання до сойму з курії більших посіlostів у N — съкім повіті! І вже має шанси.

— А, гратулюємо! гратулюємо¹⁾! — роздалися оклики з усіх боків.

— Передчасно, друзі мої, передчасно! — з гумористичною повагою промовив Тадзьо.

— А знаєш, Тадик! Ідея! Адже між нами тут є аж чотири твої будучі виборці. А в цілім окрузі, здається, всіх виборців 24. Значить, маєш тут перед собою шосту частину своєї виборчої округи. Ну, що? Скористай із нагоди! Скаптуй²⁾ нас для своєї кандидатури! Спропагуй нас для своїх ідей! Виложи перед нами своє політичне credo! Адже кандидатську промову вже маєш готову і бодай в головних зарисах умієш її напам'ять.

— Справді, ідея! Славно! — озвалися голоси. — Ну ко, Тадик, вилізай із кандидатською промовою! Витовкмачуй своє profession de foi!

Тадзьо виступив на середину й випрямився.

— Панове! Я не від того. Тільки застерігаюсь... Мілько не розуміє мене: я кандидатських промов не укладаю й не вчуся. Profession de foi, добре! Але коли foi, то foi. Віра, то віра. Коли вірите в те, в що я вірю, то вибирайте мене, а не вірите, воля ваша. Але аргументів від мене не жадайте. Віра не потребує аргументів. Хай дурні та обмежені

¹⁾ Гратулювати — складати побажання.

²⁾ Приєднай (польськ.), придбай.

голови бавляться аргументами. Між розумними людьми вони непотрібні. Риштовання не-потрібне при готовій будівлі.

— Браво, Тадик, браво! Зачинаєш бути філософом! — скрикнув Адась.

— І то власне тоді, коли відкинув логіку! — злобно додав пан Калясантій.

— Моє *profession de foi* коротке й ясне: я шляхтич, рільник¹⁾ і поляк. Значить, політика моя мусить бути шляхетська, аграрна й польська. Чи маю вияснити, що заключається в кожнім із тих постулатів?

— Можеш не мучитися, — вкинув п. Калясантій. — Це ще в XVIII віці вияснили Торговичани²⁾.

— Торговичани! — з сарказмом повторив Тадзьо. — То не джентльменський маневр, Кайцю! Назву цю окричали, кожний при цьому слові думає собі Бог зна що злого, зраду, продажність, підлоту... А за тим шумом пустого слова тратиться властивий змисл речі. Чи Торговичани хотіли того самого, що я хочу, чи розуміли так само нашу справу, як я розумію, цього ані я не знаю, ані ти не знаєш, ані ніхто з нас не знає. А таким словом ти тільки полошиш уяву слухачів і не даєш їх розумові нічогісінько.

— Браво, Тадик! Бравіссімо! — загукали паничі.

— Алеж це безсумнівний парламентарний талант.

¹⁾ У розумінні: маю землю!

²⁾ Це натяк на т. зв. торговицьку конфедерацію польських панів на прикінці існування Польщі в XVIII в., що по стороні Росії виступила проти спроб закріплення польської держави в своїх шляхетських інтересах.

— Ов, Кайцю! Зрізав тебе!

— О, здрібніла наша нація! — промовив Едзьо крізь ніс, персифлюючи¹⁾ вірменський виговір. — Пан Калясантій-дід, як іхав чвіркою, то носом браму відчиняв, а пан Калясантій-унук дає собі ніс натягати на старі літа!

— Ах, Едзю! — трошки сердито промовив пан Калясантій. — Ти певно думаєш, що ти сказав щось дуже нове й дотепне.

— О, зовсім ні! Але й старі дотепи можуть не раз добре характеризувати наше молоде покоління.

— Годі вам, годі! — почулися голоси. — Дайте скінчити Тадзеві!

— Мені ніщо й кінчити! — мовив Тадзьо, сідаючи. — Коли кажу: шляхетська політика, то розумію це не так, щоб шляхта мала всю політику визискувати на свою користь. Навпаки, хай користають і інші стани, але під одною умовою: тільки через шляхту! Тільки з рук шляхти мусять вони приймати всякі добре встанови, зсякі пільги, всякі користі. Тільки від шляхти повинні виходити всякі внески в тім дусі. Коли нешляхтич поставить якийсь внесок, що йде до загального добра, шляхта повинна або вбити його в зароді, відкинути a limine, або адоптувати²⁾, підняти на своїх руках, пустити у світ під свою фірмою. Всі верстви повинні привикнути до того, щоб уважати шляхту за свого опікуна, добродія, за одинокий політично дозрілий і сильний елемент, за одиноку силу, котра спосібна до дійсної позитивної політичної роботи.

¹⁾ Персифлювати — наслідувати.

²⁾ Адоптувати — усиновити, присвоїти.

Знов роздалися брава, тим разом уже зовсім неіронічні й нежартовливі, а д-р Альфонс гаряче стиснув руку свого будущого товариша по політиці.

— Слухай, Тадзю! — сказав він. — Мій комплімент! Я досі не знати тебе.

— Надіюсь, що пізнаємось, — промовив Тадзьо, кланяючись і стискаючи його руку. — А коли я рільник і хочу вести політику аграрну, то що це значить? Чи це значить, щоб у нас міст зовсім не було? Фабрик не було? Промислу не було? Навпаки! Розвій міст і промислу і фабрик пожаданий для нас, але не пожадана перевага тих елементів. Я рільник, значить, я консерватист у справах політичних і суспільних. А консерватист, це ще не значить: безоглядний прихильник *status quo*. Ні, тільки прихильник основ, основних принципів того ладу, в котрім шляхта є справді шляхтою, є чолом, є основою суспільності! Міста, промисел, фабрики, це супроти нас елементи революційні, а власне деструкційні, і для того ми мусимо держати їх цупко в означених для них рямах, прикроювати їх розвій так, щоб він ішов рівнобіжно з нашими інтересами, але не підкупував їх.

— А як гадаєш, друже, — запитав нараз Калясантій, — що буде трудніше: чи винайдення формули для такої політики, чи квадратура кола?

— Зовсім ні! Зовсім це не таке трудне завдання! — спокійно відповів Тадзьо. — Тільки не треба кермуватися ніякими доктринами, ніякими теоріями, а йти за фактами, опиратися на фактах, вести політику реальну. Зрештою, що тут говорити? Власне таку, а не іншу політику

диктує нам наша третя основна догма, польськість. Ми мусимо винайти формулу такої політики, бо інакше нам грозить загибель, як народові. Міста, промисел, фабрики, нехай і так, що в польських руках, а все таки це сили космополітичні. Національність у них, то тільки зверхній полиск. Не містами, не фабриками, не конторами стоїть польськість, а шляхтою. В одній шляхті заховався й живе той дух польський, вільний, лицарський, тривкий і незнищимий, котрого не знищили ані розбори¹⁾, ані повстання, ані теорії демагогів, ані переслідування. Той дух виплодив польську літературу, польську штуку, але найсильніше, найкраще він проявив себе в польській політиці XIX століття.

— Чудесно! Чудесно! — шептала пані Олімпія, котра, сидячи в фотелю під вікном, з великом вдоволенням слухала цієї промови.

— Ну, Тадик! — скрикнув Едзьо: — маєш наші голоси. Іди, нехай тебе Бог благословить!

— А я не можу зовсім згодитися на твої дедукції, — промовив пан Калясантій.

— Наша нація завсігди протестує! — знову промовив крізь ніс Едзьо.

— А, розумію! Тадзьо перервав твою промову! Бідний Кайцьо! Ну, то це нічого не шкодить. Можеш тепер скінчити.

— А може забув, що мав сказати? — промовив Мілько.

— Перепрошую! Я ніколи нічого не забував. А що Тадзьо перервав мене, це навіть ліпше. Навіть ліпше для мене, бо зможу яркіше висказати свої погляди.

¹⁾ Розбори — поділи Польщі.

— Чи також кандидуеш із ним? — перебив д-р Альфонс.

— Зовсім ні! Коли вияснюю свої погляди, то не для жадного інтересу, а для того, що їх маю! Що недармо жив на світі, а додумався до чогось, а це, мої панове, не кожний може про себе сказати.

— Очевидно, йому здається, що говорить до своїх товаришів редакційних! — злобно замітив Адась. — Поцтівий¹) Кайць!

— Демократизм, мої панове, — докторальним тоном розпочав пан Калясантій, — це, на мою думку, скріплення, ублагороднення цілого народу. Так, демос, то не онтой хлоп лишень, не робітник лишень, не водонос лишень, не урядник²) лишень, то ввесь загал, увесь народ, крім хіба пануючої династії. А що в нас, поляків, пануючої династії своєї нема, то можна сміло сказати, що ми наскрізь демократична нація, що ми всі демократи.

— Welche Wendung durch Gottes Fügung³)! — здивувався наївно Дублянчик, але пан Калясантій, не перериваючи своїх виводів, тягнув далі:

— Що наш демос не є одностайна, безформна маса, рівно вимішene тісто, з котрого хто які хоче, такі коники може ліпiti, це чай же розуміється само собою. За нами тисячелітня історія, і вона не пройшла для нас дармо. Ми не є демос примітивний, ми висококультурна нація з розгалуженими, зрізницьованими національними й суспільними елементами. Наш

¹) Поцтівий — (польськ.), чесний (з легенъкою іронією — дурненъкий).

²) Урядник — урядовець.

³) Який зворот із Божого запорядку!

демократизм поступовий, а не регресивний! Він не домагається від нас, щоб ми знівечили всі здобутки нашого 1000-літнього розвою, стовкмачили в одну масу те, що зрізницювалося відповідно до різних функцій суспільнополітичних. Ні, наш демократизм не каже нам товкти в одній ступі і цвіт, і пень, і коріння нашого гарного національного дерева. Що цвіт то цвіт, що пень то пень, що корінь то корінь. Демократизм каже нам обійтися все те з однаковою любов'ю, але без предилекцій, без ілюзій, що направимо будову дерева, коли обрубаємо з нього гілляки, потопчемо ввесіть цвіт, обпалимо все листя.

— Якийсь ботанічний демократизм! — жартував Едэйо.

— То не ботаніка, пане Чапський, а тим менше річ придатна до жартів, — відрізав пан Калясантій. — Тут власне варто б подумати. Наш демократизм не перепиняє нам власне бачити управнення серед польського народу шляхти як вельми важного, історично конечного й суспільно зовсім живучого чинника. Що більше, наш демократизм каже нам прямо бачити у шляхті найважніший, рішаючий чинник польського народнього життя, основу польської суспільноти. Бо, спитаюсь вас тільки, чим була б нині польська нація без шляхти? Хто знав би, хто тямив би про Польщу на світі, якби сини польської шляхти не зросили пів кулі земної своєю кров'ю, не перебігли вдовж і вшир усіх країв Європи, не заповнили всіх кутів світу своїми жалями, і скаргами, і піснями, і тugoю, і надіями? Якби шляхта польська не рвалась раз-у-раз до відродження вітчини, не конспірувала, не дипломатизувала, не гибла в

Сибірі та в казематах, не руйнувалася повстаннями й тисячними добровільними жертвами? Оде наш демократізм, оде правдивий, характерний польський демократізм!

— Дуже гарні слова, братіку, дуже гарні! — промовив Тадзьо, плещучи Калясантого по плечі, — та тільки, будь ласкав, скажи нам, чи всі твої товариши демократи почиваються до тих самих думок?

— Всі чи не всі, але є й такі.

— То-то, що не тільки не всі, але можна сказати, що більша частина їх зовсім інакше думає.

— Дозволю собі цьому заперечити! — живо перебив пан Калясантій. — Власне останніми часами настав основний зворот у поглядах. Не тільки демократи, але навіть соціал-демократи, це насіння наскрізь космополітичне і зразу вороже польському патріотизму, тепер чимраз більше рішуче стають у ряди польських патріотів. А це, мої панове, колosalна побіда власне нашої ідеї, нашого розуміння демократизму. Бо, на мою думку, це певне, що хто раз стане польським патріотом, той, думаючи логічно, не може бути ворогом польської шляхти, а коли тільки раз почне її толерувати, то швидко мусить дійти до того, що признає їй чільне, кермівниче й основне становище в польськім народі.

Тут демократично-шляхетські виводи пана Калясантія перервала поява Гапки й Гадини, котрі на обширних тацах несли чашки чаю, горнятка сметанки, цукор, булки, свіже масло і всякі прибори, потрібні для підвечірку. Не забуто й про рум та вино. Пані Олімпія зараз метнулась застелювати стіл і уставляти все

в порядку. Гапка й Гадина прислугували їй, Зрештою, і самі гості без усяких церемоній і лишніх запрошення самі приставляли собі крісла, сідали, де кому було до вподоби, брали собі, що кому смакувало. Це вже так віддавна тут було заведено: свободне товариство, без церемоній, немов зовсім кавалерське: хоча тут була й дама, то вона також любила цю свободу й сама чулася при ній свободно.

Під час підвечірку розмова не то що не втихла, але стала загальнішою, живішою. більше гамірливою, хоч розприслася на кілька купок. Пані Олімпія взяла під свою опіку о. Нестора, сама подала йому склянку чаю з вином, сама розкроїла булку, помазала її маслом, сама навіть принесла маленький із горіхового дерева столик, на котрім поставила все перед о. Нестором і тильно услугувала йому під час підвечірку. При тім і сама підвечіркувала і вміла це робити так зручно, що її майже материнська опіка над о. Нестором не так дуже впадала в очі, тим більш, що ввесь час пані Олімпія вела полушеptом якусь живу розмову з о. Нестором. Вона розпитувала його, як йому подобався Едзьо й його брат, а коли о. Нестор відповів їй ні те, ні це, почала широко оповідати йому про їх матір, про їх дім, їх багатство, про красоту й посаг панночки, що мала стати їй невісткою, не забуваючи додати й того, що, на її думку, дім її і Адасів фільварок на обох паничів зробили добре враження. О. Нестор слухав усе те байдужно, хитав головою та голосно съорбав чай із чашки; видно було, що думки його не слідять за ходом слів пані Олімпії, а тривожна хмара, що час-від-часу набігала на його чоло, свідчила, що його

уява, мов ластівка довкола гнізда, кружить і літає довкола його покоїку, де він лишив незамкнене вікно від саду й дещо непохованіх цінних паперів та готових грошей.

Пані Олімпія бачила це дуже добре, але їй байдуже було про турботи о. Нестора; їй хотілось мати його тут, між гостями, і задля того вона готова була знести й його незручність та безпомічність, і його неввагу. Плян її був дуже простий і натуральний. Вона хотіла показати своїм гостям у своїм домі скромну та тиху ідилію, гармонійне життя матері з сином і зі старим духовним, що знав її чоловіка і був потрохи другом її дому. Деято з гостей, особливо д-р Васонг, знав зрештою, що пані графиня доволі діяльно опікується о. Нестором, помагає йому локувати¹⁾ його капітали і зводити рахунки; кілька таких справ, і, особливо, справа вкрадених і пропалих щадничих книжечок переходила через його руки, хоча, ясна річ, він не знав докладно суми маєтку о. Нестора й цінив його не більш, як на якихнебудь десять або п'ятнадцять тисяч. Знаючи добре маєткові відносини пані Олімпії й Адася, він підоzerівав, що пані графиня тому панькається з тим „старим напівідітом“, що надіється чогось по його смерті, та, звісно, ці всі думки він ховав для себе, а коли молодий Дублянчик, замітивши таку делікатну дбалість пані за о. Нестора, завів про це розмову з д-ром Васонгом, той пустився перед ним гарячими словами величати щирість, доброту та великодушність пані Олімпії, котра, мовляв, причинює собі труду й заходу з цим старцем, головно, шануючи

1) Локувати — містити.

пам'ять свого чоловіка, котрий з о. Нестором був у великій приязні. А коли Дублянчик згадав про маєток о. Нестора, про котрий десь щось зачув, д-р Васонг із видом знавця сказав, що це мітологія, що маєток той зводиться до кількох тисяч гульденів — очевидна річ, що для пані графині, одної з заможніших обивательок у цьому повіті, сестри двох графів Лісовицьких, що числяться до перших магнатів у краю, з котрих один є від часу конституційної ери маршалком сусіднього повіту, послом до сойму й до ради державної¹⁾ й шамбеляном цісарським²⁾, а другий — ну, це відомий мільйонер гр. Станіслав Лісовицький, а сестра її є за паном Краснобродським, також багатим поміщиком, — значить, для пані графині цей мізерний капіталик бідного попа не може становити ніякої принади, ніякого мотиву до оказування йому такої доброти. Тільки вроджене благородство душі, вроджена ангельська доброта може піднести до того ступня саможертви.

— О, я знаю паню графиню досить давно й можу вам сказати, що це ідеальна жінка! Правдивий тип старопольської матрони. Погляньте лишень, як скромно, ощадно вона живе! Котра пані в нас, маючи такі засоби, як вона, згодилася би так жити? І для чого? Одиночко тільки з любови для сина, котрому хоче лишити батьківську фортуну повну, ненарушену, заховану в цілості, як дорогий клейнот! О, пане, я маю найглибше поважання для цеї жінки!

Молодий Дублянчик приймав усі ті слова радісно, віруючим серцем. Мати поручила йому

¹⁾ Сойм — у Львові, державна рада — у Відні.

²⁾ Тайний радник.

виразно розглянути самому, розвідати ближче відносини Адася й його матері, а оповідання д-ра Васонга прямо зворушило його чутливе серце. Під впливом того оповідання він почав звільна перефарбовувати цілий образ, котрий утворив собі був про Торки з перших вражінь і деяких випадково зачутих оповідань, особливо їдкого на язик пана Калясантого. Все почало тепер перефарбовуватися на рожеве: з бідності, котрої не міг не завважити панич, вирослий у достатку, ставала тепер умисна скромність і ощадність, з неладу — безпретенціональність з комедії — щирість і невимушена сердечність. Навіть та погана руїна на місці правдивого двору, оті опалені купи румовища, порослі кропивою та бузком, що раз-у-раз, немов лице мерця, зазирали крізь вікна до сальонику, видалися йому тепер родовою, шановою реліквією.

Розставшися з д-ром Васонгом, він вийшов із сальону на подвір'я, а звідтам у сад, щоб у тіні дерев подихати свіжим, запахущим повітрям. Переходячи по при стайню, в котрій нині рано пані підслухала була розмову Гадини з Параскою, він почув там також якийсь шелест у соломі й різький, не то болючий, не то ласкавий крик Параски. Молодеча цікавість заставила його заглянути до стайні, та в тумить очі його якось припадково обернулися до супротилежної офіцини, де находилося помешкання о. Нестора. Молодий панич, звісно, не знав цього, і тим більше здивувався, коли побачив, що в сінях тієї офіцини мигнула знайома йому фігура Адася й моментально сковалася за дверми, котрі швиденько замкнулися. Цей вид остудив його цікавість що до діво-

чого викрику у стайні, і він звільна, нерішуче пішов у сад, голосно скрипнувши хвірткою та брязнувши клямкою.

У сальоні тим часом скінчилося пиття чаю, зі столу поспрятувано, гості одні курили, другі переглядали альбоми або сиділи на кріслах та канапах. Розмова йшли свободна, різnobарвна й легка, поки пан Калясантій з Тадзем і д-ром Альфонсом знов не звели її на політичну тему.

— Все те дуже гарно, Кайцю, що ти нам говорив, — сказав Тадзьо, звільна цідячи слово по слові й пускаючи клуби диму з сигара, — якби не одна твоя хиба, дуже важна хиба!

— Яка? — скрікнув пан Калясантій.

— Доктринерство, любий мій, доктринерство. Пристрасть до пустих слів. Заслонювання практичних справ і відносин такими словами. Говориш: демократизм, а виявляєш погляди, проти котрих і ми нічого не маємо. При чим же тут демократизм, чи загалом якийнебудь „изм“? Говориш: народне становище, а потім додаєш: поступ, XIX вік. Пошто тих фраз?

— Ну, Тадзю! Так дуже лишні вони не є, — промовив пан Калясантій.

— Не тільки лишні, але прямо шкідливі. Бо в них криється підхлібство для певних елементів, котрі супроти нас є прямо елементами перевороту. Бо, йдучи з такими словами в табір людей, котрі в них вірють, ти прямо робиш сам себе якимось Валенродом¹), а це значить, деморалізуєш сам себе.

— Ну, цього вже занадто!

¹⁾ Валенродизм — зрадництво. Це слово склалося на основі головної ідеї Міцкевичової поеми: „Конрад Валенрод“, а власне погляду героя поеми, Валенрода, що, мовляв, „одинокою збрosoю невольника являється зрада“.

— А я вповні годжуся з Тадзем, — промовив Едзьо Чапський. — І я також хотів звернути твою увагу на деякі такі суперечності у твоїх поглядах. Ти нам тут говориш про поступ XIX століття. Даруй, брате, але я мушу на той поступ дивитися дуже скептично.

— Ну, це можна, та все таки треба признати...

— Нічого я не признаю! — різко мовив Едзьо. — Що маю признавати? Залізниці? Телеграфи? Машини? Коли мірилом поступу візьмемо те, що для чоловіка найвище, найцінніше, його особисте щастя і вдоволення, то я скажу, що XIX століття виявляє не поступ, а регрес. Ніколи різниці і противенства між сильними й слабими, багатими й бідними, ситими й голодними, освіченими й темними не були такі страшні та болючі. Головно: болючі. Ми зм'якли, зbabili, зробилися чуткими та нервовими, а наш вік із усіх боків валить на нас таке, що тільки дразнить наші нерви, загострює, а не гартує їх. І коли дехто скаже, що давніші століття не були щасливіші, то я йому скажу, що грубо помилляється. Може, в них не було того, що б ми тепер назвали щастям, це так, це признаю. Та було щось інше: було наївне розуміння щастя й наївна, дитяча віра в можливість, близькість того щастя. А оцього то саме в нас нема. Ми вигострили розум, як бритву, і поперед усього підрізали ним власну наївність і віру. Само поняття щастя ми покраяли, пошматкували, розаналізували хемічно так, що з нього нічого не лишилося. Ну, а тоді, ясна річ, прийшов розум і сказав: ніякого щастя нема й бути не може. Що чоловік його бажає? Е, це для дійсности не указ. Я можу бажати

сховати місяць до кишені, та що з того? От те бажання щастя з одного боку, невигасле, але ще скріплене, вирафіноване, загострене, а з другого боку ота абсолютна невіра в можність щастя, це й є той внутрішній розрив, котрим усі ми хоруємо. В першій половині цього віку Гайне сказав: *Der große Riß des Jahrhunderts ist durch mein Herz gegangen*¹⁾. Нині той розрив поглибився й захопив усі наші серця. Чи це знак поступу, знак поліпшення відносин? Не, не можу цьому вірити!

— Тільки без патосу, любчику, тільки без патосу! — прошів звільна пан Тадей. — Чого ж гарячиться? *Der große Riß des Jahrhunderts* не перепиняє тобі добре їсти, добре травити, пенсію одержувати й любуватися всіми дарами Божими.

— Це все тільки зверхня маска щастя, але не щастя. Та й що то за щастя! І для такого щастя варто було людству тисячі літ працювати, мучитись, кров лити й терпіти! Спасибі за ласку!

Едэсь зробив зрезигновану і згірдну міну. Потім оживився й почав ізнову спокійніше:

— Або й наш мужик! Яке добро принесла йому ославлена цивілізаційна праця ХІХ віку, лібералізм, знесення панщини, рівноправність, конституція і всі оті глупі новочасні видумки? Чи в суті діла він скористав щонебудь? Думаю, що ніхто з вас не заперечить мені, коли скажу, що не то що не скористав, але дійшов прямо на край руїни. Мужик є елемент консервативний не з предилекції, не з темноти, але з конечності. Він мусить бути консерва-

¹⁾ Великий розрив століття пройшов крізь мое серце.

тивним або перестане бути самим собою. Цього вимагає сама природа його заняття, його соціальної функції. І що ж? Навіть найзавзятіші ліберали й соціалісти бачуть нині, що тільки в панщинянім стані він властиво був тим, чим повинен бути. Вирвавши його з того стану, силою випхнувши його з батьківської опіки пана і пхнувши його в космополітичну товкітню конкуренції інтересів економічних і переворотових ідей, панови ліберали випхнули його з границь його природи. Виперли ріку з її натурального ложища, а потім дивуються, що частина її заливає поля, друга частина напоює багна та мочари, третя підриває дороги, а нема кому гнати млинів та носити кораблів. Хотіли зробити мужика поступовим, цивілізованим, рівноправним, і з жахом бачуть тепер, що з нього робиться пролетарій або дрібний буржуа, лихвар або червоний революціонер, що він тратить релігійні основи з серця, тратить віру батьків, скидає батьківську одежду, цурається своєї мови, своїх пісень, обрядів та звичаїв і масами, мов сарана, кидається бігти за море, до Росії, у світ за очі. Алеж це прямісінські наслідки ліберальної господарки, ліберальних ідей, і треба бути таким сліпорожденним та недогадливим, як панови ліберали й демократи всяких відтінків (він із притиском підніс те слово „всяких“), щоб цього не бачити.

Пан Калясантій почув шпильку.

— Так що ж по-твоюму? — запитав він. — Чого треба для нашого мужика? Чи маємо завернути його назад у блаженну пристань панщини з усіма її добродійствами?

— От бачиш, що ти вже зовсім перейшов на газетярський розум, брате Кайцю! — мовив

Едъо.—Коли я не можу засмакувати в лібералізмі, так, по-твоюму, я вже панщини хочу. Це ще не логіка! Певно, воно б ліпше було для нашого мужика вернутись назад під крила свого природного опікуна, а навіть із народного погляду ліпше б йому було не тратити своїх питомих старих прикмет для нових цивілізаційних набутків не раз дуже сумнівної вартості. Та що з того! Я знаю, що колеса історії назад не вертаються, хоча рівночасно знаю й те, що вони не раз попадають у блудний безконечник і по довгім блуканню вертають назад на місце, відки вперед вийшли. Отже, на мою думку, і тепер вони котяться в такім блуднім безконечнику, а наша річ, річ думаючих людей, політиків і праводавців, направити те зло, що досі від самого 1848 року, а почасти ще й перед тим, нарobili нерозумні доктринери, а то й прямо ворожі нам елементи. Адже ж і без завертання панщини праводавець має тисячі способів, щоб привернути шляхті ту натуральну опіку над мужиком, яка їй з природи і з історичної традиції належиться!

— Ну, проти цього я нічого не маю,— промовив пан Калясантій,— і думаю, що саме це є основа, провідна думка нашого автономічного праводавства, на скільки тісні рями того праводавства дозволяють тій думці уявитися на ділі. І того будь певний, що власне ми, народові демократи, кожний крок на тій дорозі вітаємо й будемо вітати з найбільшою радістю й до його виконання завсігди готові помагати.

— Ну, признаюся, що наскільки мене тішить твоя заява, настільки смутить те, що між демократами досі я мало стрічав людей,

котрі б хотіли не то що поділяти, але хоча більше зрозуміти цю думку.

— Для мене це зовсім ясне, — промовив д-р Альфонс. — І не тільки ясне, а іменно потішаюче. Бо яка різниця між нашим демократом і консерватистом? Майже завсіди така, що консерватист чоловік практичний, близький народу, репрезентант певних ясно означених інтересів, а демократ доктринер ідеолог, *Prinzipienreiter*¹⁾, у котрого замість знання діла є ідеї, нахапані з книжок, замість розваги — запал, замість інтересів загальних — широкі фрази. І то власне в них потішає мене, бо хто між ними є щирий і розумний, той, приставлений до практичної роботи, швидше чи пізніше мусить вилічитися з демократичної фразеології й перейти до нас. Саме існування таких демократів і оті їх метаморфози, це в моїх очах найкращий доказ безпідставності в нас демократизму в європейськім значенню того слова.

— А конечности демократизму в тім значенню, як я його виклав, — тріумфально скрикнув пан Калясантій.

— Нехай тобі й так! — сміючись, згодився д-р Альфонс.

Аристократ і демократ подали собі руки.

Загальне браво роздалось на вид цієї згоди. Всі весело заговорили, заходили по сальоні, бачучи такий щасливий кінець цього словесного турніру. Навіть скромний, а на дні душі скептичний д-р Васонг розігрівся й попросив голосу. Усі замовкли, більша частина зібраних обступила бесідника.

¹⁾ Що їздить на принципах.

— Я б не забирав голосу, — промовив він повагом, — бо до *meritum*¹⁾ розбираної тут справи не маю що такого нового додати. Але мене схиляє, до цього інша річ. Не тямлю вже, як це ми нині попали на цю політичну тему, та я дуже рад, що таку дразливу й важну тему обговорено тут так спокійно, обережно та зріло. І хто це говорив? Чи старці, посріблени сивизною, загартовані важкими досвідами життя? Ні, це молоді люди, репрезентанти світлої й благородної молоді, що ще тільки лагодяться вступити на поле практичної діяльності. Без підхлібства, панове, без компліментів, але мое серце росте, коли слухаю ваших промов, вникаю в ваші думки. Не пережила свого віку, не скінчила своєї ролі та верства, котра має таку молодь! І щасливий народ, котрого провід та молодь із часом мусить обняти! Вірте мені, панове, мені, що стикаюся з різними верствами суспільними і з природи моєї професії мушу входити в найтайніші скритки і пружини їх ділання, їх змагань і інтересів! Вірте мені, коли вам скажу, що з-між усіх верст нашої суспільності все таки найбільшу суму чесноти, інтелігенції, спосібності, благородного й не раз піднеслого способу думання я нахожу в нашій шляхті. Не ідеалізую її, бачу її хиби, та хто ж на світі без хиб? Але я порівнюю суму її добрих прикмет із сумою хиб і бачу на боці перших величезну перевагу. Порівнюю суму її добрих прикмет зі сумою таких же прикмет у інших верствах, і бачу ще більшу перевагу. Тут сказане було слово, котре я з цілої душі

¹⁾ Суті.

мушу повторити, піднести й скріпити, я, хлопський син: шляхта, то основа нашої суспільноти, то її кріпкий пень, пишна корона, запахущий цвіт і спілий плід. Без шляхти наша суспільність не існувала б, ми були б безсильною жертвою наїзду. Наші мужики й маломіщани, то тільки коріння, дуже потрібні й пожиточні частини ростини, але все ж таки такі, котрі тільки у глибині землі, в тиші й темності можуть відповідно сповнити свою суспільну функцію. Що, крім шляхти, підноситься або силується піднести у нас над стан мужицький, це або та кора дерева, що криє собою його благородну серцевину й хоронить її перед ворожим впливом зовнішніх обставин, або попросту паразити. І нехай хто що хоче говорити про підкопання, руїну, упадок, дегенерацію шляхти, я, опираючись на живім досвіді, запевнюю вас: неправда це! Не може це бути! Хоч ворожі обставини, ворожі впливи ново-часного лібералізму й капіталізму поробили декуди болючі щерби й виломи в тому нашому народному клейноті, то душі його, сути його, його серцевини вони не рушили. Вона здорова й сильна і, надіймось, швидко зможе заличити, вирівняти понесені шкоди. І головно: вона знає, повинна й мусить знати, всім еством чути, що вона є основою всієї суспільноти, що в її руках, на її плечах спочиває вся будучина польського народу, і це мусить їй додати сили, витривалості й відваги до праці.

Ця промова талановитого адвоката викликала правдивий ентузіазм серед зібраних. Пані Олімпія перша гаряче стиснула його руку, всі інші почали цілаватися з ним, хоча, ясна річ,

не без певної протекційності, котрої д-р Васонг удавав, що не замічає.

Та нараз ця шумна, радісна сцена була перервана досить несподіваним, хоч, здавалось, досить натуральним способом. О. Нестор, про кого, бачилось, усі цілковито забули, почав якось нервово й тривожно оглядатися довкола себе, мацати руками, видаючи якісь глухі носові звуки, далі встав і, шепчуши щось без голосу, поспішно направився до дверей.

— Куди ви, пан-отче? — ласкаво запитала пані Олімпія, підійшовши до нього й беручи його попід руку.

— Та... так собі... Прошу не беспокоїтись... Я тільки на хвилю... — і, добуваючи всіх сил, немов гнаний якоюсь внутрішньою силою, він вийшов із сальону.

Всім гостям зробилося якось дуже ніяково. Їм було прикро за паню дому, а ій за гостей. Усі прийняли цю виходку старого попа за знак простацтва, притупленого почуття делікатності і браку доброго виховання. Пані Олімпія оглянула гостей, очима благаючи дарувати старому, немічному чоловікові цю неделікатність. По хвилевій мовчанці вона промовила, немов нав'язуючи до тієї мовчазливої просьби:

— Бідний старий! Що вже діяти, треба від нього не одно знести. Але при тім золоте серце! Уявіть собі, панове: має невеличкий капіталець і думає зробити з нього фундацію для бідних. Я, ясна річ, піддержую в нім цю думку й надіюсь, що вона дійде до ладу. Нелегка то річ. Знаєте, старий чоловік, а говорити з ним прямо про те, щоб зробив тестамент¹), якось не випадає. Ну, та я не трачу надії.

¹⁾ Тестамент — заповіт.

— Оце вам, панове, новий примір того, що я говорив, — мовив далі д-р Васонг. — Це вже тільки такий близький знайомий пані графині, як я, може вам сказати, скільки дійсної абнегації¹), материнської печаливости і щирості і справді обивательської далекоглядності живе під оцим дахом, уявляється в тім зворушливім образі старого, знемощілого пароха й обивательки, що, шануючи його приязнь до її покійного мужа, бере на себе труд зовсім безкорисно обходити, доглядати й пильнувати його. І, прошу панів, цей образ, крім чисто людського значення, має й іншу, політичну вагу. Адже цей старий, немічний, здитинілій руський²) піп — чи ж то не вірний образ того руського питання, котре такою важкою раною ятриться в нашім народнім тілі? Дитинча розумом, капризна, без виховання, без манер, Русь ота все таки має добрі, благородні задатки в душі; при добрій принущі, терпеливості й систематичнім проводі вона може послужити для добра загалу. Та ось тут, панове, на примірі нашої шановної господині ви повинні вчитися, як треба підходити до розв'язки цього дразливого питання. Нехай собі русини капризується, нехай кидаються, кричать про рівноправність, шумлять про свої ніби то кривди! Ми будьмо розумніші від них, думаймо за них, дбаймо за них, не випускаймо їх зі своеї опіки, не переставаймо робити їм добро, а певно...

Не докінчив. Двері від сальону відчинилися з лоском і в них показався о. Нестор — блідий, як стіна, тремтячи, ледве живий зі

¹⁾ Абнегація — самовідречення.

²⁾ Тобто український.

страху. Він порушував ротом, махав руками, видно, хотів кричати, хотів щось страшне виявити, та не міг видобути голосу з горла. Пані Олімпія, що ввесь час його неприсутності була неспокійна, то виходила до сіней, то заглядала в вікно, то щось шептала з Адасем, котрий власне задиханий прибіг відкись із саду, тепер прожогом кинулася до нього з піднятими руками, так, немов би хотіла заткати йому рот, якщо б він хотів крикнути

— Бійтесь Бога, отче! — мовила вона з дійсною тривогою. — Вам що таке? Що сталося? Сідайте, ось тут! Господи! Ви зовсім як самі не свої! Нате, напийтесь води!

О. Нестор нетерпеливо замахав руками, та проте сів і напився води. Його тривога трохи немов охолола, і він не крикнув, а тільки промовив майже шепотом до пані Олімпії, котра сіла при нім так, що заслонила його від гостей, що таким робом зовсім не могли чути їх розмови. По пані Олімпії видно було, що й вона не менше зворушенна і стривожена від о. Нестора.

— Ах, пані, — стогнав о. Нестор. — Нещастя!.. Я... десь... загубив...

— Що? Що ви загубили?

— Ключ! Ключ!

— Який ключ?

— Від моого помешкання.

— Ключ від вашого помешкання? Адже, ідучи сюди, ви замкнули помешкання і взяли ключ зі собою?

— То-то й є! І мені так здавалося, і я сидів спокійний. Аж нараз перед хвилею ма-цаю до кешені: нема ключа. Щось мене, мов пальцем, ткнуло. Я пішов до свого помешкання...

— Алеж, отче! — перебила його пані Олімпія, що, вся смертельно бліда й холодна, слухала його шептаного оповідання, — що ви видумуєте! А дивіть лишень, онде на софі ваш ключ лежить!

— Що? Мій ключ? — скрикнув о. Нестор. — Не може бути! Я ж перед виходом шукав його докладно!

Пані Олімпія замість відповіді витягла ключ із кутика софи, де він був запхався під подушку, певно, випавши о. Несторові з кишенні під час сидження, і подала його переляканому о. Несторові. Той узяв його тремтячою рукою й довго дивився на нього, немов не вірячи власним очам.

— Не може бути! Не може бути! — шептав він. — Я ж добре шукав, а головно, я бачив...

Та пані Олімпія вже не дослухувалася, що він бачив. У сальоні йшла метушня. Адась пригадав гостям, що пора забиратися на фільварок, де їх ждуть із вечерею, і всі повстали й почали прощатися з господинею дому.

— А я, Адасику, дякую тобі за вечерю, — мовив д-р Васонг. — Не час мені гаятись. Діла! Мушу прямо відси поспішати до Львова.

— Га, не смію задержувати пана меценаса¹), знаючи, що в пана час дорогий, — з деликатною резигнацією мовив Адась.

— А може ще дехто з панів схоче поїхати зо мною? — обернувшись д-р Васонг із запитом до товариства.

Два брати Чапські зголосилися бути його товаришами.

¹) Меценас — так величають адвокатів.

— Оде ї чудово! — мовив д-р Васонг. — Сядемо всі на одного ф'якra.

— О, не маєте потреби тіснитися! — скрикнув Адась, котрий уперед уже надармо просив обох Чапських, щоб лишилися на вечерю, і котрого вони дуже перепросили, вимовляючись тим, що вже нині ніччю може приїхати їх мати, і дуже їй було б прикро, якби їх не застала у Львові. — Можете, панове, взяти два ф'якри. А котрі панове лишаються, з тих частин, може, скоче пішки полем проспацеруватися¹⁾ відсі до фільварку. Це близенько, тепер уже холодніє, вітрець подихає від лісу, чудово тепер у полі.

— О, ми всі йдемо! Всі йдемо! — закричали гості.

— А по вече́рі я відвезу всіх гостей своїм повозом до Львова, — додав Адась.

На тім і стало. Всі гості попрощалися й вийшли. Адась поцілував маму в руку й шепнув їй до вуха пару уриваних слів, а потім прошагом побіг на подвір'я, щоби провадити гостей через подвір'я в сад, відки йшла стежка на луку, далі на полеву дорогу, через місток, а опісля піднімалася доволі круто, звиваючись тонесенькою гадюкою поперек буйного пшеничного лану, поперек другого лану з картоплями до фільварку.

Д-р Васонг лишився в сальоні останній, крутився, немов забув або згубив щось, а очима пильнував паню Олімпію й навіть крадькома давав їй якісь знаки.

— Панове Чапські, — сказав він до обох паничів, що ждали його у дверях сальону, —

1) Пройтися, прогулятись.

прошу йти й сідати, я зараз виходжу. Я ще маю словечко.

Паничі, не дослухуючи, пішли до ф'якрів, що стояли близько виїздової брами й, не відрягаючи коней, пасли їх по травниках. А д-р Васонг', лишившися з панею Олімпією сам у сальоні, наблизився до неї й почав полушептом:

— Прошу вельможної пані, я хотів...

— Пст... перепрошую! — шепнула пані й озирнулася, шукаючи когось очима.

Очевидно, вона шукала о. Нестора, але його не було в сальоні.

— Ax! — промовила вона якось нетерпляче, а потім, обертаючись до д-ра Васонга, говорила до нього: — Ну, прошу пана меценаса, чим можу служити?

— Перепрошую... Може, то неделікатно з моого боку... але я маю поручення, виразне поручення з виділу шляхетського касина представити вельможній пані справу пана графа Адама. Хоча він і повнолітній, та все таки... виділ, уважаючи на його ім'я, на його знамениту сім'ю, не хотів поступати з ним відразу безоглядно... Знають вельможна пані, яка це неприємна історія...

Меценас мнявся на місці, та пані Олімпія слухала його досить нетерпляче; очевидно, думка її зайніята була чимсь зовсім іншим.

— Не знаю, коханий меценасе, чи добре розумію вас, про що тут ходить? — сказала вона, усміхом маскуючи свою нетерплячість.

— Думаю, що пан Адам сказав пані графині про той гоноровий довг, про ті три тисячі гульденів, з котрими він залягає. Речеңець умозленої сплати вже минув. Після

регуляміну¹⁾ виділ повинен був уже вивісити його ім'я на чорній таблиці, але я, знаючи, як неприємно було б це пані графині і ще декому, просив, а навіть формально поручився...

— Спасибі вам, пане меценасе, щире спасибі! — промовила пані, стискаючи руку д-ра Васонга. — Знаю вашу щирість і доброту. А що до того довгу, будьте зовсім спокійні. Думаю, що Адась завтра сплатить його.

— Завтра? — здивувався д-р Васонг, котрий знов добре грошеві клопоти графині й Адася, який ще нині по дорозі, не знаючи про його делікатну місію, жалувався перед ним, що не має грошей на жнива.

— Так, завтра! — коротко й рішуче промовила графиня. — Adieu, коханий меценасе! Шасливої дороги!

„І відки це вони думають до завтра роздобути таку суму грошей?“ — міркував д-р Васонг, сідаючи на ф'якра. — „Бо щоб цей старий скупиндряга так для неї розщедрився, це трудно допустити. Ну, та побачимо, побачимо!“

Ще гості не зовсім щезли з виду, ще в саду чути було гомін відходячих, а при брамі ще лагодилися до їзди ф'якри, коли пані Олімпія від д-ра Васонга прямо полетіла до офіцінни, де жив о. Нестор. Вона відразу, як тільки відвернулася від останнього гостя, зробилася немов зовсім не та. Щез її маєстатичний²⁾ спокій, щезла свобода й веселість. Лице облила блідість, тонкі губи розхилилися і тремтіли нервово, по всім тілі пробігала якась холодна дрож. Страшеннна нетерплячка

1) Регулямін — правила.

2) Маєстатичний — величний, урочистий.

гнала її, смертельна тривога, щоб сподівана буря не захопила ще відходячих гостей, щоб ця гарна гостина не скінчилася скандалом. Вона формально бігла до дверей офіцини. І мала щастя. Ще хвилина, і було б запізно. В сінях офіцини вона лицем до лиця зустрілася, мало що чолом об чоло не вдарилася, з о. Нестором. Цей був зовсім мов безумний, пищав, кричав, ламав руки, стогнав із глибини душі.

— Боже мій! Отче Нестор! Що вам таке? Що сталося? — скрикнула пані Олімпія, ніби не хотячи, а проте твердо й рішуче загороджуючи йому вихід на подвір'я.

— Пропав я! Пропав! — стогнав о. Нестор. — Обікрали мене!

— Та хто? Як? Коли? — вся тримтячи, допитувалась пані.

— Ах, пустіть мене! Нехай кричу гвалт! Нехай збігаються люди! Це не може бути! Кілька хвиль тому... В білій день... Адже ж це нечуване...

О. Нестор задихався, уривав слова, упадав під ваготою страшної новини так, що ледве держався на ногах.

Пані Олімпія, хоч сама, видимо, переляканая до глибини душі збентежена цею новиною, взяла його за руки й лагідно впровадила знов до його покою, посадила на канапі й сама сіла насупроти нього. Тільки тоді почала говорити — лагідно, стиха, розумно й спокійно, немов уколисуючи до сну переполошену нічним привидом дитину.

— Бійтесь Бога, отче! Не робіть скандалу! В вашім власнім інтересі так ліпше буде. Розкажіть докладно, що сталося? Поміркуємо

разом, що робити. Не бійтесь! Це ж не може бути, щоб так серед дня в моїм домі...

— А отже видно, що може бути! — перебив їй о. Нестор. — І як це сталося, я й досі не розумію. Ще сидячи отам у вас, у сальоні, я пригадав собі, що лишив вікно незамкнене. Припerte з середини та незашеплене. Щось мов пхнуло мене. Дай, думаю, піду та защеплю. Стереженої Бог стереже. Підходжу до помешкання; двері, оті сінешні, защеплені з середини. Господи, це що значить? Я глянув на вікно свого передпокою, заперте і з середини заслонене фіранкою. Я тямлю добре, що коли ми обое виходили, то фіранка була відслонена. Я так і обімлів на ногах. Поспішаю щодуху у фірту, та в сад, та довкола офіцини, щоб заглянути крізь оце вікно, але з-за вугла чую стук у моїм покою, брязкіт замку. Я до вікна, — воно також заперте зі середини й заслонене моєю реверendoю. Щодуху вертаю назад, приходжу до дверей, — заперті. Трібую їх, — незамкнені. Входжу в сіни, до дверей свого покою, — замкнені. Я до кишені, за ключем; — нема ключа. Тоді я, мов одурілий, пішов до сальону, а там ви дали мені ключ. Що про це думати, га? Чудо якесь, чи пряме злодійство? І чиє?

— Отче коханий! Не спішиться посуджувати нікого! — говорила пані Олімпія, котра з дрожжю в тілі слухала цього оповідання. — Я нічогісінько не знаю, крім того, що по вашим приході побачила ключ на софі. Ну, але що ж далі?

— Діставши від вас ключ, я зараз поспішив сюди. На перший погляд усе було в порядку, замки цілі, все на своєму місці, тільки ось тут у шухляді грошей нема.

— А ви певно тут їх лишили?

— Тільки що перед приїздом гостей я пе-
речислив їх і списав на карточці паперу. Хотів
сховати, та ви прийшли, і я лишив їх отут.

— І багато їх було?

— П'я... п'ять...

— П'ятдесят ринських?

— Е, де там! — скрикнув о. Нестор. —
П'я... п'я...

Його уста немов негодні були вимовити
суму.

— П'ять сот?

— Ни, п'ять тисяч! Ось глядіть! Ось
картка! Картку лишив, цінні папери лишив,
тільки готівку взяв.

— То ніхто інший не зробив, як тільки
Цвях! — по короткій роздумі спокійно й рішуче
промовила пані Олімпія.

— Цвях?

О. Нестор механічно повторив це ім'я, але
рівночасно витрішився на паню своїми поблек-
лими очима.

— Певнісінько він! Гапка ще рано сказала
мені, що він був тут ранісінько й нахвалявся
перед нею, що з вами порахується.

— І чому ж мені па... пані цього не ска-
зали?

— Я вас не хотіла страшити. Зрештою, я
казала Гадині пильнувати за ним. Ну, та хто
такого злодія впильнує? Певно, підглянув, що
вікно у вашім покою незашеплене, та й скро-
ристав із нагоди.

— Але як же він міг замкнути сінешні
двері зі середини?

— Ну, отче! Це вже мусіла бути ілюзія.
Двері були тільки защеплені, а вам здавалося,

що вони замкнені зі середини: в перестраху ви не могли їх відразу відчинити, а потім, певно, і не трібували вже.

О. Нестор знову видивився на неї довгим, дитинячо-безпомічним та довірливим поглядом. Здавалось, що він готов повірити словам пані Олімпії.

— Але вікно? Коли Цвях вліз ним до середини, то пошо б його замикав зі середини?

— Ну, але тепер, як ви ввійшли, воно було замкнене з середини, чи ні?

— Не знаю. Прошу поглянути.

Пані Олімпія підійшла до вікна. Воно справді було заслонене якоюсь старою ревереною й защеплене зі середини, та пані Олімпія одним зручним рухом відмкнула його й відчинила до половини.

— От і бачите! — сказала вона, — я так і знала! Воно тепер відчинене. Все тут ясне. Злодій вліз вікном, замкнув його за собою й заслонив, щоб ніхто знадвору не бачив, що він робить у середині, а, упоравшись, виліз ізнову тим вікном і, розуміється, не міг уже замкнути його за собою.

— Але що ж то брязкало замками і скрипіло ключами власне тоді, коли я стояв отут коло вікна?

— І це може бути ваш привид. Хіба що злодій мав би другий ключ. Та це трудно допустити. Ну, та в усякім разі слухайте моєї ради. Я вам раджу, як рідна сестра. Будьте тихо! Не робіть крику. Я тим часом дам знати до війта, до жандармів, і ще цієї ночі, цього вечора вони зненацька зроблять ревізію у Цвяха. Будьте певні, що завтра ваші гроші віднайдуться.

— Ах! Ве... ве... вельможна пані! Які ви ласкаві! Які ви добрі! Нехай вам Бог за... заплатить за...

— Годі, годі! — скромно мовила пані Олімпія. — Тільки будьте спокійні! Я йду й зараз усе зроблю, що треба. П'ять тисяч, це сума! Це великі гроші. Вони не сміють пропасті. Ну, прощавайте, отче! Господи, як мені прикро, що вас у моїм домі таке нещастя стрінуло!

І вона вийшла. Тут же, при сінешних дверях їй зустрівся Гадина, котрий не то підслухував у сінях їх розмову, не то щось там запрятував на подвір'ю просто дверей. Побачивши його, пані Олімпія окинула його таким лютим поглядом, немов би він зарізав її найлюбішу дитину, а потім, відхиляючи двері до покою о. Нестора й підносячи голос так, щоб і Гадина міг чути, вона кликнула:

— А замикайтесь добре, пан-отче! Майтесь на бачності! Добраніч, добраніч!

IX.

Вечоріло. Рожевий блиск залив увесь захід неба. Довкола стояла тиша. В торецькім дворі по відході гостей було пусто, глухо, тихо, мов у гробі. Тінь від офіціни звільна заливала подвір'я. Десь-колись у вершках лип перекликалися ворони.

Пані Олімпія ходила по саду. Її душа була збентежена, і вона шукала найгустіших закутків, найтемнішого сутінку, щоб бути самою. Та неспокій доганяв її й там, не давав її сидіти, ані стояти на місці, гнав її далі. Садівник, сидячи у своїй солом'яній будді, під

розлогою яблунею й пихкаючи люльку, слідив її очима, як вона, мов мара, мигалась то тут, то там по гущавині, входила чогось між корчі малини, між молоді вишні, що своїми тонкими гілками били її по лиці та хапали за волосся, то знов, чогось немов пильно шукаючи, між вулій, що становили колись славну торецьку пасіку, а тепер стояли без бджіл, зазирала під острішки, засувала руку в затвори, водила очима довкола, немов не тямлячи, що робить і чого шукає,—перехристився, сплюнув і шепнув сам до себе:

— Знов снується, як манія!

Він уже від якогось часу покімтів оте „сновання“ в пані й почував перед нею якийсь острак, тим більше, що пані кілька разів переходила попри нього, навіть оглядала його будку, та проте, здавалось, не замічала його зовсім або вважала якоюсь неживою колодою й ніколи не говорила до нього ані слова. Садівникові дивне було й те, що звичайно тільки вечорами нападало паню таке сновання, а в день, поза садом, вона була зовсім спокійна, тямуча й говірлива.

„Щось то в тім мусить бути!“—міркував собі садівник, водячи очима за панею, що у своїй чорній сукні, мов чорна хмара, без шуму та хруськоту тут і там мелькалала поміж деревами, то виринаючи, то пропадаючи в вечірньому сумерку.—„Чи вона чогось шукає, чи то слабість яка в неї? Та якби шукала, то вже б раз найшла, або би ще кому казала шукати. Ні, мабуть, це така планіта на неї заходить. Адже кажуть, що є такі люди... Як на нього така планіта зайде, то все покине, жінку й дітей забуде і йде у світ, сам не знає, чого

й куди. Але диво, що завсігди в тім саду така планіта нападає. Певно, якась недобра душа наслала на неї“.

Пані тим часом вийшла з густого молоднику. Вже роса падала. Її прунельові¹⁾ черевики, ті самі, що мала на собі при гостях, зовсім промокли. Долішній край сукні також був мокрий і бив її вогким та холодним по ногах, та вона мов і не тямила й не чула цього. Раз-у-раз озираючись, нипаючи, надслухуючи, вона пішла у глиб саду, між старі дерева, туди, де сад, вихилюючися к півночі, розкидався по плоскогорі, злегка наклоненій до сіножаті. В вершках дерев почали слов'ї виводити свої трелі. З дупла старої липи крикнула сова. Легенький вітрець похитав гілками,— це було мов останнє зідбання дня на сконі. Пані Олімпія стрепенулася й зупинилася на хвилю.

Про що вона думала? Коли б хто був став перед нею в тій хвилині, завдав їй таке питання, вона, певно, була б видивилась на нього зчудованими очима та не нашла б відповіді. Вона ні про що не думала, і, хоч її мозок працював, її нерви не могли заспокоїтись. Мов у годиннику, в котрім попсується котвиця²⁾, пружина без перешкод починає розвиватися, в середині йде шум, молотки починають прискорено бити, дзвоники дзвонять, колісця крутяться, ваги з шумом посувуються вниз, доки енергія механізму не вичерпається,— оттак було і в її душі у хвилях отих вечірніх, самотніх прогулок по саду. Котвиця її

¹⁾ Прунельові — шовкові, сукняні.

²⁾ Котвиця — якір.

волі, сильна й ціпка за дня, нараз робилася мов глиняна, тратила свою силу, пропадала зовсім, і в голові невдержимо починали шуміти та пересуватися без ладу, без зв'язку тисячні вражіння, думки, гарячкові образи уяви, при-види, виплоджені всіма гарячими та несповненими бажаннями, ошуканими надіями її життя. Вони плили бурливою, пестрою течією, нічого по собі не лишаючи, крім болю голови і прискореного биття серця. Надаремно думка силкувалася ловити на лету цей або той образ, придивитися йому, прослідити його зв'язок з іншими. Нові хвилі того потоку, що напливали, швидко поривали зі собою, затоплювали той один образ, на його місце насували десятки нових — сумних, веселих, ненависних, байдужних, заповнювали ними ввесь кругозір, затіснювали всю атмосферу на те тільки, щоб у найближчій хвилі знову змінити все, затемнити старі і наперед висунути нові картини.

Була це дійсно якась слабість. Пані Олімпія зразу не звертала на неї уваги, тим більше, що симптоми її зразу були майже незначні. Але тепер напади цеї слабости з кожним разом дужчали, довшали. Вони заповідалися завсігди якоюсь таємною тривогою; у грудях починало неставати повітря, віддих робився частіший. Тоді пані ні за що не могла видергати в покою, не могла всидіти, ані встоятись на одному місці. Звичайно йшла в сад, і хоча сумерк та холод саду не вспокоював її, то все таки тут вона якось найлегше, незамітно для нікого могла перебути напад своєї первової немочі, ходячи, „снуючись“, як мовляв садівник, не раз годину або і дві поміж деревами.

Ось вона на халину зупинилася на полянці. Знає, що довше хвилини не постоїть, що зараз мусить іти далі. Зирнула вверх; крізь густу сітку конарів¹⁾ і гілляк дерев видно шматок якорожевого неба. Де-де процирають зорі. Довга, рівна, тонка хмарка, мов гладко вичесане пасмо м'якого прядива, зависла якраз над її головою. Зирнула вниз: довкола понурою стіною стоять сумерки по-під розлогими деревами, літають світляки, мов золоті іскорки. Та ні! Отут, у найтемнішому місці роз'яснюється. Якесь бліде-бліде світло розливається. Це не світло, а висока жіноча постать, уся в білому, з розпущенім на плечах чорним волоссям, з замкненими очима, йде звільна, мірно, з простягнутою наперед правою рукою. В лівій руці держить свічку — ні, світлячка, що мигоче тихим, зеленкуватим світлом. Мертвaтиша довкола. Чути мірне, голосне, сонне сапання постаті. А! Це Моджеєвська²⁾ в ролі леді Макбет! Ось вона присідає, збирає росу з трави, міє руки...

— Ще одна пляма! Ще ота одна пляма!

Пані Олімпія виразно, виразнісінько чує її сонний шепт. Отут десь близько, над вухом, а може, навіть у нутрі власного вуха. Вона не боїться, не дивується, знає, що це Моджеєвська, которую вона бачила в тій ролі недавно на львівській сцені,— а що вона робить у торецькім саду, відки вона тут узялася, про це нема часу думати.

— Спати! Спати! Спати! — шепче висока постать, розпливаючись у небуття, та в тій же хвилі пані Олімпія, поступивши пару кроків,

¹⁾ Конари — грубі гілляки.

²⁾ Відома свого часу польська драматична артистка.

бачить перед собою спальню, вбоге ліжко, мізерне стареньке покривало, з-під котрого виглядає сива, стареча голова з розхиленими синюватими губами, навислим над верхньою безвусою губою носом і глибоко запалими очима. Це отець Нестор, пані Олімпія знає це; їй ані раз не страшно, ані не дивно. Вона йде далі,— образ щезає.

— Жаль мені його! Такий був у сні похожий на моого батька!

Хто це сказав? Де це сказано? Не час думати. Млин над річкою. Величезне колесо обертається звільна без туркоту; вода паде, бризкає та розскакується мільйонами перел, але без найменшого шуму. Внизу під греблею широкий ставок — тихий, ясний, глибокий-глибокий. Дно видно, місяць і зорі видно в воді, та поміж зорі лазять чорні раки, по місяцю б'є хвостом велика, лінівариба. А над тою глибиною, на дощці, вбитій одним кінцем у греблю, сидить і гойдається якась людина — жінка — дівчина — русалка? Не час думати. Гойдається, — ломить руки, — рве коси на собі, знайоме якесь лице, та хто це? От-от пізнає, от-от, ще лиш раз глянути! Та ні, образ розплівається, блідне, щезає...

Ось чути шум кроків. Липовою алеєю йде звільна якась темна, жіноча постать. Нараз зупинилася, стрепенулася, хреститься й починає непевним та доволі різким голосом співати:

*Gwiazdo morza, któryś Pana
Mlekiem swojem karmila,
Tys smierci szczep, który szczepił
Adam w raju, skruszyła!¹⁾*

¹⁾ Зоре моря, ти, що годувала Господа своїм молоком, ти знишила дерево смерти, яке зашепив у раї Адам.

Пані Олімпія стоїть недалеко неї, скована в пітьмі, затаївши в собі дух. Це Гапка — чи дійсна, чи привид? Не час думати. Постать шугнула і щезла в напрямі двору. Певно, з села вернула, була у Цвяха, в Гердера, в Маланки. І вже уява рисує пані Олімпії нові картини: Цвяха і його жінки, що плаче з дітьми без хліба, і його молодости, коли він був отут у дворі, ніби слуга, ніби вихованець, панський козачок, поки страшна катастрофа нараз не змінила всього. Ось перед панею стає виразно старий панський двір, обширна панська спальня, багате ліжко, а на нім у пищих подушках живий труп, безпомічний, як дитина, а злобний, як чорт,— її покійний чоловік, граф Торський. А при ліжку на стільчику оцей самий Цвях — та не оцей, а молодий, жвавий хлопець із хитрими, злодійкуватими очима, в панській ліберії, подає панові якесь лікарство. Вона бачить і себе саму — отут у противнім куті, за котарою¹⁾, на ліжку, чує своє сонне сапання, та чує, що не спить, що пильно ловить вухом кожний шелест, кожний шепт у кімнаті, що душею бачить кожний рух Цвяха, кожний жест, кожну найменшу зміну в лиці свого чоловіка.

- Здається, вона спить уже! — шепче граф.
- Спить, — повторяє шептом Цвях.
- Ну, говори, що бачив?
- Цілувались.
- Хто починав?
- Вона.
- Що говорили?
- Змовлялися.

¹⁾ Котара — заслона на дверях.

- На кого?
- На вас. Вона його натуркує. „Як засне“, — каже, — „ти прийди до мене, обое візьмемо по подушці, наложимо на нього, за пару хвиль буде готов“.
- Та... так і казала: буде готов?
- Тими самими словами! — з безстыдною відвагою бреше Цвях.
- Ну, що далі?
- Він не хотів: „пошо мені?“ Вона почала плакати: „Ти мене не любиш! Він моє життя затроїв“.
- Затроїв, казала?
- Так. А він каже: „Прости йому! Нехай має з Богом рахунок. Зроби це задля нашого сина!“
- Задля нашого, казав?
- Так! Задля нашого сина.
- А що ж далі?
- Вона знов про подушки. „Не бійся нічого! Ніхто не буде знати! Скажемо, що удар був, шляк трафив¹⁾“.
- Хитро! — шепче граф.
- Він ні за що не хотів. „Видастися“, — каже. „І так йому недовго вже жити. Лікар казав“.
- Лікар казав?
- Еге, каже: „Лікар казав. Я вмисно лікаря розпитував. Казав, що леда²⁾ сильніше зворушення і може бути по нім“.
- Он як! — шепче ледве чутно граф і кидається на ліжку. Потім тихо. Цвях ще щось шепче, потім нахиляється над ним і промовляє впівголоса:

¹⁾ Апоплексія (нім.), — вживається скрізь між народом у Галичині.

²⁾ Леда — як тільки, що лиши (польське: lada).

— От тобі на! Справді, готовий! Я й не думав, щоби так швидко!

Її серце ще тепер, по стільки роках, стискає смертельна тривога при тих словах. Вона все чула, не спала; відразу зрозуміла, що тут сталося щось страшне. Тривога відняла їй усю силу, всю застанову. Вона не знає, що робити: чи вставати, кинутись до чоловіка, кликати на поміч, чи лежати і ждати ранку? Ждати? Спати — ні, лежати без сну всю ніч отут при трупі! Ні, це страшенно, вона цього не видергить! А зриватись, кричати — значить, зрадитись, що вона чула оту розмову, зрадитись перед Цвяхом! Та що це? Цвях щось порається коло вмерлого, бряжчить ключами, відмикає касу! Тривога кам'яною горою налягає на її груди! Вона силується встати, крикнути, вхопити за руки злодія, але не може ворухнутися. Та ось Цвях замкнув касу, поклав ключі мертвому під подушку й на пальцях вийшов із покою. Щастя, що світла не погасив. Але що це? Світло змагається. Дим душить. Тріщить, гуде полум'я. Боже! Пані зривається — ліжко її мужа все в огні. Серед диму й полум'я, мов у пекельному гнізді, на пекельній постелі лежить його труп — спокійний, злобно всміхнутий, з устами, трохи розтуленими, немов би тільки що сказав: — Он як!

Крик, галас, гармідер. Тупіт кроків, брязк вікон, зойк дзвонів, біганина, безпорадність. А вогонь бухає та бухає! Вікнами і дверима виривається з кімнати, до сіней, на горище, на дах! Пекельне гніздо розрослось, розширилось і вже не тріщить, не гуде, а реве, виє, під небо искрами сипле, вогняними язиками нічну пітьму лиже. Крик довкола, все село

збіглося, рятують, гомонять, заваджають. А серед усього того гомону, диму, реву, пекла, там у самій середині, на його дні, в головнім гнізді пожару їй раз-у-раз увиждається отой труп, неткнутий полум'ям, спокійний, з розхиленими та злобно перекривленими устами. Він неживий — вона чує це, та проте його очі отворені, горять ярким, пекельним блиском, горять безсмертою, ненаситною злобою і, вперті в неї, повертаються за нею. Куди вона рушиться, куди повернеться, все і всюди вона бачить їх перед собою, чує на собі їх пекучий блиск, чує у глибині душі їх сверлуочий позирк. Тими очима труп не перестає говорити до неї, гризти її, мучити її.

— Еге, так ось ви як, пані графине! Задушити мене збирались! Подушками, як Петра III! Це ви від Катерини II навчились, а? Забажали увільнитися від мене? О, ні! Хотіли від живого увільнитися, так ось вам за це! Маєте трупа, маєте мерця, від котрого ніколи не увільнитеся! Котрого не скинете з себе, не відірвете від себе, не задушите, не отройте, бо він у вас, у нутрі вашім, у душі вашій! Бажаю вам приємної забави з вашим товаришем і синком! Хе, хе, хе! Моя приемність буде... все і всюди дивитися на вас отими очима, котрі вас так чарують, графине, правда? Котрі мають на вас невеличкий магічний вплив, хе, хе? Котрі трошки загострюють ваш апетит, розгривають вашу кров, чи як ви кажете, вельможна пані графине, а?

Чи це в тій хвилі хтось говорив? Чи з пітьми визирають іще й досі на неї оті страшенні очі, що давно-давно, довгі літа доводили її мало що не до божевілля? Пані Олімпія

тільки тепер почула страшенній холод у всім тілі, почула приплив смертельної тривоги в серці її, затуливши лицьо руками, зверещала, як перелякане дитина, а потім, мов безумна, кинулась тікати. Сама не знаючи, як і куди, вона по кількох скоках вирвалася з темряви саду, вдарилася о штакети, а потім, допаввшись до хвіртки, відчинила її і вискочила на чисте поле, вся тремтячи її важко дишучи, так само, як тоді, коли ніччу, напівзомлена, вирвалася з пожару, що під собою похоронив трупа її чоловіка.

— Боже, це мама! — почула вона голос тут же обік себе. — А мамі що таке? Чого мама так скричала? Чи що страшне сталося?

Вона стояла німа, без тями, важко дишучи, безвладна, немов розбита. Тільки по хвилині озирнулася.

Перед нею стояв Адась, зачудованими очима вдивляючись у матір. А коли побачив, що вона пізнала його, підійшов до неї і взяв її за руку.

— Мама зовсім перестудилася! У мами лихоманка! — промовив він із тінню докору в голосі.

— Нічого, синку, нічого! — шепнула пані Олімпія, тулячись до нього. — А в тебе що? Чому пішки приходиш? Ти задиханий? Ти біг сюди?

— Це пусте. Ходімо до покою, я все мамі скажу!

І звільна, тихо-тихо крадучись садом, обое ввійшли в липову алею й по хвилині щезли в її пітьмі.

А над ними високо доторяла на небі вечірня зоря. З річки доносився рехкіт жаб. Попід

деревами шниряли без шуму чорні лилики ¹⁾, а солов'ї, заховані десь у темноті, виводили невтомно свої трелі,

X.

Гадина добру годину лежав у стодолі на соломі. Хотів заснути, та не міг. Ждав на Параску, та вона не приходила. Почав було клясти її, та й перестав, бо чув, що йому не дуже й бажалося тепер її бачити. Щось мов мулило його в нутрі, якась порожнечка, котрої не знав чим заповнити. Вийти б у село, до корчми, побалакати з парубками, пожартувати з дівками — та ні! Сама думка про товариство була йому тепер бридка та нелюба. Щось немов прив'язало його сьогодні до оцього подвір'я, він чогось ждав, чогось надіявся, хоч сам не знав, чого. Та проте не міг відійти відси. Лежачи у стодолі на соломі, він крізь шпару у стіні глядів на подвір'я, на супротилежну офіцину з кухнею, гостинним покоєм і помешканням о. Нестора. Думки його, мов ворони довкола вершка дуплавої липи, кружили ташибались ненастінно довкола того помешкання. Двірське лініве життя дало йому закоштувати приємностей, яких не дає життя простого селянина, розпалило в нім бажання багатства, але не дало ані вміння здобувати добро чесною працею, ані не виробило в ньому настільки моральної сили, щоб він міг спротивитися спокусам. Легким способом прийти до маєтку, покористуватися чужим, загарбати те, коло чого сам не трудився, оце був його ідеал. Старий

¹⁾ Лилик — кажан.

слабосилий о. Нестор, власник величезного, як він собі міркував, маєтку, з котрого сам не вмів і не хотів користати, це була така нату́ральна, така навіть легальна, на його думку, жертва для його апетиту, що не обскубти її, дати собі вирвати з рук комусь другому, було б глупотою, гріхом.

Та проте Гадина був не дуже сміливої вдачі. Природа й виховання зробили його швидше дрібним, кишенյковим злодієм, ніж розбишакою широкої руки. Урвати потаємно, підстерегти, закрастися, потягти, — на це він був майстер, але вище поза такі дрібно-злодійські штуки його фантазія не всмілювалась вибігати. Йому вдалось кілька разів підстерегти о. Нестора, як він ховав по кілька або й кілька десять гульденів денебудь у дупло дерева, між вулії або у шпару під стріхою, і потягти ті гроши. Розуміється, це не вдоволило його, а тільки загострило його апетит, розширило бажання, і тепер він від кількох день тішив себе фантастичною надією, що йому вдасться підглянути таку хвилину, коли о. Нестор вийде зі свого покою й забуде ключ у дверях.

Вбігти хоч на хвилину до того заклятого покою при такій нагоді — здавалося йому верхом щастя. О. Нестор так пильно замикався, так дуже вистерігався впускати когонебудь із прислуги до свого покою, що Гадина про те тільки й думав, якби то він, діставшися там, обома руками загрібав гроші, котрі, бачилось йому, мусять там лежати зовсім наверх на столі, в шухлядах, трохи що не по підлозі. Двірська цивілізація встигла до тла здеморалізувати його серце, але зовсім не побільшила, не розширила його інтелігенції.

Вже вечір. У стодолі зовсім темно, та й повітря залите тінню дерев, слабо тільки освітлене догаряючим блиском вечірнього неба. Тихо довкола. Гадині зовсім ніяково зробилося лежати самому у стодолі. Навіть боязко якось. Він поспішно вийшов на подвір'я. Щось тягло його нишпорити довкола помешкання о. Нестора, котре знадвору виглядало, як цілковита пустка. Ані звука, ані голосу, ані сліду живої людини, тільки замкнені двері, позапирані й фіранками позаслонювані вікна манять до себе, як загадка, як нерозкрита тайна. Ступаючи на пальцях, хоч довкола було зовсім пусто, Гадина підійшов до хвіртки, що вела до саду, і помаленьку відчинив її, дуже стараючись, щоб ані клямка не брязнула, ані дверці не скрипнули на старих, заржавілих завісах.

Та, входячи в сад, він майже лобом стукнувся з садівником, що вмів також так нечутно шниряті й так, як коли б дожидав його за хвірткою.

— Ай! — скрикнув Гадина, переляканий несподіваною появою садівника, та зараз отямився, пізнавши його. — То ви, садівнику?

— Та я.

— Шо, може, є хто в саді?

— Ні, я так. Та от шукаю молотка. Ти не бачив його?

— Якого молотка?

— Та моого. Я тут мав свій молоток, треба то лату прибити, то що. Ще нині в полуздні я мав його, лежав отут на вулію. А тепер я похопився за ним, нема.

— Я не бачив. Та ви тутувесь день, то ви повинні би швидше бачити, хто тут був такий, щоби міг його взяти.

— Та хто тут був? Я нікого не бачив. Недавно ось пані була. Ну, та чень би¹⁾ пані на мій молоток не лакомилася. А втім... Здається, що як вона ось туди ходила, то його вже не було. Мусить так, що не було! Бо я сидів у буді й дивився сюди. Якби був тут молоток лежав, то я був би його побачив.

— Тут сьогодні Цвях вештався рано, ви його бачили?

— Ні, не бачив. Але рано я ще мав молоток.

— Е, хто знає, може він і пізніше був?

— Хіба б тоді, як я був ча обіді.

— А ви гадаєте, що не міг бути? Та же він мече собою всюди, як дідько. Де його не посіш, там він вродиться.

— Ну, та нашо б йому молотка?

— О, не знаєте злодія? Занесе до корчми: бодай келишок горілки, йому й те добро.

— А мені шкода! Господь би його побив! А втім, пощо я клену? Може, то й не він?

І садівник, побожний чоловік, перехристився й, бубонячи молитву, потяг до своєї буди, лишаючи Гадину самого. Цей також уже й не думав про садівника. Його очі й думки обернулися знов до помешкання о. Нестора. Йому забажалося дуже обйті тихесенько поза рогом і заглянути в те вікно, що виходило в сад не з передпокою, але з самого покою о. Нестора. Він уже знітився, скулився, щоб повзти поміж корчі малиннику, що в тому місці притикали до стіни будинку, коли почув за собою різкий, знайомий голос:

— А ти, злодію вогняний, куди нагострився ліэти, га? Хочеш бідного садівника скривдити?

¹⁾ 'Мабуть.

А щоб тобі руки покривило! Щоб тобі язик колом у роті став, як тільки тих крадених вишень покоштуеш! Мало ти ще їх накрався? Не досить тобі? А щоб тебе раз розперло та розсадило!

Гадина випростувався й надармо, махаючи руками, силкувався втихомирити Гапку. Далі мало що не крикнув, щоб перервати невдержимі потоки її красномовства:

— Та вітряче теркітливий! Стій! Чого розтеркоталася? Чи то я сова, чи кіт, щоб я вночі на вишні йшов? От іще одуріла жінка! Я власне балакав із садівником, то він просив мене, щоб я цею стороною обійшов сад, чи не закрався та не склався де тут який непотрібний пташок.

— Ой, брешеш, Гадино, брешеш! Так брешеш, аж тобі з-під носа куриться, — мовила Гапка, та вже ласкавішим голосом.

— Не віриш, то йди сама запитай садівника! — сміло мовив Гадина.

— Та хіба це моє діло! — обурилась Гапка.
— Хоче садівник із тобою змову мати, то як собі хоче. Хоче псом доробитися, а вовком овець допильнуватися, його воля. Не моє просо, не мої горобці, не буду виганяти! Ну, йди, йди на зламану голову, куди еси намірився! Вже я маю в Бозі надію, що тої гілляки, на котрій маєш повиснути, ніяким світом не минеш! Сам на неї наскочиш! Самохіть голову в зашморг устромиш!

Тим братолюбним пророцтвом Гапка попрощала Гадину й пішла через хвіртку на подвір'я.

— Дай Боже й тобі! Дай Боже й тобі те саме, що другим зичиш! — крикнув їй у слід Гадина, пасучи очима крізь шпару в паркані, куди вона піде.

Гапка направилась було до кухні, але, бачучи, що там темно й нема нікого, потюпала далі, до покоїв пані Олімпії. Гадина знат, що, не заставши пані в покою, Гапка сяде на порозі й буде ждати на неї; від садівника чув, що пані перед хвилою була в саду; значить, певно, через сад вийшла в поле, на сіножать, де вона любить не раз проходжуватися до пізньої ночі. Значить — пора добра. Тепер чень ніхто не перешкодить. А Гадині страх хотілося коли не підглянути, то бодай підслухати, що діється тепер у покою о. Нестора. Чи спить він, чи ще ходить по покою, чи сидить та гроши рахує? І він, скуливши удвоє, поповз корчами та високою травою до рогу офіцини, потім попід стіну до другого рогу, обйшов його й тихе-сенько-тихесенько, мов кицька по бантині, повза до вікна.

Вікно було заперте й заслонене, та все таки крізь заслону видно було, що в покою світиться. Значить, о. Нестор ще не спав. Цікавість Гадини загострилася вдвое. Що то він робить? Він устав, нажилився до стіни, приліг вухом до рями вікна і слухав. Довгу хвилю не чути було нічогісінько. Здавалось, що в покою нема живої душі. Та от почувся щелест перевертаних карток, далі стук чогось об стіл, немов у кого випала з рук оправлена книжка. Зідхання, приглушене воркотання. Знов шелест. Гуркіт відсуваного крісла — і нараз, мов грім, що раптом перериває нічну тишу, почулося сильне стукання до дверей передпокою. О. Нестор аж скрикнув:

— Ой, Господи! А це що таке?

Стукання повторилося ще сильніше. Потім почувся голос:

— Прошу єгомостя! Прошу єгомостя!

О. Нестор встав і зробив кілька кроків. По стуку чобіт Гадина пізнав, що він був іще взутий, значить, ще не роздягався.

— Хто... хто там? — видимо з трудом ви- добуваючи з грудей голос, запитав о. Нестор.

— Та я, Деменюк. Прошу відчинити. Я тільки на хвилину.

О. Нестор пішов одчиняти двері. В передпокою було, мабуть, темно, бо за хвилю о. Нестор ураз із Деменюком вернувся до покою.

— Що там у тебе, Гнате? Ти чогось перестрашений!

— Боюсь, єгомость, чи яке нещастя не сталося.

— Або що таке?

— Маланки десь нема.

— Як то нема?

— Від полуудня, як з вами говорила, а потім вийшла з дому, так і пропала.

— Ну, Гнате, що ти говориш? Де могла пропасті? Певно, десь у селі, в якої посестри.

— Нема, єгомость. Я оббігав мало не пів села, Максим також бігає цілий вечір, ніхто її в селі не бачив.

— Ну, то, може, до міста пішла, адже вона часом у неділю ходить до міста!

— Так, але завсігди каже: там і там іду, тоді й тоді прийду. А нині, нікому нічого не сказавши, зібралася та й пішла.

— Як зібралася?

— Та властиво й не збиралася. В чім у хаті була, в тім і пішла. Коваліха каже, що з хати вийшла в город, а з города через перелаз на стежку. Там від них дві стежки є: одна загумінками в село, а друга в поле. Отже не знати,

котрою вона пішла. Тільки в селі ніхто її не бачив.

— Га, то, може, де в полі ходить.

— Та що ж би вона в полі робила цілий день? Чому б досі не вертала? Та й ще одно, егомость! Нині неділя, всюди по полі люди снуються, хтось би таки був її бачив.

— Ну, ну, Гнате, нема тут іще чого так дуже боятися. Адже не між вовки пішла! Може, де в лісі на ягодах засиділася. Ще ж не пізня година. Хто знає, може, вона вже в тій хвилі дома є.

— Господь би з егомостию говорив! — трохи вспокоєний, мовив Деменюк, — та я проте боюсь! Одного боюсь.

— Чого, Гнате?

— Щоб вона на фільварок не зайшла.

— На фільварок? Що ж би то було таке страшне?

— Ой, егомость! Боюсь я того панича! Воліла б моя дитина нині вмерти, хоч вона одна в мене, і ви знаєте, як її люблю, ніж би мав отої панич над нею насміятися!

— Ну, що ви, Гнате! Бог з вами! Адже Маланка не дитина!

— Ой, дитина, егомость! Добра серцем, не знає людської злости, одурити її нетяжко. Але не дай Господи чи то паничеві, чи комунебудь зробити їй кривду!

Голос Деменюка був здержанний, але Гадина почув, як йому від тих слів мороз пробіг поза плечі. З уст Деменюка він таких слів ніколи ще не чував.

— Ну, бійтесь Бога, Гнате! Що це ви? Чи подоба вам таке говорити? Не бійтесь, Бог ласкав! Вашій Маланці нічого не станеться!

— Дай то Боже! Але мое серце щось, мов кліщами, стискає. Біжу зараз до коваля, а коли її ще нема, то біжу на фільварок.

— На фільварок? — здивувався о. Нестор.

— А я б думав, що вам нема чого там бігти.

— Як то нема чого? Адже ж коли її досі нема дома, то вона, певно, там.

— Зовсім не певно, Гнате! А ліпше ви лишітесь ось тут, переночуйте цю ніч зо мною!

— З егомостем? — здивувався Деменюк.

— Знаете, Гнате, — мовив о. Нестор трохи тихіше, — я таки надумався зараз завтра вибратися зовсім відси.

— До Гердера?

— Хоч би й до Гердера. Ні за що тут довше не лишуся. Знаете, — тут голос його ще більше понизився так, що Гадина ледве міг його дочути, — сьогодні мене знов обікрали.

— Обікрали! — скрикнув Деменюк і вдарився об полі руками.

— Тихо, Гнате! Силою витягла мене пані до себе, до гостей, і поки я там сидів, тут якийсь злодій у мене порядкував.

— І багато вам забрав?

— Паперів не рушав, тільки готових грошів, що міг найти наборзі, то забрав. Зо п'ять тисяч захарапчив.

— П'ять тисяч! Господи! — знов не вдерявся і скрикнув Деменюк.

— Майже всю готівку, яку я мав, — якось слізливо-жалібно промовив о. Нестор.

— Але як же дістався сюди? — питав Деменюк. — Ви, певно, лишили двері незамкнені?

— Ні, Гнате! Двері я замкнув. Ключ був при мені.

— Значить, злодій замок розбив?

— Ні, коли я прийшов, двері були замкнені. Я мацнув до кишени, ключа при мені нема. Я вернувся до покою, а ключ із моєї кишени випав був і лежав на софі, засунений у кут. Тоді я відімкнув покій і побачив, що грошей нема.

— То, може, вікном уліз?

— І пані це каже. Та подумай лише, Гнате: котрим? Оцим від саду не вліз, бо загратоване.

— Е, такі то й ґрати! Невеличкий хлопець, отакий, як Гадина, може влізтися.

— А ще до того мені здається, що було защеплене зі середини. Правда, пані потім казала, що воно відщеплене, але мені здається, що вона сама його відщепила. А тамтим вікном від подвір'я також не вліз.

— А що ж каже пані?

— Вона від першої хвилі на Цвяха звернула.

— На Цвяха?

— Так. Каже, що то ніхто другий не зробив, тільки Цвях.

— А коли то так могло статися?

— Десять між шостою й сьомою годиною.

— Ну, егомость, як так, то я можу запевнити вас, що Цвях цього не зробив.

— Запевнити? А ви відки це знаєте?

— Від самого війта, Цвях нині по полуудні ввесь час був у корчмі, впився, як штік¹).

1) Штік — німецьке слово „Stock“, пень, зукраїнізоване, ще й із „іканням“

розпочав бійку так, що війт казав його заперти до арешту на цілу добу. Він, певно, і досі там сидить. Ні, Цвях цього, певно, не зробив.

О. Нестор довгу хвилю мовчав, мабуть силкуючись розпутати оту скрутну загадку, що темною хмарою виринала перед ним. Потім зіхнув важко, мабуть почуваючи свою безсильність, і промовив:

— Та вже хто там зробив, то зробив, а я боюся...

— О, тепер егомость можуть бути безпечні, — сказав Деменюк. — Той, що це зробив, нешвидко поважиться другий раз до вас заглянути.

— Так ви думаете?

— Цього я певний. Замкнітесь добре й не бійтесь нічого. Я ще на хвилину побіжу до Гердера, звідаю, чи є Маланка. Коли є, то вернуся зараз до вас.

— Добре, Гнате, добре! Вертайся, бо мені самому чогось так моторошно, так страшно...

— Ні, ні, будьте безпечні! — поспішно казав Деменюк і вийшов із покою.

О. Нестор потюпав за ним. Гадина чув, як він двічі обернув ключ у замку й опісля вернувся назад до свого покою. Ще хвилину стояв Гадина під вікном і слухав, як о. Нестор, ще раз важко зіхнувши, почав роздягатися. У Гадини щось стисло за серце після тої підслуханої розмови. Щось немов важке розчаровання і прочуття біди заворушилось у його душі. О. Нестора обікрали! Хтось зрученіший від нього поспішився, захарапчив усю готівку! Таки „захарапчив“! П’ять тисяч! Яка страшена suma! І що найгірше, для нього нічого вже не лишилося! Завтра о. Нестор іде геть зо двора, значить, на будуче також нема надії! От тобі

й на! От тобі ті блискучі вигляди, котрими він хвалився перед Параскою! Та це ще не все лихо. Отой проклятий Деменюк так собі, з доброго дива, кинув уже підозріння на нього. А ну ж не найдуть правдивого злодія, — готові, справді, його чепитися! В Гадині не на жарти мураски забігали поза плечима. Хоч невинний у нинішній крадіжі, він усе такичувся настільки винним супроти о. Нестора, що — чув це добре — як запитають, то не буде могти спокійно говорити. Вид жандарма відмалку наповняв його несказаною тривогою, а що ж тоді, коли такий жандарм підійде до нього, з блискучим пір'ям на чакові¹⁾, з карабіном і багнетом, коли почне накладати йому кайдани на руки, коли захоче „побалакати з ним“ сам-насам, то значить, відіти йому пару раз поза вуха, або прикрутити йому на руках кайдани так тісно, щоб аж кров з-поза нігтів виступила. Гадина був дуже чуткий на біль, страшенно боявся бійки і знав наперед, що під самою загрозою бійки вискаже все, що знає й чого не знає.

Серед таких важких та невеселих дум він виліз із корчів у сад, добрався напомацки до хвіртки й вийшов на подвір'я. Та тут ізнов він майже лобом стукнувся об щось м'яке й трохи не скрикнув із переляку, коли те м'яке порушилось і обернулося до нього лицем. Була це пані Олімпія, котра, очевидно, стояла притулена до паркану плечима до хвіртки.

— Хто тут? — запитала пані голосно та з притиском.

— Я, — ледве вишептав Гадина.

— Що за я?

1) Чако — накриття голови в роді шолома.

— Гадина.

— Чого волочишся? Чому спати не йдеш? —
грізно, але знов таки не надто голосно гово-
рила пані. — Не бійся, завтра до роботи годі
тебе добудитися!

— Та йду вже, йду, — буркнув Гадина й
направився до кухні.

— А пам'ятай собі, — мовила в слід йому
пані, — завтра рано, скоро встанеш, викоси мені
всі оті бур'яни тут перед вікном і довкола ма-
линника! Скільки разів маю тобі це говорити?

Гадина мав охоту сказати їй, що вона ще
ніколи досі не казала йому цього, але змовчав.
Розказ пані у зв'язку з тими словами, які чув
під вікном від о. Нестора, поразив його в саме
серце. Що це нараз прийшло пані до голови?
Пошо власне завтра викошувати той бур'ян?
Коли задля малин, то, косивши бур'ян, тепер
нічого малинам не поможет, бо вони вже майже
відійшли, а надто під вікном о. Нестора малин
зовсім нема. Гадина довго перевертався на
своїм тапчані в кухоннім присінку й не міг за-
снути. Він прислухувався пильно до нічних ше-
лестів, та, крім щебету солов'їв, крику сови та
різкого, перериваного й незрозумілого балакання
крізь сон Гапки, що спала в кухні під вікном,
не міг нічого розібрати. Параска спала в пані.

У присінку було гаряче, мов у парні. Гадина
не міг заснути, перевертався з боку на бік. Він
не думав ні про що, не прислухувався вже,
дрімав, а проте від часу до часу перевертався
на своїй твердій постелі. Враження внішнього
світу ще доходили до нього, але півсонний
 дух не міг уже прив'язувати їх до певного
місця, держати в ладі. Границя між сном і
дійсною правдою помалу-малу затиралася чим-

раз більше. Увага спала зовсім, а свідомість безучасно, механічно реєструвала нові враження, що ще прибували. Ось брязнув стиха ключ, повертаючись у замку, скрипнули злегка двері одні, другі, здається, і треті й четверті. Ось чути тихі-тихі кроки, немов хтось дуже обережно ходить бoso або в тихолазах по підлозі. Шах, шах, шах, і тихо. Потім знов шах, шах, шах, і нема. Де це? Чи то над ним, чи під ним, чи обік? Щось немов мелькнуло в його голові: певно, гість якийсь ночує в гостиннім покою, що притикає до присінка, але думка безсильна була прослідити, чи це правда, чи ні. Шах, шах, шах, і тихо. Шу, шу, шу, гу, гу, гу... Якісь шепти, якийсь ледве чутний гомін А потім десь глибоко під гемлею довге, протяжне, жалібне стогнання: о-о-ох! О-о-ох! Знов тихо. Знов стогнання, потім глухий стук, немов хтось упав із поду на тік, але десь далеко-далеко. Потім знов шах, шах, шах. Знов тихо. Потім довгий, різкий свист десь далеко-далеко. Фі-і-і-і! Чи то залізниця їде? Залізниця далеко, сюди не чути. Фі-і-і-і!

Це було останнє напівзамітне враження, котре опісля, по кількох днях, міг собі пригадати Гадина. При тому свисті, що тягнувся, як йому здавалось, страшенно довго, рівно, тонко, мов мідяний дріт — таке враження, враження близкучого, прямого, безконечно довгого мідяного дроту, завішеного в повітрі, в нього лишилося після того свисту, — він заснув зовсім і нечув уже нічого більше.

XI.

На фільварку в Адася панувало велике оживлення. В кухні горить вогонь, варять і

смажать, слуги та служниці бігають то за дровами, то за водою, то до шпіхліра¹⁾, то до пивниці. В панських покоях світло, гамір. Там сидять гості, дожидаючи вечері. Повернувшись з підвечірку в пані графині, вони, ще поки було видно, оглядали фільварок, заходили до лісу, любувалися з горбка заходом сонця, а тепер власне вернулися до покоїв, курили цигара й пили вино. Розмова йшла цим разом зовсім на інші теми, ніж у пані графині. В товаристві були самі кавалери, та й ще одної компанії, люди молоді, которых публичні справи у ґрунті речі обходили дуже мало й для которых вони були тільки вигідними щаблями, по яких доходить до гонорів, впливів, протекцій, значення. То ж тут, у своєму тісному гуртку, вони не потребували ставати на котурни і драпуватися в тоги людових трибунів,— тут кожний виявляв без ніякої женаді²⁾ своїх властиві чуття й погляди. Розуміється, пан Калясантій був героєм розмови. Ще під час проходу він висипав перед товариством цілі міхи своєї мудрості про раси коней, про штуку продавання лісу на зруб, про те, як треба обходитися з хлопами, щоб удержати їх у послусі й залежності, і тепер власне кінчив своїй глаголання на цю тему.

— Бо властиво про що ходить? Цивілізація — це квітник. Мужики — це гній, добрий тільки на те, щоб його соками годувалися, на його плечах виростали пишними квітками репрезентанти цивілізації. Коли вони спротивляться цьому призначенню, захочуть і собі ж бути квітками, о,

¹⁾ Гамазей, ясип збіжжя (Speicher).

²⁾ Не в'яжучись.

pardon, тоді не тільки для нас не стане ґрунту, але ввесь край станеться пустинею.

— Вони це самі знають, Кайцю, — мовив пан Еміль. — У них і приповідка така є: „коли кожний скоче паном бути, то хто буде свині пасти?“

Тадзьо тим часом у другому покою, взявши під руку Адася, ходив із ним геть і назад і розмовляв притишеним голосом.

— Адась, тобі чогось нестає? Ти чогось маркітний?

— Я? — напівздивованим, напівтривожним голосом відмовив Адась. — Ані мені сниться.

— Не крути! Переді мною не скриєшся. Я ціле пополуднє обсервує тебе. Ну, скажи, забракло монети? Не бійся, це людська річ. У мене знайдеш на тім пункті повне співчуття.

— Співчуття?..

Адась знов видивився на Тадзя, хотів сказати, що він не потребує грошей, але далі поміркував щось і, силкуючися на спокійний тон, додав:

— Е, що там, дрібниця! Моментально хибло мені, ну, та я... Сьогодні йду з вами до Львова, то вже там якосъ... А, властиво, знаєш, не мені, а мамі потрібно.

— Ну, а довг у касині?

— Чорт би їх побрав із касином! Заплачу, що маю робити.

— Ну, а скільки ж тобі треба? Знаєш, я тепер трохи при гроших, що в мене не є звичайна річ. Та боюсь, що як будуть у мене, то швидко їх не стане, то міг би я на короткий час тобі вигодити.

— О, спасибі тобі! — гаряче промовив Адась, стискаючи його руку. — Мені так двісті гуль-

денів вистарчило б наразі вповні. А за тиждень або два... на коли тобі треба буде?

— Думаю, що не швидше, як за два тижні.

— От і гарно. За два тижні служу тобі.

Тадзьо вийняв із портмонетки 200 гульденів десятками й дав Адасеві, потім вернувся до товариства. Адась тим часом вийшов до сіней, заглянув до кухні й крикнув, щоби квапилися з вечерею, потім обійшов подвір'я, де, крім одного львівського ф'якра, стояла злагоджена до дороги його таки бричка. Коні ще стояли у стайні і хрупали прив'ялу конюшину.

Адась вернувся до своїх гостей. Вони починали нудитись. Пан Калясантій силкувався забавляти їх, показуючи, як робиться вольти¹⁾ з картами, та оповідаючи різні картярські пригоди, але його оповідання не дуже займали товариство. Тадзьо, насупившись, ходив по покою, пан Альфонс сидів у фотелю й курив цигаро за цигаром, а пан Еміль оглядав Адасеві стрільби²⁾ й пістолети.

Подали вкінці вечерю, і гумор молодих людей зараз піднявся на цілу октаву. Розмова оживилася, почались жарти й сміхи, навіть Адась повеселішав, хоч щохвилі якось боязько позирав довкола, немов дожидаючи от от якоєс неприємної вісти. Після вечері внесли цілу батерію пляшок, і Адась, попросивши Тадзя, щоб на кілька хвилин заступив місце господаря, перепросив гостей, що на хвилечку вийде, бо має одно пильне діло. Гості навіть не дуже звернули увагу на його вихід.

¹⁾ Штучки деяких грачів, щоб швидким рухом рук, замість однієї якоєс карти, покласти другу.

²⁾ Рушниці.

П'ють паничі, забавляються. Шумить вино в головах, лунає їх голосний спів, із кожною хвилею живіші, голосніші стають їх розмови. Дим від цигар синявими клубами стоїть під стелею, два Адасеві лакеї раз-у-раз відкорковують пляшки та наливають чарки.

— Як же ж ви тут живете в тій пустині? — обзывається пан Калясантій до одного з лакеїв. — Від села далеко, служниці якісь старі баби, невже так без молодих дівчат обходитеся?

— Радимо собі, як можемо, прошу ясновельможного пана, — відповів лакей, усміхаючись широкою усмішкою.

— Ну, як же собі радите? Ану скажи!

— А що! Тут попри фільварок стежка в ліс... і на гриби й на ягоди...

— Ага, а ви немов на рогачці¹⁾ стоїте й мито збираєте від молодих дівчат.

— Ясновельможний пан, як бачу, розуміють цю річ.

— Ха, ха, ха! — голосно рेगочеться пан Калясантій. — Ще я б, братку, не розумів! Го, го! Ну, але стій, ось порожній келишок. Налий собі вина й випий! Зараз!

Лакей не дав собі цього два рази казати.

— Ну, а панич ваш, пан Адась, — допитував пан Калясантій, — він любить так... за дівчатами?..

— Цього я не знаю, прошу ясновельможного пана. Це не моя річ.

— Го, го, братку! Так мені не викрутишся. Не твоя річ? А як пан Адась каже: „Мацьку“ — чи як тебе кличуть?

1) Рогачка, чи рогатка — її ставлять на нових дорогах (мурованих, мощених), щоб за зібране мито покрити кошти дороги.

— Антін.

— „Антоне, я хочу, щоб нині та й та дівчина до мене прийшла“.

— У нас того нема, прошу ясновельможного пана. Не такий нарід.

— Он як! Не добрий нарід, кажеш? Не послухає?

— Hi.

— О, то кепсько. Але я тому не вірю, щоб пан Адась так таки...

— Ну, Кайцю,— перервав цю індаґацію¹⁾ Тадзьо,— досить того. Я заступаю місце господаря й не дозволю, щоб поза його очима ти компромітував його перед його домашніми.

— Тадику! — зовсім уже підпилий балакав пан Калясантій.— Що тут за компромітація? Людська річ! Адже ж я певний, що наш дорогий, коханий, поштовий Адась і тут так само, як у Львові, не живе монахом, а оті його старі служниці побільшують мое підоэріння. От тим то я, як старий практик, рад би знати, як він собі радить.

— Із цього тобі не буде ніякої користі,— флегматично сказав пан Альфонс.

— Хто знає! Я міркую, що він і тепер пішов десь на якесь *rendez-vous* з якогонебудь Дафною або Хлоєю.

— Це дуже може бути,— задумчivo сказав пан Альфонс. — А справді, резолютний²⁾ хлопець. Нас лишив і навіть не сказав, куди й пошо йде!

— Оде то хвалю! — не то проговорив, не то прокричав пан Калясантій.— В таких справах

1) Індаґація — таке випитування, яке провадять судді, щоб одержати відповідь, якої ім треба.

2) Резолютний — рішучий.

треба бути резолютним. По-вояцьки або пошляхетськи. Шах-мах, і діло готове! Випиймо тим часом за Адасеве здоров'я! Niech zyje nam¹!

Всі встали з місць, підняли чарки й півп'яними голосами проспівали: Niech zyje nam! Ale спів їх на половині такту ввірвався. В сусіднім покою, в котрім була Адасева спальня, щось заворушилось, почувся якийсь шелест, якесь буркотання мов людини, розбудженої з глибокого сну, а потім гомін кроків і голосне стукання до дверей.

— А це що? — скрикнули нараз усі гості.

Стукання повторилося. Лакеї стояли зачудовані, чи перелякані, і жаден із них не поворухнувся. Перший пан Еміль підбіг до дверей, до котрих із другого боку стукало. Двері були замкнені, і ключ виявився.

— Де ключ від дверей? — запитав Еміль одного з лакеїв.

— Не знаю, прошу пана.

— Що значить: не знаю? Рушся, знайди, а не балакай дурниці!

Лакеї кинулися сюди-туди і принесли кілька ключів, з котрих один придався до тих дверей.

— От цікаво, хто там такий скований! — мовив пан Альфонс, від стола позираючи до дверей.

У відчинених дверях спальні показалася висока, струнка стать сільської дівчини. Напівсонними, напівздвигованими очима, очевидно ще не розуміючи гаразд, де вона, дівчина дивилася на паничів, що, побачивши її, всі збіглися й цікаво приглядались до неї.

¹) Хай живе нам!

— Ге, ге, ге, — скрикнув весело пан Калясантій. — От яка німфа стереже тут Адасевих пенатів!

— От який монах наш шановний господар! — замітив із усміхом пан Еміль.

— Одно мусите, панове, призвати, що смак у нього несогірший, і що ця красавиця, справді, варта, щоб нею заопікуватися, — розсудливо промовив пан Альфонс.

Дівчина тим часом усе ще стояла на порозі спальні, мов без тями поводячи очима довкола й не мовлячи ані слова. Тадзьо обернувся до одного з лакеїв.

— Слухай, — запитав його півголосом, — ти знаєш цю дівчину?

— Знаю, прошу ясного пана.

— Хто вона?

— Та тут із села, Маланка зветься. Служить...

— А, служниця! Ну, а панич із нею... теє то?

— Ни, прошу ясного пана. Я її тут ніколи не видав.

— Ніколи не видав? А нині?

— І нині я не бачив, коли й як вона сюди ввійшла.

— Як то, ти не знат, що вона тут є?

— Ни, не знат.

— Ось що! А це що таке? Яким же способом вона сюди дісталася?

— Не знаю, прошу ясного пана.

Тадзьо підійшов до Маланки і взяв її за руку. Вона не супротивлялася, а тільки обернула на нього свої палкі, чорні очі, в яких видно було якесь безсильне напруження, немов би мозок її, убезвладнений чимось, на-

дармо силкувався розрухатись і дійти до ладу з тим, що його оточувало.

— Слухай, дівчино, — мовив Тадзьо, — скажи нам, що ти тут робиш? Відки ти сюди дісталася?

Маланка все ще вдивлялася в панича. Та дотик його руки був немов першим товчком, що ввів мозок її в нормальній рух. Вона почала приходити до себе, почала розуміти, де вона. Та це протвереження не було для неї приемне. Бачучи себе в панськім покою, при горючих лямпах і серед купки тих цікавих, напівліп'яніх панів, вона страшенно перелякалася. Вона зрозуміла, що проспала ввесь день до вечера, що запізнилася додому, та тільки одного не розуміла, як це сталося, що вона після обіду і склянки вина, котрим почастував її Адась, могла так твердо заснути, чого це голова в неї болить так страшенно, і в роті чути такий поганий смак, і як це сталося, що замість Адася вона опинилася в товаристві оцих панів, а Адася десь зовсім нема.

— Ой, Господи! — скрикнула вона й вирвала свою руку з руки Тадзя. — Що ж це я наробыла! Я вже давно мусіла бути дома!

І вона зробила такий рух, немов би хотіла проміж панами пройти до дверей.

— Е, ні, серденько, так не можна, — крикнув Тадзьо. — Ти мусиши нам сказати, що ти тут робиш?

— Я? Я нічого... Я спала, — промовила Маланка.

— Спала, спала. Але відки ти тут узялася? Як ти ввійшла, що тебе ніхто зі слуг не бачив?

— Я з паничем... Я ж не сама...

— А, так ти з паничем! — скрикнув пан Калясантій. — Він тебе сам запровадив, чи ти добровільно прийшла?

Маланка видивилася на нього.

— Ну, скажи, ти його дуже любиш, га? Чи ти тільки так до нього прийшла, в гостину?

— Ти часто так приходиш сюди?

— Ну, а як панича нема, то, може б, ти і з нами погостилася? Така гарна дівчина, нам буде дуже приемно.

— Ну, Маланю, справді! — промовив Тадзьо. — Поки твій панич прийде, сядь собі ось тут із нами, напийся вина! Гей, ти, хлопе, дай сюди келишки з вином!

— Нам усім! Нам усім! — крикнув пан Калясантій. Усі вип'ємо на здоров'я гарної Малані, чи ти справді так називаєшся, га? Гарне ім'я!

— Ну, Маланю, на, не бійся нас! — приговорював пан Еміль, подаючи їй келишок із вином. — Панич зараз прийде, а ми його гості. Ну, чого ж ти так стоїш? На, бери й пий!

— Пустіть мене! — скрикнула нараз Маланка і з прожогом кинулася наперед, відсувавши своїми крепкими руками набік узлазливих паничів. Пан Еміль похитнувся й розлив вино на підлогу, а на пана Калясантія наскочила Маланка так сильно, що він відскочив аж до стіни й вилив на себе все вино не тільки з келишка, але й з пляшки, которую держав у лівій руці.

— Ах ти, худобо неотесана! — скрикнув він, із сентиментального слізливого тону відразу впадаючи в грубіянський, — а ти що робиш? Ми до тебе делікатно, а ти тручаєшся?

Що ти собі думаєш, що ти на толоді зі своїми парубками?

І він, не думаючи довго, замахнувся і вдарив її в лиці. Маланка, котру в її розгоні зупинили лакеї, зойкнула тихо і рвалася знов, щоб вибігти з покою.

— Держіть її! — кричав розлючений пан Калясантій. — Вона, мабуть, злодійка, покрала щось із панського покою.

— Сам ти злодій! уся облившися полум'ям, відповіла йому Маланка. — Пустіть мене! Чого ви хочете? Господи! Додай мені сили!

І вона, добуваючи всіх сил, пхнула одного з лакеїв до стіни так міцно, що той покотився на підлогу, а сама кинулася до дверей, волочучи за собою другого. Та пан Калясантій, Тадзьо й Еміль заскочили їй дорогу.

— Ні, стій! Тепер не втечеш, — мовив до неї лагідно, але рішуче Тадзьо, — ми не можемо тебе пустити, поки панич не прийде. Слуги говорять, що не бачили, як ти сюди входила, а панича бачили. Значить, це не може бути правда, щоб ти з паничемувійшла.

— Пустіть мене! Пустіть мене! — зі слізьми в очах, важко дишучи, благала Маланка.

В ту мить лакей, що був упав на підлогу, зірвавши, прискочив до неї і зі злости вдарив її кулаком у карк.

— Ти, негідниця! — скрикнув він. — Ти ще тут будеш шарпатися? Чекай, ми тебе зв'язжемо й жандармам віддамо. Вони з тобою інакшу справу зроблять. Будеш ти не тої співати.

Ця погроза була для Маланки, мов удар обуха в тім'я. Вона змалку страшенно боялася

жандармів і дотепер не могла ніколи на них глядіти без страху. Тож почувши, що її хотуть віддати жандармам, вона відразу пригадала собі всі ті страхіття, які їй розповідали про жандармів. Їй мигнули в уяві кайдани, ланцюги, карабіни з насадженими багнетами: ось її, оковану, ведуть селом, усі біжать на неї дивитися, всі з неї глузують, матері показують її дітям, а діти шепчуть, говорять, а далі кричать, верещать за нею: „злодійка, злодійка!“ І вона зовсім стратила застанову, пам'ять, розвагу. Дикий страх довів її майже до безумства. Вона почала кидатись, шарпатись, рватися, в-одно повторяючи:

— Пустіть мене! Пустіть мене! Я не злодійка!

Почалася коротка, та шалена боротьба. П'ять мужчин (бо пан Альфонс мовчки, з філософічним супокоєм придивлявся тій сцені) кілька мінут моцувалося з одною дівчиною. Вона вдарила одного лакея в лицце так, що йому бризнула кров із носа, потім штовхнула у груди лицарського пана Калясантія, відірвала Тадзеві рукав від сурдути, а пана Еміля копнула ногою так сильно, що той зі зойком повалився на крісло. Та вкінці вдалося її перемогти. Один лакей ухопив її за праву руку й закрутів їй на хребет так сильно, що аж кістка хруснула, і Маланка з голосним окриком упала на коліна.

— Ти, гадюко! Ти, безпутнице! — люто кричав пан Калясантій, хапаючи її за коси і пригинаючи її голову вниз. — Чекай лишень, ми тобі покажемо, як із нами боротися! Гей, хлопці, в'яжіть їй руки!

Лакеї моментально скрутили їй руки на плечах.

— Ведіть її сюди! — командував далі проповідник шляхетського демократизму, показуючи двері спальні. Лакеї пхнули Маланку до спальні, в котрій було темно, і тільки зі сусіднього покою доходив туди скісний стовп світла.

— Обшукайте її, чи чого не вкрала, — командував він дальше й, засвітивши у спальні свічку, примкнув двері від покою.

По хвилі розлягся зі спальні голосний крик Маланки — такий голосний та розпучливий, що всі інші панови в покою аж здригнулася.

— Кайцю, не роби дурниць! — скрикнув, не рушаючися з місця, пан Альфонс.

— Ну, що ви скажете про таку відьму? — гнівно говорив Тадзьо, оглядаючи свій розфалатаний рукав. — Адже її справді варто провчити.

Пан Еміль усе ще сидів на фотелю, держачися обома руками за живіт і загризаючи губи з болю.

— Ох! Та я б її роздер! Я б її... Адже це звір якийсь, не дівка!

У спальні крик утих, тільки чути було глухе шептання, тихі прокляття пана Калясантія та важке сапання Маланки. Паничі в покою замовкли і прислухувалися, їх лютість помалу втишувалася, верталася холодніша розвага, і в серці в кожного робилося якось несмачно, а далі чимраз більше бридко й погано. Усі почули, що на їх очах, при їх помочі і співучастиі сталося ось тут щось таке дике та несуразне, таке погане та огидне, що може важкою плямою впасти на ціле їх життя, одним замахом розбити всі їх пляни й надії, що вони, перед хвилиною ще весела й без журна

компанія, оце неждано негадано перебули одну з рішучих, фатальних і страшних хвиль свого життя. І як це сталося? З чого це пішло? Пощо, для чого це так вийшло? Фатальна хвиля була така коротка, незвичайна, ні з чим не зв'язана, нічим не мотивована, що розум не вмів у першій хвилі впоратись із її вражіннями, не вмів дійти до якогонебудь ладу. Всі вони сиділи, понурі і пригноблені, навіть пан Альфонс стратив філософічний спокій і, кинувши в кут недопалене цигаро, крикнув голосно, обернений до дверей спальні:

— Кайцю! Скажу тобі рішуче, що ти крайня худобина!

В ту мить із лускотом відчинилися двері покою, що вели з передпокою, і в них показалася постать старого, сивоголового мужика, без капелюха, з розвіяним довгим волоссям, босого, в короткім суконнім лейбіку. Лице його було образом тривоги й перестраху.

Це був старий Деменюк.

— Моя дитина! Моя дочка! Де моя дочка? — скрикнув він, впадаючи до покою. — Де вона? Я чув її крик ще онтам, за городом бувши, я чув, як вона кричала: „Татку! Татку! Рятуйте!“ Скажіть, панове, де вона? Де ви її поділи?

В тій хвилі зі спальні роздалося страшенне, пронизливе стогнання, мов чоловіка, що конає у страшних муках, а при тім має щільно затканий рот і не може кричати. Деменюк, мов ранений звір, кинувся туди, відчинив двері і, бачучи, що там діється, заревів, мов скажений, так, що паничам здавалося, немов увесь фільварок захитався у своїх основах від цього нелюдського крику.

Потім голосний стук, немов би хто кинув міх жита з поду на землю, і глухий зойк пана Калясантія — потім довга тиша, переривана тільки якимсь шелестом, якимсь шепотом та важким хлипанням. Паничі сиділи мовчки на своїх місцях, тільки пан Альфонс неспостережено вийшов на подвір'я й велів чим швидше запрягати коні, потім відчинилися двері спальні й вийшов старий Деменюк, піддержуючи Маланку. Вона була смертельно бліда, її прекрасна голова безсильно звисала на батькове рам'я, а руки обіймали батькову шию. Не кажучи ані слова, обое вийшли геть із покою, і за хвилю були за обрубом¹⁾ фільварку, мов дві безтіесні тіні потонули в сумерці тихої, теплої літньої ночі. Ще пару мінут пройшло, і гості, не дочекавши Адася, посідали на ф'якра й на Адасеву бричку й веліли візникам іхати як мога швидко.

В покою, де недавно перед тим відбулися всі оті потрясаючі сцени, ще світилося, лакеї мовчки робили порядок після недавньої сутолоки, коли нараз мовчки ввійшов до покою Адась. Він був задиханий, мокрий від роси й також блідий, як стіна. Та лакеї цього не заважили, бо й самі були збентежені і тримтіли на саму думку про те, до якого діла були помічниками.

Що тут сталося? — запитав Адась, озираючись довкола.

— Ні... нічого... про... прошу ясно... ного пана, — пробулькотів один лакей.

— Вони поїхали?

— Так.

¹⁾ Обруб — межа (польське: obreb).

— Чому на мене не чекали? Що це значиться? Відки тут такий непорядок? Ай!

Адась скрикнув це останнє слово, немовби нараз наступив на гостре скло, і воно вбіллось йому глибоко в босу ногу... Він побачив свою спальню відчинену, ліжко збентежене, свічку засвічену, крісло перевернене...

— Що тут сталося? Хлопці, говоріть зараз! Що тут було?

— Та... та... та нічого... Що ж би... мало...

Адась прискочив до одного з них, мов у нападі скаженої лютости, вхопив його за груди й, потрясши ним, безсильним зо страху, мов горсткою, крикнув йому над вухом:

— Мерзений! Зараз мені скажи, що тут було, а ні, то смерть твоя!

Лакей, увесь тремтячи й ледве видушуючи з горла слово по слову, оповів коротко, що сталося. Оповідання це неначе сокирою підтяло Адася.

— Ідіть спати! — сказав він лакеям, а сам по їх відході замкнув за ними двері. Потім сів при столі на фотелю, де ще недавно сидів пан Альфонс. Сів і впер очі у світло лампи, прислонене рожевим абажуром. Тонучи поглядом у тій світло-рожевій плямі, він сидів без думки, без руху, але й без сну, аж поки пляма не почала бліднути-бліднути, поки літнє сонце золотим колесом не викотилося з пурпурової мряки й не зазирнуло крізь вікно до його покою.

XII.

Та ми ще вернемось до тайн і чарів тої ночі.

Розлившися безбережним морем понад землею й позапалювавши на небі незлічимі свічочки на те тільки, щоб тим виразніше показати, яка вона темна та глибока та густа, ніч пустилась на чари. Дмухнула по лугах і порічинах і покрила їх густими, сивими туманами пари, що стояли непорушно, мов незлічимі полки, готові в далекий похід. Широчезною долонею погладила по ланах і полях, і колосисті лани жита і пшениці похилилися з легким шелестом під тою долонею, потім піднеслися вгору, випростувалися і стали тихо, непорушно, насторожившись, немов заперли в собі дух і слухають, що далі буде. Потім та стара чарівниця вийняла з мішечка жменю золотого піску й кинула його в простір: розсипалися золоті зернятка й почали літати довкола, осто-рохно, звільна пробираючись крізь густі тіні та стовпи мряки, крутячись над млаковинами¹), підносячись угору, то знов зупиняючись на хвильку на одному місці; це палахкотіли часті на торських багновинах блудні вогники. Деякі з них, гуляючи понад сіножатями, забігали аж у панський сад, що густою темною масою бовванів на склоні, та тільки сміліші зважувались вверчуватися глибше в ту темну гущавину на те тільки, щоб по кількох хвилях у ній згаснути. Та ніч цим не вдовольнилася. Вона почала з великого мішка пригорщами брати грубий кришталевий горох і розсипати його по землі. Тихо-тихо падав горох на трави,

¹⁾ Млака, млаковина — мокра сіножать.

на листки, на квітки, чіпляючись гострих їх кінчиків, сточуючись у глибину їх барвистих чашечок, роздроблюючись на дрібнєсенькі перли на шовкових волосочках, що встелювали листя деяких ростин, тут і там важко, чутно спа-даючи з високого дерева вниз і вдаряючись о широку плахту лопуха.

Висипавши ввесь запас гороху-роси, стара чарівниця стрепенулася — і по всій природі пройшла тиха дрож. Понесло холодом — ніжним та таким дошкульним, що, здається, і старі дуби та липи почули його і стрепенули своїми коронами так, що з них тисячі перел посыпалися вниз. Замовкли солов'ї в гущавинах, вітер притаївся так, що чути було тихе капання роси, немов із соток очей мірно та не-настанно капали незримі сліози. Десь-не-десь пролетів чорний жук, бренячи протяжно та меланхолійно, мов далекий відгомін якоїсь журлової думки. І здавалось, що вся природа стишилась, замерла на момент в якімсь німім очиданню.

А! Ось воно! Тихо-тихо скрипнула хвіртка, що вела з двора до саду, і, остережно ступаючи, якась поява шмигнула крізь неї, і, мов в'юн у болоті, моментально потонула в темряві, що заповнювала сад. Потонула й немов зовсім пропала, розвіялась без шелесту, без сліду так, що садівник, котрий у своїй будці прокинувся було при скрипі хвіртки, надаремно напружив слух, щоб почути бодай найменший шелест у саду. Він ждав добру хвилю, але, не чуючи нічого й чуючи надто хропіння пса, що спав тут же обік будки, заснув і собі ж. Тільки після яких десяти мінут темна поява, притаєна в пітьмі на яких десять кроків від будки, ти-

хенько поповзла далі, мов гадюка, пробираючись крізь корчі й високі лопухи. Виповвавши зі саду, чорна поєва випрямилася, відіхнула, стрепенулася, щоб стрясти зі себе грубі краплі роси, що понависали в ней на волоссю, на лиці, на руках і на одежі, і бігцем пустилася далі стежкою поперек сіножаті. Одним духом перебігла аж до містка, перекиненого через торецьку річку, та тут зупинилася, вийняла з-під полі свого вбрання якийсь звиток чорного шмаття, напомацки найшла коло містка здоровий камінь, вложила його в середину того звитка й, міцно скрутivши звиток, замахнулася, щоб кинути його в воду. Та ні! Вона, мабуть, пригадала собі, що коло моста вода мілка, і, подумавши хвилинку, пустилася бігти вниз по-при річку, бродячи по пояс у високій мокрій траві. Пробігши так зо двісті кроків аж до місця, де річка закручувалася й творила глибоку, корчами оброслу калабаню, нічна поєва швидко вкинула там свій пакунок і щодуху побігла далі. Бігла якийсь час долі річкою, потім перескочила її в вузькому місці і скрутила під гору до фільварку, на ниву, засаджену картоплею. Якийсь час вона бігла бороздою, потім зупинилася, присіла, слухала. Що це таке? Серед ниви немов щось ворушиться? Чи то дикий кабан картоплю риє? Та ні, дикий кабан був би чорний, а це біле. Нічна поєва почала тихо, помалу сунутись далі. Друга біла поєва випростувалася на хвильку, це була жінка, селянка, з мотикою в руці.

— Бестія! — буркнула чорна поєва. — Ось де зайдла картоплю красти.

Та чорна поєва не кинулась на злодійку, не гукала, не полохала її, але тихесенько,

хильцем, майже повзучи, пробиралася далі, раз-у-раз тривожно озираючись. Ось біла поява знову схилилася, чути її сапання й удари мотики о суху землю — ось пронеслось її глибоке зідхання, якіс слова, чи то молитва, чи прокляття, та нараз що це? З недалекого гостинця донеслись нові голоси. Дудніть поспішні кроки по твердо втоптаній стежці, чути важке, розриваюче душу ридання, а далі слова:

— Таточку! Таточку! Пустіть мене! Я не хочу жити! Я собі смерть заподію!

Це тонкий, дівочий голос говорить. А відповідь йому старечий, розбитий голос:

— Дитино моя! Бог з тобою! Що ти говориш? Здайся на Бога! Він бачив твою кривду, він її помстить.

Чорна поява мов прикипіла до місця, слухала, не воархнувшись, слухала довго ще, хоч дівчина, що ридала, і її старий батько були вже далеко. І жінка, що крала картоплю, також чапіла, скунувшись, поки вони пройшли. Та не було її сьогодні щастя. Ледве пройшли ті двоє, коли це заскрипіла брама в фільварку, роздався тупіт кінських копит, і по хвилі дві брички заторохтили гостинцем. Жінка знову схилилася вниз, прилягла в борозду, та чорна поява, чуючи той туркіт, випрямилася й, не вважаючи на свою дотеперішню осторожність, пустилася бігти в напрямі до гостинця, замахала руками і скрикнула щосили:

— Гей, гей!

— Ой, Господи! Пропала я! — скрикнула в тій хвилі жінка, що крала картоплю й, покинувши мішок і мотику, пустилася тікати долі нивою. Та крик чорної появи не зупинив

тих, що їхали гостинцем. Брички поторохтіли до Торок, а коли жінка по якійсь хвилі обернулася, чи чорна поява біжить за нею, не бачила вже нікого на полі. Вся тремтячи з страху і стужі — вона була в одній сорочці і вся промочена росою, — вона стояла ще якийсь час на місці, мов оставліла, ловлячи вухом далекий туркіт бричок по селі, ще дальнє гавкання собаки й ті неясні шелести літньої ночі, що видає сонна природа. Ось туркіт на хвилю затих, а замість нього роздався голосний протяжний свист:

— Фiiii! фі-фі-фiiii!

Тихо. Потім знов затуркотіли брички, та вже щораз тихіше, дальнє, невиразніше, поки туркіт їх не злився з тими неясними шелестами літньої ночі, що видає сонна природа. Тоді жінка важко зідхнула, перехристилася і звільна, осторожно почала повзти назад на те місце, де покинула свій мішок із картоплею й мотику. Чорна поява не забрала нічого, все лежало на своєму місці. Та жінка вже не всмілювалася копати. Вона поспішно вхопила мішок, завдала його собі на плечі, взяла мотику і знов поповзла як мога швидше долі нивою аж до самого її кінця. Дійшовши до кінця, вона не входячи на сіножать, півперек загонів, засаджених картоплею, дійшла аж до гостинця і, тривожно озираючись та важко дишучи під вагою мішка, поспішала до села. Дійшовши до кінця села, вона знов зійшла з гостинця, щоб не йти серединою села, де її могла побачити селова варта. Вона з трудом перелізла через рів і попід паркан, що обгороджував обійстя коваля Гердера, стежкою поповзла на загумінки. Зупинилася на хвилину, а далі заглянула

крізь шпару в паркані. В Гердера ще світилося, чути було якийсь гомін. Та ось пси загавкали, і жінка з картоплями не дожидала, поки вони вибіжать на стежку, але щодуху поповзла далі, хрестячись та шепчучи „Отче наш“.

Ось вона зупинилася і скрутила в бік на вузеньку стежечку, що вела до перелазу; ось, стогнучи, почала перелізати через перелаз, не скидаючи мішка з плечей, коли це разом по тій же стежці, тільки з противного боку, надбігла якась друга постать, задихана, переляканана, мов якимись незримими страховищами гнана, і прожогом кинулась до того самого перелазу, так нагло, що вдарилась о мішок із бараболями, що був на плечах у жінки.

— Йой, а це що? — скрикнула переляканана постать, зупиняючись.

— Господи! А це що? — в тій самій хвилі скрикнула жінка й пустила мішок, котрий так і гепнув під ноги переляканій постаті.

— Це ти, Марто? — мовила переляканана постать.

— Ой, Господи! Та це Цвях! — скрикнула жінка. — Що з тобою? Де був?

— Це відки бульба? — запитав Цвях, не відповідаючи на ті питання, а беручи мішок собі на плечі.

— Коло фільварку накопала. Що було діяти? Чень же з голоду не будемо мерти. Але говори, куди тебе носить? Адже казали, що тебе війт до арешту замкнув.

— Та замкнув, дводушник, щоб йому мову замкнуло. Набили мене в корчмі, ще й до арешту замкнули в додатку. Ну, та що мені їх арешт! Я виважив одну дошку в підлозі й

виліз. Але то байка. То пусте. А от що я тепер бачив, ой, Господи, жінко! Що я тепер бачив!..

Він уже переліз був через перелаз. Згадавши про те, що він бачив перед хвилею, він увесь затремтів, скутився і притулився до жінки, мов перепуджена дитина. Голос його, перед хвилею мало що не крикликий, тепер знизився до ледве чутного шепту.

— Ну, що ти таке бачив? Чого трясешся?

— Ой, жінко! Страшно подумати! Ходім до хати, я тут не можу...

— Та що таке? Говори бо!

— Ні, ні, ні! Ходім до хати. Знаєш, я був у дворі...

— Все тебе чогось до двору носить! Ей, чоловіче, чоловіче! Напитаєш ти собі знов якоїсь біди в тім дворі!..

— Та ні, ти лише послушай! Адже я таке бачив!.. Господи, та ти б на місці вмерла, якби ти таке побачила. Ще досі дрож по мені проходить, як про це погадаю. Ходім, ходім до хати! Живо, щоб нас тут хто не побачив!

І Цвях шугнув передом, а за ним поспішала його жінка, раз-у-раз хрестячися та шепчучи молитву.

Хата Цвяхів стояла на кінці довгого й вузького, як кишка, городу, в котрім були всього чотири широкі грядки. Хата була старенька, під соломою, занедбана й давно небілена. Перед нею від гостинця стояли дві голівчаті та дупленасті верби, що служили заразом за стовпи, до котрих прикріплені були ворота. В хаті не світилося. Діти спали. Цвях і Цвяшиха посідали на приязбі.

— Ну, говори, що там таке ти бачив? — запитала Марта.

Цвях нахилився до неї, обняв її голову лівою рукою, прихилив до себе й почав щось швидко, задихаючись та путаючись, шептати.

— Ой, Господи! Та не може бути! Ой, мати Божа! — скрикувала Марта час від часу, слухаючи його оповідання. — Бійся Бога, чоловіче! Це не може бути! Ти п'яний! Тобі приснилося!

— Щоб мене свята земля не носила, коли хоч о-тіцічко¹⁾ брешу! — клявся Цвях.

— І ти бачив усе? На власні очі?

— Кажу ж тобі, що бачив!

— Господи, Господи! Що ж це таке? Що з того буде?

— Або я знаю!

Марта заломила руки, глянувши на нього.

— А я знаю! Ой, знаю, чоловіче, що буде! Все на тебе звалять! Всьому ти будеш винен! За все ти відповідатимеш!

— Що? Я? — скрикнув Цвях, мов ужалений. — Ну, що ти говориш? Як же це може бути, коли я нічого не винен?

— А от бачиш! Згадаєш мое слово! Ой, Господи! Що ж мені тоді робитоньки!

— Але, жінко! Чого ти журишся? Коли це не може бути. Адже я бачив...

— Воліли б тобі очі повилазити, щоб ти і світу Божого не бачив, от що! — скрикнула жінка. — Волів ти каменем сидіти в тім арешті, де тебе посадили! Та гов! Тебе бачив хто, як ти тікав із арешту?

— Та хто мав мене бачити? Якби побачили, то гадаєш, що були б мене пустили?

1) О-тіцічко — трошечки (тільки, тіцько).

— А ти міг би вернути там назад так, щоб також ніхто не побачив?

— Чому ні? Можу.

— Ну, то знаєш що? Я тобі раджу, і прошу тебе, милим Богом тебе заклинаю: іди зарвісінько там і влізь до арешту, ляж і спи аж до самого рана. А рано я прийду до тебе, принесу тобі їсти, то щоб я застала ще тебе, що спиш, розумієш?

Цвях подумав хвилину, а далі, зірвавши з місця, сказав поспішно:

— Розумію! Добре ти мені радиш. Добраніч!

І, не кажучи нічого більше, він скувився удвоє й побіг огородом знов туди, відки перед хвилою прийшов. А жінка, посидівши ще хвилю на прильбі і прошептавши молитву, пішла до хати й, не передягаючись, у мокрій сорочці, лягла спати на дошках, застелених клаптем соломи і грубою веретою. Та вона довго не могла заснути, оберталася з боку на бік, разу-раз січучи зубами, важко зідхаючи та шепчуучи молитви.

А стара чарівниця-ніч бачила все те, чула все те, бачила ще далеко більше. Не новина їй людські злочини, людські терпіння, людська тривога, та проте вона любить такі сцени, розсипає всі свої багаті чари, щоб додати таким сценам якнайбільше дикої поезії, дошкульного жаху. Вона любить дразнити людей, підбуджувати їх фантазію й заповнювати її тисячними вроєними страхіттями, більшими й страшнішими від дійсної дійсності. Вона, як добрий режисер, дбає не тільки про зміст штуки, але також про декорації й костюми. І поки отут, у тому тихому, темному куточку землі мовчазливі, перелякані, напівсвідомі

актори відіграють страшну, криваву драму й роблять усе, що треба, щоб її зав'язкою підготовити незнану їм розв'язку, чарівниця-ніч тисячами таємних очей слідить за кожним їх кроком, зазирає їм у вічі, в руки, в саму глибину душі, шепче їм до вуха таємничі шепти, незрозумілі, а такі страшні, що їх кров від них льодом стинається, волячується немічною, вся душа, мов тростина, від вітру хилиться за подувом таємного фаталізму. Пітьма довкола. Свічка меркоче, мов життя, що догасає. Глибокі стогнання проносяться мов десь із-під землі й потрясають не тільки душою людською, але, здається, і основами всієї природи. Гарячково бігають актори кривавої драми, нишпорята за чимось, носять щось, шепчуть щось, міркують, радяться, а все без зв'язку, без пляну, мов у поміщанню, мов під обухом. А коли зирнуть нараз поза себе, в той бік, де б їм зовсім не треба глядіти, то бачуть притулене до темного вікна бліде, перелякане, знайоме, огидне лице несподіваного, непожданого свідка. Мертважвиля мертвого перестраху. Тихі шепти. Ще один позирк — страшенної лица нема при вікні. На двір! — Нема нікого, не чути нічого! Це був привид, була мара, був жарт, страшливий жарт старої чарівниці-ночі.

— Гі-гі-гі! Гу-у-у! — роздається нараз проразливий регіт тут же над їх вухами. Їх серця завмирають, кров забігається до серця, тіло холоне. Та по хвилині груди підносяться звільна, вертає притомність і застанова.

Це сова, що має гніздо в дуплі старої липи. Це новий жарт старої чарівниці-ночі.

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс, там тріс! Туурр! Щі, щі, ці, куіть!

Це словоєйко щебече - примовляє на ви-шеньці, під самим вікном кімнати, з котрої від часу до часу доходить до нього глухе стогнання та харчання. Дрібна пташина не розуміє, що значать ті дикі тони, щебече-заливається, величає чудову літню ніч і мережкотливі зорі, і запахущі липи, і рожеві та білі квіти, що дрімають, і оті легенькі хмарки, що залетіли далеко, далеко на схід і там уже починають наливатися ледве замітним зеленкувато-пурпуровим відтінком, першим признаком неблизького ще сходу сонця. Від цеї хвили всі чари ночі безсильні; сон найсильніше притулює до своїх грудей землю й її грішихі та бідних дітей, наводить бодай хвилевий супокій на їх душу, поки ранок розбудить їх до нового життя, до нових турбот, до нової праці й нового страждання...

XIII.

Велично сходило сонце над торецькою рівниною. Була якась така тиша, така врочиста повага на землі і в повітрі, щось таке невидиме, невловиме та чутке й могуче тримтіло в природі, мов німа тривога перед приходом грізного судді. Чулося щось, мов глибоке, насилу здавлюване зідхання; тривога сірою мрякою повзла низом-низом, захапувала щораз більше простору, холодом віяла супроти пречистого, безхмарого неба, немов силкувалась і там здобути собі місце. А сонце звільна, велично й супокійно виринало у своїм маестаті. Правда, перед ним розливалось пурпурове море, криваве озеро; воно невдержимо котилося зі сходу чимраз вище, залило пів неба й виявляло тривожній, безсильній, грішній землі по-

червоніле від гніву лице грізного месника. Та ось скідній край того кривавого сяйва почав наливатися золотом, жевріти розпаленою платиною, немов якесь величезне горнило. І нараз із цього горнила виринуло осліпляюче, грізне, нестерпуще для людського ока сонячне лице. Швидко й мітко воно зирнуло на землю. Для нього не було на ній тайни, воно знало її наскрізь, віддавна, — адже вона кістя від кости й тіло від тіла його; воно знало її наскрізь ще відтоді, коли вона, підхоплена безумним світовим вированням, ще ледве згустівши з космічних газів, розжарена, відірвалася від його величного тіла й, мов молоде, нерозумне ягнятко, брикаючи та вируючи, покотилася в темний і холодний простір, щоб якусь хвилину — кількасот мільйонів літ — по жити на волі, окремо від своєї могучої матері, хоч і в тісній залежності від неї.

Від тої хвилі минув чималий шмат часу; тодішня невинна, бриклива овечка вспіла вже значно охолоти та підтоптатися, розвела собі чимало всякого „дробу“, що нишпорить по ній, чогось шукає, щось собі думає, до чогось квапиться, б'ється та товчеться між собою, рождається й гине, мов рясні бульки на воді в дощову днину. Велично й маєстатично дивиться сонце на цю дивовижу, котру воно ж і помогло виплодити. Воно любить її, інтересується нею, як дитина забавкою, і приглядається тим день-у-день новим і вічно старим перемінам із таким зацікавленням, як ми часом змінам дивоглядних фігур у калейдоскопі.

Але нині сонце вставало в недобрім гуморі. Воно чуло, що щось недобре скочилось на землі, і скоро тільки раз зирнуло на землю, на

торецький двір, у вікно офіцини, то в тій же хвилі мало охоту відвернутися, і з докором люб'ячої та строгої матері буркнуло до дочки-землі:

— Ага! Ти вже знов!

Земля мовчала понуро, силкуючись покрити своє лице холодною паморокою, але це їй не вдавалося. Сонце, побачивши її змагання, наморщило промінясті брови і крикнуло:

— Гей, мої золоті промені! Далі наперед! Січіть оцю млу! Коліть її! Прошибайте наскрізь! Не дайте її своїм серпанком заслонювати правду! Не дайте її допомагати заховати зле діло! Все виясняйте, все виводіть на світ Божий! Нехай не дармо люди звуть мене праведним сонцем! Хочу бути праведним і не дати неправді з укриття¹⁾ панувати над світом!

І вже холодна мряка почала рватися, шматкуватися на лиці землі, мов старий, пошарпаний серпанок. Глибоке зідхання стиду й болю підняло груди землі, затремтіло в цілій природі, струпнуло всякою живою душою. Потягло чимсь прикрим, душним, мов запах теплої крові. На сонних налягли важкі змори, діти заплакали в колисках, а хто прокинувся, той із тривогою озирався довкола, не знаючи, що сталося на світі, далі хрестився й шептав:

— Дух Святий при нас і при хаті!

В торецькому дворі всі ще спали. Хоч починався робочий день, та тут ніхто не спішився ні до якої роботи. Навіть пахтюр, прокинувшися на хвилину й підвівши голову, хоч бачив, що сонце сходить, у знесилі опустив знов голову на тверду, сіном напхану подушку і в

¹⁾ Заховавшись (польське: z ukrycia).

одній хвилі заснув, мов камінь у воді потонув. Пастух спав також, мов забитий; не його діло було самому будитися; він знов і привик уже до того, що його господар-пахтляр мусить уперед сам збудитися й подоїти коров, а тоді, певно, і його збудить, а для нього кожна проспана хвилина була дорожча від золота. А дворакам нікуди було спішитися, вони могли спати, доки їх пані не закликала.

Та проте важка, душна атмосфера, що засіла над торецьким двором цього ранку, швидко вділилася й людям. Насамперед захопила звірів. Пес садівника, що спав коло буди, нараз зачав жалібно вити. Голос його мов тупим, заржавілим ножем різав сонну поранкову тишу, просверлював слух тих, що спали у дворі по різних закамарках, і всюди будив якесь прочуття лиха. Садівник, почувши те виття, зірвався на рівні ноги й, вихиливши голову з буди, закликав пса:

— Цу, цу, Босий! На ту, на!

Пес сумно якось зирнув на свого хазяїна і знов, піднявши морду догори, обернений до офіцини, завив з цілого могучого горла, та так страшно, що садівника щось аж за серце стисло. Він піднявся зі свого леговища й вийшов зовсім із буди.

— Цу, цу, Босий! — промовляв він до пса.
— А тобі що таке? Чого ти виеш?

Розумний звір підбіг до свого господаря й почав лащитися до нього. Він замовк, але кілька разів поглянув на двірську офічину, шерсть на його хребті починала їжитися, і він, видимо, силкувався, щоб знов не розняті морди й не завити з цілої переляканої душі.

— Диво якесь! Що йому таке? — воркотів сам до себе садівник. — Чи не сталося тут що-небудь нечисте, борони Господи!

І він, вийшовши на стежку, почав роззира-тися по саду, та, не бачучи нічого незвичайного і продрогши від раннього холоду та рясної роси, закликав пса зі собою й подався назад до своєї буди.

— Ну, ну, Босий! — мовив він до пса, гла-дячи його по голові та стараючись заспокоїти його, — не бійся нічого! Лежи тихо, не полохай людей зі сну!

Босий глядів своїми вірними очима хазяїнові в лице, немов старався порозуміти його бесіду. А бачучи, що хазяїн його лізе під мішок, що служив йому за покривало, і лягає ще спати, він і собі ж, найшовши вигідне місце в кутику на соломі, звинувся в каблук і, обкрутивши так зо два рази, ліг, положивши голову на задніх лабах¹⁾, і заснув.

Та спокій уже не вернувся у двір. Правда, слов'ї сьогодні не тъоккали до схід сонця, тільки горобці в листю дерев цвіркали та пищали, мов на дош. Та ось корови в стайні почали непокоїтись: їх здивувало те, що їх хазяїн так довго не приходить доїти їх; вони знали, що ось тут за стінкою стайні лежить купа прив'ялої, вчора накошененої конюшини, которую приготовлено для них до припусту; запах її долістав до них крізь проруб у стіні, вони витягали голови в той бік, а далі одна з них заревла звільна, протяжно, тужливо. Ба-চучи, що на цей голос ніхто не входить до стайні, вона заревла у друге, а за нею підня-

1) Лаба — нога.

ли голос і другі. Понісся той голос по подвір'ю, розбудив у кухні Гапку, а в крайнім покоїку — пахтяра, котрий відразу зірвався на рівні ноги, зирнув на сонце, що власне почало золотити вікно його цюпки¹⁾, і, воркотячи щось спросоння, пройнявся термосити пастуха, кричачи йому над вухом:

— Ну, вставай, лежню. Вставай! Корови ревуть, а ти вилежуєшся!

І Гапка в кухні пробудилася від цього реву. Вона протерла очі, шепнула „Iezus, Maria“ й, підвівши голову й бачучи, що вже „день, як бик“, проворкотіла:

— А щоб вас витерло, лежибоки прокляті! Бідна худібка реве на припоні, а вони вилежуються якоїсь сатани! І де той непочесний пахтяр, щоб йому світу Божого не видіти!

І, знявшись з постелі, вона налила собі води в миску, почала митися, а опісля, чешучись, завела на ввесь голос;

*Usłyszalam słiczny glos,
Jak Maryja wola nas:
„Pójdzcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!“²⁾*

І в стайні почалося життя. На підрі над стайнією на купі соломи прокинувся Гадина. Відки він тут узявся, заснувши вchora в комірці обік кухні? Це діло лишилось невиясненим, хоча до вияснення загадки могло причинитись те, що недалеко від Гадини, вся зарита в соломі лежала Параска, котра цієї ночі не спала коло пані. До тайн минулої ночі належало й

1) Цюпка — малесен'ка кімнатка.

2) „Я почула чудовий голос, як Марія кличе нас: „Ходіть до мене, мої дітки, я кличу вас, ах, я кличу вас!“

те, як вони найшлись обое й яким способом дістались на підрю. Прокинувшись від реву корови, Гадина протер очі, сів і хвильку пригадував, де він і що з ним діється. Крізь діри в дасі зазирало до нього денне світло; воно швидко протверезило Гадину й вияснило йому його положення. Він скопився на ноги, оглянувся довкола і, уздрівши одну ногу Парасчину, що висунулася з соломи, скочив до Параски, розгріб солому й, термосячи її за плече, скрикнув із переляком у голосі:

— Параско! Щоб тобі добра не було! Параско! Вже сонце зійшло! Всі у дворі побудилися, а ми спимо! Вставай зараз і біжи до пані, а то догадається. Тоді пропали ми! Ну, живо, спіши! Я біжу наперед, щоб нас хто не побачив разом!

І, не чекаючи відповіді розіспаної Параски, він зіскочив із підрі на солому, що лежала на тоці, а відси вихилив голову на подвір'я, озираючися, чи хто його не бачить. Переконавшись, що на подвір'ю пусто, він склонився, як кіт, прошмигнув у напротивні двері й, незамічений ніким, пробіг у свою комірку, де, немов нічого й не бувало, почав збиратися, свистати й співати, очевидно стараючись, щоб його почула Гапка в кухні. По хвилі він і сам увійшов до кухні й почав митися. Гапка вже вичесалася й заходилася розпалювати під кухнею.

— Ти також, дармоїде, не маеш що робити та висипляєшся до полудня, га! — буркнула вона до Гадини.

— Ну, вже й до полудня! Не бійся, ще пороблю ту роботу, що маю завдану, а як буде треба, то ще найду час і на те, щоб тобі крижі висмарувати, як тебе почнуть кольки колоти.

— А коло б тебе, щоб тобі всі дохторі ради дати не могли, ти песя віро якась, а! — люто скрикнула Гапка. — Ну, чи бачите, люди добрі, — кричала вона, обертаючися до дверей, в котрі ніякі добрі люди й не думали входити, — оця блощиця ось як до мене говорить. Та я тобі всі кості поламаю, ти, басурмане! Я тобі окропом очі випарю!

— Ну, ну, вже й розтеркоталася, — лагідніше промовив Гадина, обтерши рушником і розчісуючи своє патлате волосся, в котрім ішле стирчали стебла соломи. — Я ж тобі нічого злого не сказав! А, сказавши правду, яке в тебе право наганяти мене до роботи? Чи ти мій наставник який, чи окоман¹)? Ясна пані сама тебе за те не просить.

— Але мене сердце болить, як бачу таких дармоїдів. Я собі тут коло кухні руки мозолю, щоб вам наварити жерти, а ви хоч би щонебудь робили! Чи стиду не маєте, чи Бога ані крихти не боїтесь, бігме, не знаю. Але не бійся, все те буде вам пораховано! О, дубельт²) вам це порахується, кожна кришка, которую ви задармо зіжрете!

— Ну, ну, почала вже! От дай кавалок хліба, побачиш, як зараз цупко робитиму. Ти думаєш, що я вже такий лежаний хліб! А я, небого Гапко, як захочу, то і двох закасую. Правда, на чужім робити, чорт знає кому й пощо, мені не хочеться. Та й кому б це хотілося. Але нехай но я на своє стану!..

— Ого-го! Там то ти лису гору перевернеш. Вже я бачила таких робітників. На язик

¹) Окоман — економ.

²) Дубельт — подвійно (німецьке: doppelt).

крепкі були й також так розмахувались, що коби їм на своє. А стали на своїм, то ой, ой, ой, як тонко почали співати. Так любо курей пасти гонили, що аж ну!

— О, я не такий, Гапко! Бігме, не такий. У мене курка буде мати в хаті що їсти. Ади, вчора ясна пані казала мені он ту траву під поповим вікном викосити. Досить я ще досі натще, але щоб тобі показати, що я потраплю й натще своє діло зробити, то я як стій беру за косу, і побачиш, що поки ще тут бульбу звариш, я своє діло зроблю.

— Таке то й діло велике! Але я певна, що й того ти не зробиш! Щось би велике в лісі здохло, якби ти це зробив.

— Ану побачиш! — скрікнув Гадина й вибіг із кухні.

Пані Олімпія спала, як убита. Перший раз від довгого часу цієї ночі спала твердо, спокійно. Перший раз не мучили її ніякі змори, не почувала страху, не прокидалася, не кричала крізь сон. Лежала горілиць, розкинувши руки, віддихала глибоко й рівно напіврозкритим ротом, при чім губи її від часу до часу легко порушувалися, немов шептали якісь таємні, ні для кого нечутні слова. В позамиканій спальні було гаряче, аж душно, але ця духота не будила її. Вона не прокинулась ані тоді, коли пес завив, ані коли корова заревіла, ані коли спів Гапки лунав по подвір'ю, ані коли Гадина клепав і набивав косу, ані коли пахтюр попід її вікна туркотів візком, ідучи з молоком до Львова, ані коли пастух зараз за ним гнав корови на пашу, гейкаючи та лускаючи з батога. Давніше спів солов'я будив її зо сну, скрип хвіртки, лускіт батога або якийнебудь інший да-

лекий гомін або близький шелест; нині все те немов не доторкалось до неї, не порушувало її нервів. Вона спала смачно, твердо, спокійно, мов дитина по купелі, мов чоловік, що по довгій важкій слабості прийшов до здоров'я і вперше заснув покріпляючим, здоровим сном.

Та ось залопотіло щось у сінях перед дверима спальні; хтось, входячи, поспішно, в сутінку спіtkнувся о масницею, котрою підперті були двері й, копнувши її ногою, попхнув так, що вона з лускотом покотилася набік. Пані Олімпія й від цього гуркоту не збудилася. Ось чиясь рука несміло, звільна почала відхиляти двері спальні; заскрипіли двері на заржавілих завісах — пані Олімпія ані не ворухнеться, спить собі преспокійно. Ось увійшла до спальні Параска смертельно бліда, переляканя, вся тремтить, важко дихає; видно, страшне щось висить на її поблідлих, широко розхилених устах. Підходить до пані, бере її за руку, пані Олімпія спить, не прокидається. Параска підносить панину руку і знов опускає її, не відважується торгнути; підносить іще раз і ще раз опускає, пані Олімпія нечує цього, лежить, мов нежива, та дихає рівно і спокійно в тихому, глибокому, здоровому сні.

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані! — задихаючись, шепче. Параска, нахилена над панею Олімпією, та тільки тоді, коли добре торгнула її за руку, пані розкрила очі і здивованим, сонним поглядом зирнула на неї, не рушаючися з місця.

— Це ти, Параско? — промовила пані звільна. Що то, вже рано? Але то я чудово спала!

— Прошу ясної пані! Прошу вставати! Там таке...

- А що там таке? Що сталося?
- Ой, прошу ясної пані! Нещастя! Страшне нещастя!
- Нещастя? — все ще спокійно, мов не вірячи або не розуміючи цього слова, мовила пані. — Що за нещастя?
- Ой! Страшне нещастя! Егомостя вбито!
- Егомостя? Котрого егомостя?
- Та же нашого, старого.
- Що, о, Нестора? — скрикнула пані, немов аж тепер зрозуміла, про що ходить, і, сплеснувши в долоні, сіла на ліжку. — Бійся Бога, Параско, що ти кажеш? То не може бути!
- Правду кажу, прошу ясної пані! Прошу піти подивитися! Я зирнула лиш іздалека, то мало не вмерла зо страху. Такий страшний лежить, увесь у крові!
- Господи! Що за нещастя! — шептала пані й почала вся тримтіти, мов у лихорадці. — Що це може значити? Адже це страшена річ! Адже це до віри не подібне!
- Отак розмовляючи, тримтячи та зідхаючи, вона встала, вмилася і, впорядкувавши прихапцем волосся та убралисся по-буденному при помочі Параски, вона вийшла зі спальні й, ледве перевідячи ноги, поспішала до офічини.

XIV.

Сінешні двері тої офічини, де було помешкання о. Нестора, були широко отворені. Крізь двері видно було людей, що стояли у присінку. Це були: Гапка, садівник і Гадина. Цей останній, вибравши косити траву під вікном о. Нестора, побачив, що не тільки сінешні двері

офіцини були незамкнені, але й другі двері, що вели до покоїв о. Нестора, були наростіж отворені, а, зазирнувши до середини, побачив, яке нещастя сталося з о. Нестором, і наробив крику.

Пані Олімпія хитким, непевним кроком наблизилася до групи, що стояла у дверях помешкання о. Нестора й не сміла ввійти до середини. Люди розступилися мовчки перед нею. Всі були бліді й перелякані.

Та що тут сталося? — зламаним голосом запитала пані Олімпія.

— Нещастя, — відповів садівник, — єгомость убиті! Адіть, онде лежать.

І він показав у півтемну просторінь. Від сінешніх дверей видно було все в передпокою; двері з передпокою до покою також були відчинені, а насеред покою, близь ліжка видно було непорушну, темну масу. Тільки привинувши до сутінку, що панував у покою (вікна в покою і в передпокою були позаслонювані), можна було розпізнати стать чоловіка, що лежав горілиць, розкинений на землі, обернений головою до порога, в калюжі крові.

— Господи! — скрікнула пані, зирнувши до середини, і перехристилася. — Відверни й застуши від такого.

Всі мовчали, а пані Олімпія чула, що всіх очі з якоюсь бездушною цікавістю, з якимись глухими підохріннями та докорами звернені були на неї. Під перехресним огнем тих німих поглядів вона почула себе дуже ніяково, та у глибині її душі кричало щось:

„Не дайся! Покажись сильною, спокійною!
Не дайся!“

— Треба зараз послати до жандармів, — буркнув садівник. — Тут, очевидна річ, що якийсь кримінал стався.

Ці слова були для пані Олімпії мов перший постріл, що розпочинає битву, мов острога для коня. В її очах бліснула енергія. Неспокій пропав, вона випрямилась.

— Очевидна річ, кажете? А ви були всередині, в покою?

— Та ні, ніхто не був, — відповіла Гапка. — Страшно, а, може, і не належиться¹)... або я знаю?

— Хоч по війта треба послати, — доповів її думку садівник. — Самим ніяк не слід приступати до вбитого.

— Та хто ще знає, може, він і не вбитий? — промовила пані.

Всі видивилися на неї. Такий здогад нікому з них і в голову не прийшов від першої хвили, коли побачили о. Нестора на підлозі, простертого у кров'яній калюжі. І тепер ніхто з них не вірив цьому, та проте всі ахнули з несподіванки. Пані не давала їм часу отямитися.

— Ходіть лишень! Погляньмо ближче! Адже чоловік! Хто знає, чи є пощо кликати війта й жандармів. А коли треба буде, то, ясна річ, покличемо.

Ці останні слова, висказані спокійно й рішуче, трохи направили неприємне враження, яке спочатку зробили слова пані Олімпії на всіх присутніх. Звільна, обережно, ненастально озираючись довкола, всі пішли наперед. У передпокою не добачили нічого підозреного. До покою ввійшла перша пані Олімпія, та вона,

¹⁾ Не належиться — не слід.

як здавалося садівникові, уникала якось дивитися на о. Нестора, тільки, обійшовши його здалека, почала пильно роздивлятися по покою.

— Тут усе в порядку, — промовила вона. — Не видно, щоб якнебудь злодії..

Та тут перервав її слова голосний окрик Гапки:

— Прошу ясної пані! Єгомость живі! Єгомость ще дихають!

— Господи! — скрікнула пані, та таким якимось голосом, відмінним від дотеперішнього, не то радісним, не то смертельно переляканим, що всім мов ножем у груди колинуло.

Гапка тим часом припала до о. Нестора. Приклякнувши на коліна, вона піднесла його голову з землі. Лице о. Нестора було страшенно бліде, чоло й волосся усе у крові, сорочка на грудях також кривава. Він дихав, але очі його були замкнені, немов у глибокому сні. Зрештою, він був розтягнений, тільки в сорочці і штанах; ліжко було зімняте, але на ньому не видно було слідів крові; видно, що катастрофа стряслась над ним уночі, коли він уже спав, але не в ліжку.

— Води, Параско! Води подай! — крикнула Гапка, котра славилась у селі тим, що вміла „давати раду“ у припадках наглої й тяжкої слабості.

— А я би радив зараз післати по війта й жандармів, — мовив садівник, роззираючись по покою й передпокою. — Онте вікно в передпокою відчинене, туди міг увійти лихий чоловік, пек би йому було!

— Ale ж хорого чоловіка треба рятувати! — скрікнула Гапка і при помочі Параски почала обмивати голову о. Нестора і тверезити його.

Пані тим часом стояла, мов оставпіла, не сміючи зирнути на те, що її служниці робили з о. Нестором. Тільки слова садівника знов укололи її, мов шило.

— Ану, переконайтесь, чи справді вікно відчинене! — промовила вона, видимо силкуючись бути спокійною.

Садівник приступив до вікна, відсунув стору й попхнув вікно, щоб його відчинити. Показалося, що вікно не відчиняється. Долішнього скобля бракувало, але верхній був засунений і держав.

— Бачите, що вікно замкнене, — промовила сумовито, але з певним тріумфом у голосі пані Олімпія.

В тій хвилі о. Нестор відкрив очі, а з його груді роздалося глибоке, протяжне, болюче стогнання:

— О-о-о! О-о-о!

— Живий! Живий! — знов, мов переляканя, скрикнула пані Олімпія. Вона попробувала глянути на нього, але зараз же відвернулася, мов від виду гадюки.

— Ох, не можу бачити крові! Не можу бачити ран! — скрикнула вона.

— Хай ясна пані будуть спокійні, — мовила Гапка, котра тим часом промила чоло й лисину о. Нестора. — Тут ран великих нема, тільки оцей один синяк, із котрого потекла кров. Від того єгомостъ чень не згинуть.

— А на грудях відки кров? — запитав Гадина. — Ади, сорочка вся кривава.

Гапка розіп'яла сорочку на о. Несторі, але рани на грудях не було ніякої. Кров на сорочці походила, очевидно, з тої самої рани на голові.

Гапчині слова справді вспокоїли паню Олімпію. Коли рану промито, пані остаточно зду-
жала пересилувати себе й поглянула зблизька на о. Нестора. Тепер він зовсім не був такий
страшний, як перед хвилею. Блідий, мов труп,
непритомний іще, він проте дихав правильно,
стогнав міцно, зовсім не харчав, як той, що
конає. Рана на горішній частині чола, трохи
з лівого боку, була велика, майже як долоня,
вся синя, аж чорна, напухла, і тільки з одного
боку, на протягу якого півтора цаля¹⁾, шкіра
тоїсла, і з розсілини плила ще й досі кров.
Приглянувшись уважно, пані Олімпія спокійно
й рішуче промовила:

— От іще люди! Якого страху мені за-
вдали! Розбійники! Убитий! Бог знає, що ви-
думали! А то простісінька річ: о. Нестор
уночі впав із ліжка та й об щось тверде вда-
рився головою. Це з ним уже пару разів тра-
плялося, тільки що досі ніколи так не розка-
лічився. Ну, та це ще нічого такого страшного.
Кілька день полежить та й буде здоров. А ви
вже зараз і війта, і жандармів! Тьфу! Доктора...
хіба що доктора треба буде спровадити, та й
то не конче. Рана зовсім не небезпечна. По-
товкся трохи, закривавився, але то нічого.

— Але прошу ясної пані поглянути, скільки
тут крові з нього зійшло. І молодого б це
ослабило, а то ж старий чоловік. Доктора
конче потрібно, — промовив садівник, котрого рі-
шучі слова пані Олімпії почали було вспокою-
вати, а котрому проте власне чуття шептало,
що тут щось та не так.

¹⁾ Цаль — колишня міра, ширина великого пальця,
дванацять цалів ішло на стопу.

— Прошу ясної пані, єгомость досі ніколи вночі не падали з ліжка. Вони сплять спокійно. Та й о що би тут таке могли вдаритися? — неосторожно вмішався Гадина.

— І що ти тут мішаєшся? — офоркнулася пані Олімпія. — Чого тебе тут потрібно? Волиш іти до своєї роботи, ніж тут очі витріщати та дурниці говорити!

— Та я так лишень... я нічого, — пробулькотів Гадина, змішаний не стільки словами, скільки громовим поглядом, яким кинула на нього пані Олімпія, і котрий він добре знав. Для того, не гаючись довше і заспокоївши свою цікавість, він вийшов із покою, взяв косу, що стояла сперта о стіну зашвору, і, обійшовши хвірткою через сад до огородця перед вікном офіцини, прийнявся завзято викошувати високий бур'ян, що заповнював той огорodeць зеленню, цвітами та запахом свіжої ростинності.

В покою тим часом служниці порались коло о. Нестора. Пані Олімпія, раз підхопивши думку про те, що о. Нестор, чи то в неспокійному сні, чи в якійнебудь слабості кидаючись на ліжку, випав з ліжка вниз головою і вдарився о щось тверде, хоч би об дерев яну ніжку ліжка або о хлопця до зазування чобіт, держалась тої думки твердо, повторяла її на різні лади, немов би старалася вмовити в себе і в усіх оточуючих певність і віру, що саме так, а не інакше воно сталося, а інакше й бути не могло. А скоро так було, пригода тратила всякий сензаційний, кримінальний характер, ставалася звичайним нещасливим випадком, в котрому ніхто не винен, із котрим нема що й носитися. Цей погляд силою мимовільної сугестії швидко вділився не тільки Гапці й Парасці, але навіть недовір-

ливому садівникові, котрий якийсь час іще щось воркотів, пильно придивлявся то до канти¹⁾ ніжки, то до „хлопця“, о котрий о. Нестор звичайно ззував зі себе чоботи без ніякої чужої помочі, і остаточно, напівпереконаний, здвигнув плечима й похитав головою.

— Га, та, може, воно й так було. Або я можу знати? Коли ясна пані кажуть, що це вже не перший раз він так спадає з ліжка...

— Авеж, авеж! Я це найліпше знаю, бо звичайно рано заходжу до нього. Він сам мені не раз це говорив! — поспішно мовила пані.

— Та то так! За випадок не тяжко, а ще такому старому чоловікові. А в покою, кажуть ясна пані, нічого не бракує? Не видно, щоб тут хто що господарював?

— Адже самі бачите, що все в порядку. Шафи позамикані, комода заперта. Якби злодії були, то, певно, не таку б замішанину лишили. Шукали б грошей, ну а знаєте, як чужі люди грошей шукають, та ще вночі, то не дуже про те дбають, щоб усе в порядку лишити.

— Та то правда, — мовив садівник, чимраз сильніше переконуючись про правду слів пані Олімпії. — Тільки ось що, прошу ясної пані. Як ми сюди прийшли, то двері були поотворювані.

— Як то поотворювані? — здивувалась пані Олімпія.

— Гадина сказав, — вмішалася в розмову Параска, що, забираючись косити траву в городці, посмотрив²⁾ оці сінешні двері. Так

1) Кант — край, берег (з німецьк. Kant).

2) Посмотрив — попробував, налапав.

якось припадком посмотрив, двері незамкнені. Отворив їх, заглянув до сіней, а двері до передпокою й до покою егомостя обое наростиж повідчинювані. „Відразу“, — каже, — „мене переволох обгорнув, бо о. Нестор звичайно дуже старанно на ніч замикався“.

— Ну, ну, ну! Замикався! Це вже він бреше! Часом замикався, то правда. Але часом... звичайно, старий, слабовитий, непам'ятливий, та й забуде замкнути. Чи раз я сама заставала рано двері його передпокою незамкнені, хоч він ішев спав!

— Я також пару разів заставала двері незамкнені! — подтвердила Гапка, все ще пораючись коло о. Нестора, котрий, помимо всяких старань, не приходив до себе, а тільки стогнав і важко дихав.

— Ну, дівчата, — мовила пані Олімпія, — треба конче щось робити з ним! Гей, дядьку! Поможіть нам підняти його та покласти на ліжко! Не можна ж хорого так лишити на підлозі.

— А я думаю, прошу ясної пані, чи не добре б було змити йому груди й плечі зимною водою, може, так борше прийшов би до себе? — мовила Гапка.

— Добре, добре! Ну ко, піддержіть його! Здіймайте з нього оту сорочку! Так! Ось вода!

І всі четверо, не виключаючи й пані Олімпії, почали мити й натирати о. Нестора. Свіжа, холодна вода справді підбадьорила хорого. Він підвів голову, в очах заблищав огник свідомості. Стогнання зробилися живіші, голосніші, та з-поміж них почали прориватися невиразні, вривані слова.

— Ой! Бо... лить! Ой... як же тя... жень... ко! Голова! Де мо... о... я голова? Хто ме... е... е... е... ні голо... о... ву взяв? О... ооо!

— Маячить! Нещасний! Видно, в голові біль тяжкий чує! Ану, Параско! Живо ліжко постели! Перенесемо його на ліжко!

— А сорочку чи цю саму на нього надінемо? — питала Гапка.

— Е, ні! Я зараз вийму чисту з комоди! Хіба ж можна хорошого в такій закривавленій сорочці класти? Доктор приїде, люди поприходять, де ж це можна, щоб пан-отець так лежали.

І вона, не гаючись, вийняла з комоду білу сорочку й наділа її на о. Нестора, котрого опісля три жінки при помочі садівника поклали на ліжко. Пані Олімпія сама поправила йому подушку, підложила яська¹⁾ так, щоб хорошому було якнайвигідніше.

— Я радив би до голови оковити прикладати, — мовив садівник. — Це на такі рани дуже помагає.

— Не бійтесь, ми це й без вас знаємо, — відповіла Гапка, котра почала знов поратися коло пораненої голови о. Нестора, переми-ваючи закривавлений рушник та губку. О. Нестор при найлегшім дотику до його голови стогнав страшенно, судорожно хапався пальцями за подушку, за груди, за що міг, і тратив притомність. Очевидно, біль був страшений. Та коли Гапка поперемивала все, а пані Олімпія зі свого покою принесла у пляшечці оковиту, котрою намочено губку і приложено до рани, він швидко успокоївся, і здавалось, що заснув.

1) Ясько — маленька подушечка під голову.

— Не треба йому надто докучати. Вступімся від нього, лишім його у спокою. Як трошечки проспіться, то сон покріпить його,— говорила спокійно, лагідно пані Олімпія, мов мати,— дбаючи про спокій хорої дитини.

Перший садівник послухав її слів і, вклонившися їй, пішов до свого діла.

— А ти, Параско, візьми собі води й вимий тут підлогу,— промовила пані з тим самим спокоєм.— Адже ж не випадає, щоб отака калюжа крові тут лишалася. Вимий добре й піском посип. Нині літо, швидко висохне; а хорому це не пошкодить.

— Слухаю ясної пані!— промовила Параска і, вхопивши коновку, побігла за водою.

Розпорядившися отак, пані аж легше відідхнула.

— Ой, Господи!— мовила вона, обертаючись до Гапки.— Та й перелякали ж мене! Я вже думала, чи справді тут яке вбивство не сталося! Вся помертвіла! Бо подумати лише, якби, не дай Боже, справді щось таке сталося на моїм обійстю та ще з єгомостем! Господи! Та ж я не пережила б того стиду, того людського поговору! Та Богу дякувати, що цим разом відвернув від мене нещастя! А як думаєш, Гапко, він дійде швидко до притомності?— перервала нараз свої сердечні виливи і, приступаючи близько до Гапки, з якимось острахом вдивлялася в бліде, старече, напівтурп'яче лицо о. Нестора.

— Не знаю, прошу ясної пані,— мовила Гапка, також вдивляючись в о. Нестора.— Щось мені та його рана не подобається. Вона, мабуть, тяжка, тяжча, ніж мені зразу здавалося.

— Тяжча? Як то тяжча?

— Боюсь, що то не тільки шкіра прорвалася, але під нею й кістка проламана.

— Що ти говориш, Гапко! Де ж то може бути?

— Не знаю напевно. Але коли я доторкнулася зраненого місця, то здавалося, що кістка подається під пальцем.

— Алеж, Гапко! Якби кістка була проламана, адже там під нею мозок, то він би вже не жив!

— Ні, прошу пані! Буде живий. Це ще не конче, щоб відразу вмер. Але мені таки здається, що мозок у нього нарушений, то вже Бог знає, чи й прийде він до себе.

— Ну, Гапко! Не загадуй про таке! — промовила пані немов із докором, але з таким якимось відтінком бадьорости в голосі, що бистріший від Гапки слухач був би підмітив якусь таємну радість при такім ореченню¹⁾.

Власне прийшла Паракса з водою, і пані зараз змінила тему розмови.

— Ну, Гапко, ходімо лагодити деяке сндання. А ти, Параксо, будь тут, а якби хорій прокинувся, то покличеш або мене, або Гапку.

— Тут конче треба, щоб хтось раз-у-раз при хорім сидів. І то хтось тямущий, — мовила Гапка.

— Ну, та ж маємо... Господи! А я загуталася²⁾ та й про головне й забула! А ще сюди йдучи, думала про нього, Гапко! Що це значиться, що Деменюка нема? Де Деменюк?

¹⁾ Оречення — вислів погляду, присуд (поль. orzeczenie)

²⁾ Загутатись — загавитись, зайнятись тим, що довкола.

— Нє знаю, прошу пані. Я від учора з вечора його не бачила.

— Як то, і не ночував дома?

— Не знаю, я його не бачила ані вночі, ані нині рано.

Отак розмовляючи, вони обі вийшли з офічини на подвір'я. Пані Олімпія зирнула в городець перед вікном, де Гадина вже докошував бур'ян.

— Слухай, Гадино, — обізвалась пані — ти не бачив де Деменюка? Коло єгомостя треба б комусь раз-у-раз сидіти. Я не все маю час, Параска ще менше, а Деменюк був би до цього найліпший.

— Я бачив Деменюка, але не нині, а ще вчора вночі, — мовив Гадина.

— Вночі? В якім часі?

— Не знаю. Вже було темно. Ага, та саме перед тим, як ясна пані мене здібала на подвір'ю.

— Де ж ти його бачив?

— А тут.

— Де тут?

— У помешканню єгомостя. Єгомость розмовляли з ним досить довго, а потім він пішов геть. Казав, що йде до коваля Гердера.

— Як же ж ти це бачив? Як чув?

— Я ходив по саду... садівник мене просив обійти, чи хто де не закрався... дивлюся з тамтого боку, в вікні в о. Нестора світло. Я підійшов під вікно й бачив...

— Що ж ти бачив? Що? — поспішно питала пані.

Поза її плечима пішов мороз, по лиці розлилася смертельна блідість, на чоло почав виступати холодний піт. Гадина не бачив

цього. Він стояв із косою в руці й похилив лицє вниз, бачучи по невчасі¹), що непотрібно вирівався з цим оповіданням, котре може наробити йому біди.

— Ну, говори, говори, що ти бачив? — налягала пані.

— Та нічого особливого! — відбріхувався Гадина. — Те, що кажу, те й бачив. Застукав хтось до дверей, о. Нестор запитав: „Хто там?“ Відповідає: „Я, Деменюк“. О. Нестор відчинив. Увійшов Деменюк, оба почали розмовляти...

— Про що?

— Або я знаю, про що? Я не міг чути. Тे тільки я чув, що Деменюк сказав: „Іду до Гердера“.

— І вийшов?

— Та вийшов.

— Ти бачив, як вийшов?

— Бачити не бачив, але чув, як о. Нестор замкнув за ним двері.

— Замкнув?

— Замкнув.

— На замок?

— Здається, на замок. Я чув, як ключ ценькнув у замку.

— Ну, а потім що було?

— Я не знаю. Я пішов геть, пішов спати.

— А де ти спав?

— Та ось тут, у своїй комірці.

Пані Олімпія перевела цей перший протокол із Гадиною в чотири очі, спершись руками на плоті городця; за плотом, віддалений кілька кроків, стояв Гадина з косою в руках. Гапка

¹⁾ По невчасі — не в свій час, невчасно (польське).

зараз із помешкання о. Нестора пішла до кухні, а Параска мила підлогу в покою о. Нестора. Пані й Гадина говорили швидко, притишеним голосом, хоч довкола не було нікого, хто б їх міг підслухати, бо садівник зі своїм пском власне обходив сад і находився досить далеко від них.

— Ну, — мовила пані, трохи заспокоєна словами Гадини, — надіюсь, що Деменюк швидко прийде! Докошуй цей бур'ян і знеси його до стайні, а потім прийдеш до мене до покою, то я тобі скажу, що маєш далі робити.

І вона пішла півперек подвір я до свого помешкання... Ale тут немов щось спинило її на порозі. Якийсь неспокій затріпався в її душі. У грудях зробилося так тісно, що їй формально було страшно ввійти між чотири стіни свого непривітного помешкання. I вона пішла далі, до руїн старого двору, вигоном до вулиці, а в її голові вертілася все одна думка:

„Бестія цей Гадина! Він щось знає, та не хоче сказати! Він щось бачив, щось чув більше, ніж говорить! Ну, та вже я видобуду це віднього! Він мені мусить усе виспівати! Тільки помалу, зручно, обережно, не перехапуючись! Господи! Як же ж ця півгодина мене змутила! Та це ще нічого. Що то далі буде?

В тій хвилі очі її, схилені вниз, мимохіть якось піднялися угору, визирнули на вулицю. I в тій же хвилі ноги під нею заделькотіли, у грудях сперло дух, немов би й серце перестало битися; холодний піт виступив по всьому тілі. Пані помертвіла, стала на місці, мов укопана, а в очах її потемніло. Найстрашніший привид не був би так перелякав її, як те, що вона

тепер побачила, хоч це була дуже проста, звичайна, натуральна річ. Вулицею долі селом ішов жандарм, звичайний патрулевий жандарм, у чаку з когутячим пір'ям, у мундурі і з карабіном. Побачивши пачю дідичку, він засалютував їй, та, на диво — і це власне зробило на пані таке могуче враження — не минав двору, а скрутів із дороги й почав іти прямо до пані Олімпії.

XV.

Жандарм був знайомий пані Олімпії з видження¹⁾). Досі вона чула себе так далекою задля своєго соціального положення від людей того роду, що, хоч не раз бачила в селі постенфірера²⁾ Шеремету, хоч він кілька разів бував навіть у неї у дворі задля різних справ, вона дуже мало звертала на нього уваги. Жандарм та жандарм, — а що він за чоловік, добрий, чи злий, спосібний, чи неспосібний, і до чого власне спосібний, а до чого ні — цим вона й не думала інтересуватися. То ж не диво, що тепер, коли Шеремета почав наблизатися до неї й коли вона інстиктово почула в душі, що з цим чоловіком прийдеться їй віддергати першу й, може, рішучу боротьбу, вона видивилася на нього так, немов би перший раз у життю його бачила, сконцентрувала в очах усю силу свого духа, всю свою проникливість і догадливість, вироблену вихованням, досвідом, знанням вищого світу й освітою, щоб відгадати, проникнути душу, думки й намір цього плебея, одягненого в мундур, від

¹⁾ З видження — з обличчя (польське: z widzenia).

²⁾ Начальник жандармського поста (нім.), старший десятник.

котрого чути було запах препарованого спірту, яким були чищені гудзики його мундура.

Постенфірер Шеремета був високий, статній мужчина, з чорними довгими вусами, довгим простим носом, чорними бліскучими очима, з широкими рум'янцями на здоровому лиці, осмаленому сонцем. Постать його так і дихала здоров'ям, силою й енергією, а в очах світився простий розум, вигострений службою. Тільки тепер уперше пані Олімпія запримітила, що цей жандарм був дуже вродливий мужчина, і що будь на нім, замість жандармського мундура, батистова сорочка й тонке дорогое вбрання, будь він не жандарм, а якийнебудь вельможний граф або барон, він робив би „фурор“, за ним пропадали б дами, він був би „звіздою“, „львом“ товариства. Ця увага якось так, мимовільно, Бог зна відки, мигнула в голові пані Олімпії, мабуть із привички до таких „естетичних“ оцінок кожного, хто перший раз звертав на себе її увагу. Та тепер їй було не до естетики, і для того зараз у найближчій хвилі вона почала пильніше слідити його лице, щоб змірити, зміркувати обсяг його інтелігенції, котра даної хвилі могла статися найстрашнішим її ворогом у разі, якби оказалася великою, а найліпшим її союзнику разі, якби була мала і слабосила. А поперед усього їй важно було доміркуватися, чого це він повертає до двору? Чи він знає, що тут сталося? Від кого й яким способом міг про те дізнатися? Якої тактики держатись їй супроти нього? Вулиця перед двором була широка, а вигін, що вів попри зарища старого двора на подвір'я, був також доволі довгий, так що, доки жандарм, ступаючи без поспіху мірними, широ-

кими кроками, наблизився до пані, вона мала час прийти трохи до себе після наглого перестраху першої хвилі. Вона стала при самім кінці вигону, тут, де він доходив до подвір'я, так що жандарм, розмовляючи тут із нею, міг бачити подвір'я, але не бачив докладно тої офіційни, де сталося „нешастя“, і загалом не міг зміркувати, що діялося у глибині подвір'я. Пані Олімпія зовсім логічно міркувала, що коли жандарм знає вже, що тут сталося, то піде прямо на місце, а коли не знає, то краще буде не підпускати його близько, щоб без потреби ні про що не дізвався. Інстинкт самоохорони говорив їй, що за всяку ціну треба старатися виграти час, протягти відкриття й розголошення „нешастя“, що сталося в її дворі.

Наблизившися, жандарм іще раз салютував перед панею й зупинився в такім віddaleniu, якого вимагало ушановання для пані графині.

— Дуже перепрошу ясновельможну паню, — мовив він плавно, рівно, кладучи ліву руку на шийку від кольби свого карабіна, — що смію так вчасною порою тривожити. Я вчинив це тільки для того, що побачив ясновельможну паню на подвір'ю.

„Значить, не знає ще нічого! В якийсь іншій справі приходить!“ — подумала пані Олімпія, набираючи нової відваги. До жандарма вона не говорила нічого, а тільки з виразом напівстрогим, напівчемнопитаючим дивилася йому в лиці.

— Тут учора в ясновельможнії пані й у молодого пана дідича на фільварку були гості зі Львова, — казав жандарм.

— Так, були.

— А не могли б мені ясновельможна пані сказати, чи вони всі вже від'їхали, чи, може, дехто лишився?

— Не знаю напевно. В мене нема нікого, а в Адася на фільварку, може, хто й є. Чи панові потрібно чого від них?

— Ні, ні! — поспішно промовив жандарм.

— Можете піти на фільварок і там розвідатись, — мовила далі пані з певним ущіпливим відтінком у голосі.

— О, ні! Чого там! Я тільки... тут невеличка формальність... Може би, ясновельможна пані були ласкаві сказати мені... Тут між гістюми один пан був, його другі панови кликали „Кайцьо“. Яке його властиве ім'я і прізвище?

— Кайцьо... Кайцьо — повторяла пані Олімпія, немов пригадуючи, хто то такий міг бути, і на ділі вона міркувала: „Що це значить? Чого він потребує? Видно, що хитра якась бестія, здалека заходить, так що й не знати, до чого прямує? Пощо йому цього Кайця? Адже ж не думаю, щоб він його справді на щось потребував. Видно, що хоче звити мене з майки¹). Ну, та чекай, зо мною ти не так легко справишся, як тобі здається“.

І додала голосно:

— Перепрошую вас, пане постенфірер, але в мене така пам'ять до назв... Розуміється, Кайцьо, то пан Калясантій... знайомий моого сина... чудесний чоловік... був, був учора... але як він на прізвище називається, бігме, не тямлю. Я в товариствах рідко буваю і з тими

¹⁾ Звити з майки — підійти

панами видаюся хіба тоді, коли зволять до мене загостити, то де вже мені знати їх назви?..

Пані балакала свободно, стараючись, щоб її слова виглядали так, немов би пили зі широго серця. Жандарм стояв перед нею, покірно слухав тих слів, притакував головою, та коли пані скінчила, він знов зачав своїм звичайним, смирним та твердим голосом:

— Дуже перепрошу ясновельможну паню, але дозволю собі запитати ще одно. Для мене було б важно... то є, не так то дуже й важно, а так потрібно знати, де б я міг найти того пана Калясантія? Чи то який пан із сусіства, з села, чи, може, зі Львова?

— І цього не можу вам сказати. Здається, що приїхав учора зі Львова з Адасем, але то розуміється, що десь на селі має маєтність. Мій Адась із кимнебудъ не буде товаришувати.

— Розумію! Розумію! Я й не думаю нічого подібного. Пан граф Адам відомий у цілій околії, як зразок молодого благородного чоловіка. А що до пана Калясантія... як то ясновельможна пані його назвала на прізвище?

— Я ніяк його не назвала,— строго промовила пані, виявляючи тим, що ця розмова починає її нудити. — Я вам сказала, що не тямлю його назви.

— Ах, правда, правда! Перепрошу, дуже перепрошу! Так от про пана Калясантія ясновельможна пані кажуть, що він обиватель.

— Так думаю. Напевно цього не знаю, але думаю по тім, як він чудесно розуміється на конях, на полюванню, на ґрунтах, на лісах і на всякого рода господарстві. О, то дуже світлий чоловік. А в товаристві який милив!

Говорячи це, пані Олімпія чула, як у душі її ворується злість і підступає до серця. Чого цей жандарм причепився до неї і пристає з тим Калясантієм? Чи вона для нього якесь бюро інформаційне? Та ще гірше, ніж на жандарма, пані зла була на себе. Замість відпалити жандармові коротко й досадно, щоб йому відійшла охота нудити її, вона стойть ось тут і показує йому чесний вид, говорить із ним як за якийсь обов'язок і пускається перед ним у такі інтимності, котрих би й зовсім не слід було виговорювати перед чоловіком, так дуже нижчим від неї соціально, а що найгірше, що всі її зусилля окажуться супроти цього жандарма гордою, гнівною або недоступною, падуть на землю, мов птахи без крил, що її злоба проти жандарма — безсильна, що вона не може, таки фізично не може, не строїти супроти нього привітного лиця, не говорити лагідно й обшироно про речі, про котрі він не питає й не потребує знати. В душі її воруєлося безмірно прикре та завстидливе чуття власної безвладності, подібної до безвладності воза, що, раз попавши на похилу площу, сам власним тягаром безупинно котиться вниз.

— Допускаю, допускаю, що все це так, — мовив жандарм, — та проте... Може бути, що це тільки людська злоба... Я, власне, рад би переконатися... Але тут, прошу ясновельможної пані, до нас на того пана Калясантія прийшло донесення. Досить неприємна річ...

— Що таке? Донесення на пана Калясантія?

— А так. Дуже мені прикро було чути це, а головно для того, що донесення доторкало

хвилевого гостя ясновельможної пані графині й пана молодого графа...

— Але в чому річ? Що таке сталося?

— Нічого особливого! — мовив жандарм. — Я думаю, що це або проста сплітка буде, або якась дрібна формальність. Ясновельможна пані зволять дарувати, що не можу висловитись докладніше, але що ж, моя служба не дозволяє. Якби тут був молодий пан граф, то я не сумніваюся, що він вияснив би нам цю справу в одній хвилі, і не треба було б ніяких дальших заходів.

— Дуже жаль, що Адася тут нема. Він, певно, на фільварку, бо не думаю, щоб учора вночі з гістими поїхав до Львова.

— Або що? Може, мав намір і він їхати? — з острахом запитав жандарм.

— А так, намір був, але я думаю, що Адась не поїхав. Дуже був утомлений вчоращім днем.

В тій хвилі з глибини подвір'я надійшов Гадина, держачи в руках якісь сподні¹⁾ і з переляканим видом кличучи:

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані!

Пані Олімпія озирнулася й окинула його громовим поглядом.

— Дай мені спокій! — сказала сердито. — Бачиш, що я зайнята.

Гадина й сам якось зацюкався, побачивши жандарма, та проте вважав потрібним іші раз окликнути паню.

— Я тільки хотів сказати...

— От іші туманище! — скрикнула пані, обертаючися знов до нього й чуючи приплив

1) Сподні — штани (польське).

холодної тривоги. Щось немов шептало їй, що те, що мав сказати Гадина, могло б відразу обернути справу в якийсь інший бік і наробити їй багато клопотів І, збираючи докупи всі сили свого духа, вона сказала до Гадини, силкуючись вимовити це якнайспокійніше й найбайдужніше:

— Я за хвилечку буду готова. Іди до моого передпокою й зажди, коли щось маєш мені сказати, а тут мені не докучай!

Гадина обернувся й пішов.

— Видять пан, — мовила пані з відтінком жалю над своєю власною долею, — отаке мое раз-у-раз! Такі всі тумани, з найменшою дрібницею до мене йдуть. Тут роздерлося, тут чогось бракує, тут це зробити, там те... ніколи жадне власним розумом не розбере, а все до мене! За всім до мене!

— Видно, що ясновельможна пані так їх привычайли, що всі до пані, як діти до матері. Видно, що мають довір'я до ясної пані, знають, що ясна пані справді про все дбає, у все входить.

Пані Олімпія з усміхом прийняла цей комплімент.

— Це може бути, що я й привычайла їх до того, собі на лихо. Та все таки я воліла б, щоб кожне хоч трохи подумало власною головою, заки з усякою дрібницею до мене лізти. А то інколи, знаєте... невелике наше господарство, а проте голова ходором ходить, коли отак із усіх боків до тебе одно за цим, друге за тим, третє знов за чим іншим. А кожному дай, кожному порадь, кожному скажи, виясни, витолкуй, і уявіть собі, найчастіше все на-дармо! Кожне проте зробить по-своєму, пере-

путає, попсує та й годі. Ой, доля наша з тими людьми!

Жандарм слухав цих нарікань із очевидним вдоволенням. Чи йому підхлібляло те, що така вельможна пані, графіня, промовляє до нього так, як до рівного, чи йому з якої іншої причини пожадані¹⁾ були ті інформації, досить — він слухав і якось не квапився відходити.

— Ну, та я розбалакалася, — мовила нарешті пані Олімпія, — а панові, певне, ніколи.

— Ні, навпаки! Я дуже рад. Я ще хотів ясновельможну паню запитати про одну річ.

— Ну, прошу, —далеко привітніше, ніж з початку, мовила пані Олімпія, котра рада вже була позбутися цього грізного свідка зі свого обійстя.

— Перепрошую дуже, що ще раз вернуся до вchorашнього, але чи не могли би ясна пані сказати мені, хто ще тут був учора з гостей з паном молодим графом?

— Хто був? Й-богу, так мені тяжко спам'ятати назви. Та от... а! Був доктор Васонг, адвокат львівський, потім...

— Дякую ясновельможній пані! — мовив жандарм, кланяючись. — Мені досить! Мені аби одного. Д-р Васонг... о, це знаний адвокат, знаменитий адвокат! Це чудесно! Дякую ясновельможній пані! Цілу руці!

І жандарм, салютуючи, обернувся по-військовому, а пані Олімпія стояла на місці, проводжаючи його очима. Їй якось аж не хотілося вірити, щоб жандарм справді пішов геть, щоб ця грізна хмара цим разом зовсім минула її

¹⁾ Пожадані — потрібні, бажані (польське: pozadane).

дім. Вона так і ждала, що ось-ось жандарм зупиниться, вернеться назад і почне розмову про щось інше. Наскільки з початку своєї розмови з ним вона зупинилась на тій думці, що він нічого не знає, настільки потім його довга гутанка¹⁾ й та охота, з якою він слухав її балакання, зродили в її душі наново підохріння, що щось у тім є, щось він знає, чогось догадується, Але ні, жандарм пішов униз селом, не зупиняючись і не вертаючись. Пані слідила за ним очима, аж доки він зовсім не щез її з виду. Тільки тоді вона зідхнула глибоко й, обернувшись, звільна пішла до свого покою.

У сінях ждав на неї Гадина.

— Ну, що тобі таке? Чого ти прилетів, язик висолопивши? Що там таке сталося, що за тобою мов собаки гнали? — накинулася пані на Гадину з докорами.

— Та, може, то й нічого, прошу ясної пані, — відповів Гадина, все ще держачи сподні в руці, — але я думав...

— То-то й є, що все думаєш, а ніколи нічого путнього не робиш. А як що придумаєш, то таке, що хоч на лопаті вивози!

— Та я лише задля оцих споднів, — лепотів Гадина, збитий спантелеiku. — Мені здавалося...

— Ну, що тобі здавалося, тумане? Що мене якісь сподні обходять? І видиш, що я з чужим чоловіком розмовляю, а ти до мене з якимись споднями лізеш! Тьфу! Десь такого й придумати годі, як ти зо мною робиш!

— Але прошу ясної пані! Прошу вислухати! Це егомостеві сподні, ті, що вони вчора на собі мали! — мовив Гадина.

1) Гутанка — розмова.

— Ну, так що з того?

— А я оде найшов їх у стодолі під купою соломи, геть у споду запхані.

— Що? У стодолі? А вони відки там узялися?

— Ото ж то власне я не знаю. Тут щось є!

— Тьфу! Десь ані хвилі не можна бути без клоопоту! А ти говорив кому про це?

— Та ні, не говорив нікому.

— Ну, то добре! Візьми ж ті сподні й занеси їх до егомостевого покою й не кажи нічого нікому. Може, тут і справді щось недобре сталося. Але треба з тим обережно. Нема пощо розтрублювати. А що егомость? Як йому?

— Здається, ліпше. Пробудився. Там десь Гапка коло нього.

— Ну, ну, зараз і я йду. Так знаєш що,— мовила пані, нагадавши щось нове.— Дай мені ті сподні, а я їх сама занесу. А ти, тим часом, як стоїш, зараз бігай на фільварок до панича. Отуди біжи лукою й кажи паничеві... Або ні, не кажі нічого, тільки передай оцю карточку.

І пані поспішно вийняла зі свого нічного столика візитовий білет, написала на нім кілька слів, заліпила його в маленьку коверту й передала Гадині, котрий зараз же побіг із ним через сад та луку на фільварок.

— А живо! — крикнула у слід йому пані, поспішаючи до о. Нестора.

Та поки ще дійшла до офіцини, назустріч їй поспішно вийшов садівник із саду, з камізелькою в руці.

— Прошу ясної пані, — мовив він, наближаючись. — Прошу поглянути, що я знайшов у саду!

— Камізелька, — звільна цідила пані, з нехіттою оглядаючи її, — так що ж з того?

— Чи ясна пані не знають, чия це річ?

— Що знов? Відки я маю знати? — обурилась пані.

— А мені здається, що то єгомостева.

— Єгомостева! Де ж вона була?

— Я найшов її в саду, отам у корчах під плотом.

— Що знов за лихо! Відки вона там узялася? — скривнула пані.

— Не знаю, прошу ясної пані. Та здається, що тут щось погане сталося. Самовільно вона там не забігла, а мусів її хтось закинути.

— Та хто б там кидав та й пошо?

— Ну, єгомость самі, певне, її не кинули. Адіть, нова камізелька, зовсім добра. Здається, вчора ще мали її на собі.

— Може, ваш пес якнебудь ухопив та в корчі затягнув?

Ця догадка гірш усього обрушила садівника.

— Мій пес до єгомостевого покою ніколи не ходить, а все коло мене сидить. Він не має звичаю затягати шмаття в корчі.

— Ну, то я не розумію, що тут могло статися! — прикро якось промовила пані й відвернулася, щоб іти до офіцини.

Садівник із камізелькою пішов за нею.

— А я думаю, прошу ясної пані, що тут щось нечисте. Що тут якась погана справа. Не дай Господи чого, то не тяжко нам усім у біду впасти. Моя рада зараз, не чекаючи довго, післати по війта, скликати людей, дати знати жандармам. Нехай би добре обшукали... Сама камізелька з покою в корчі не забігла, мусів хтось її винести. А виніс камізельку, то вже,

певно, для самої камізельки там не йшов, мусів іще щось більше, вартніше забрати, а камізельку кинув. То, прошу ясної пані, небезпечна річ! Тут криміналом пахне.

Він говорив це звільна, рівним балакливим тоном, котрий у душі пані Олімпії збуджував уприкрення¹⁾, відразу, мало не дрож так, як рясний, холодний і безкінечний осінній дощ.

— Та добре, добре! — промовила вона, силуючись не крикнути з подразнення. — Зараз усе зробимо, що треба. Я власне послала по панича, моого сина. Він трохи розумніший від нас усіх у таких справах. Будемо видіти, що тут треба робити.

Вони майже рівночасно ввійшли до передпокою, в котрому ще поралась Параска, посилаючи піском тількицю вимиту підлогу. Та коли ввійшли до покою, очам їх показався вид, якого вони, певно, менш усього могли надіятись. О. Нестор із власної сили сидів на ліжку, держачись одною рукою за побічницю, а коло нього стояла Гапка й годувала його, як дитину, пареним молоком і розмоченою булкою. З лиця о. Нестора щез той мертвий вираз, який був на ньому ще перед годиною. Голова була пообвивана рушниками, але, зрештою, о. Нестор виглядав, як звичайно, і страшна нічна пригода, бачилось, не лишила на нім надто великого сліду. Пані Олімпія аж у долоні сплеснула, бачучи таку наглу й дивну переміну.

¹⁾ Уприкрення — з польськ. — надоїдливість.

XVI.

— Ну, що вам, егомості? — скрикнула пані Олімпія. — Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всі почали думати, що вас убито, обрабовано, Бог зна що!.. А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хіба я вас не знаю? Адже з вами вже не раз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, хай і оцей чоловік почує... Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Ви мусіли, пан-отчен'яку, вчора трошки заміцну гербату випити... Рому трохи забагато долити, правда?.. А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А, Господи, і так ударитися! Адже ж ви могли зовсім забитися! О! Певно, головою обкант гримнулися. Я вже послала до цирулика¹⁾ до Зворині, оттот тільки його не видно. Хоч я думаю, що його не треба. Ну, як же себе почуваете? Ослаблені трохи? Де ж пак! Стільки крові витекло! Але ми з Гапкою візьмемо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові, як риба!

Вона говорила живо, багато, перескаючи з предмету на предмет, немов старалася заговорити о. Нестора, не дати йому прийти до слова. При тім вона оберталася прудко то до о. Нестора, то до Гапки, то до садівника. Можна було подумати, що велика й несподівана радість розворушила її так дуже. Та на о. Нестора ота її балаканка зробила зовсім противне вражіння. Побачивши паню Олімпію, він замовк. Гарячковий бліск його очей почав гаснути, гарячковий рум'янець щез зі старечого лиця, і вони зробилося знов бліде, аж зе-

¹⁾ Цирулик — лікар без патенту, практик-лікар.

ленкувате, мов у трупа. Він почав трястися всім тілом і по хвилі, знесилений, склонився головою так, що Гапка мусіла положити його на подушку. Простягнена на ковдрі його костиста рука стягалася судорожно, далі почала кидатися, а лице почало виражати намагання сказати щось. Та сили не стало, і він тільки зарухав посинілими, безкровними губами.

— Хай вельможна пані будуть ласкаві йти до себе. Його це мучить. Йому не можна говорити, — полушеptом сказала їй Гапка.

— Як то, не можна говорити? — трохи немов обрушилася пані. — Адже перед хвилею говорив із тобою.

— Це так... кілька слів...

— Що ж він тобі казав?

В тій хвилі о. Нестор так різко застогнав, почав так неспокійно кидатися на ліжку, рука його так швидко стискалася судорожними рухами, що Гапка не могла на це питання відповісти.

— Бачать ясна пані! Йому знов гірше! Прошу йти! Прошу йти!

— Тут конче дохтора треба! — промовив рішуче садівник.

— Але що ви мені плетете? — з упертістю розпнула пані. — Слабий, конає... тьфу! А я вам кажу, що він за два, за три дні встане на ноги. Адже я його знаю, в нього такі напади вже пару раз були. Власне його треба розрушати, розговорити. Отче Нестор! Ану, кріпіться! Підведіть голову! Скажіть, як себе почуваете?

І вона, підійшовши до ліжка, взяла його за руку. О. Нестор іще раз застогнав, потім звільнена замкнув очі, посинів і зробився мов неживий.

— Пані, ви його добити хочете! — скрикнув садівник. — Уступіться! Бачите, він умирає!

Пані Олімпія хотіла було розлютитися на таку безцеремонність цього мужика, але вид зомлілого о. Нестора був такий страшний, його рука так сильно похолодніла і зробилася мов дерев'яна, що вона мимоволі відступила набік. Та проте вона не хотіла вийти з хати, поки садівник не вийшов уперед неї.

— Але зовсім те саме, що перше бувало, — говорила пані, немов сама до себе, але так, щоб чув садівник. — У нього напади *тої слабості*. А перед нападом він ходить, мов сам не свій, любить ховати свої речі по всіх кутах. Потім, хоч його ріж, не тямить, що з ним було. Адже раз реверенду зі себе скинув і запхав у дупло дерева. Що ми шукали, годі було знайти, аж по кількох місяцях видобули вже зовсім перегнилу. Новісінька реверенда була!..

Оттак говорячи, пані Олімпія обернулася йти до кухні, в котрій не було нікого. Садівник зупинив її питанням:

— Чи ясна пані справді послали по циру-ліка до Зворині?

— То вже моя річ! — терпко відповіла пані, обертаючись до нього плечима. — Я загалом не розумію, чого ви так дуже мішаєтесь в цю справу. Ідіть і пильнуйте свого саду, а не пхайте носа до чужого проса! Розумієте?

І, не ждучи відповіді, пані ввійшла до кухні й луснула за собою дверми.

— Чи так? То добре, — промовив садівник і, почухавши в потилицю, пішов звільна до саду. Тут він сів у своїй будці і пробував не думати про паню, про о. Нестора, про його

слабість і камізельку. Але це йому не вдалося. Він чув тут щось недобре, щось таке, що пекло його в душі, як дотик крапиви. Не міг довго всидіти на місці. Встав, обійшов сад, ще раз пильно оглянув усі темні та зарослі закутки, та, не бачучи в них нічого особливого, вернувся назад до своєї будки. Знов пробував сидіти тихо й не думати, але знов якийсь внутрішній несупокій почав давити його. Вкінці він, надумавши щось, встав, перехристився і, взявши паличку в руки, пішов стежкою півперек саду на луку, через місток на річці, по-при фільварок, а відси на повітову дорогу, що вела до невеличкого містечка Зворині, де находився постерунок жандармерії¹), нижчий суд і цирулик, замість лікаря.

Які два кілометри за фільварком він здібав Деменюка з Маланкою, що верталися з містечка.

— Де ви пропадаєте, Деменюку? — скрикнув він.

— Ат! Не добро, а біда мене гонить, — відповів старий.

Садівник тільки тепер поглянув на нього ближче.

— Господи! А вам що таке? — скрикнув він. — Ви мов з хреста зняті! Посивіли за одну ніч! Деменюку, говоріть бо!

Деменюк короткими словами, перериваними хлипанням Маланки, розповів йому свою пригоду. За порадою Гердера він, скоро світ²), був із Маланкою у жандармів, був у цирулика, а далі доніс про все до суду. Що буде, то буде, а кривди своєї дитини він не подарує.

¹⁾ Постерунок — постій, казарма, пост.

²⁾ Скоро світ — дідня (польське: skoro swit).

— А в нас, у дворі, ще гірша комедія, Деменюку, — перебив його садівник. — Пан-отця побито.

— Що? Пан-отця? Хто?

Садівник розповів коротко, що знат і що бачив.

Деменюк аж руками об полі бився, і Маланка перестала хлипати, але поблідла з переляку, слухаючи оповідання садівника. Нараз сталося щось таке, чого садівник ніколи у світі не надіявся. Дослухавши оповідання, Деменюк заламав руки, закленув їх над головою і ревнув, мов припечений шиною:

— Ой, ой, ой! Головонько моя! Я всьому винен! Я окаянний! Ой, бийте мене! Ой, катуйте мене, бо це моя вина!

І, не дивлячись ні на кого, не чуючи нічого більше, не тямлячи ні про садівника, ні про дочку, ні про власне горе, він щодуху пустився бігти дорогою до Торок.

Садівник і Маланка стояли хвилю мов оставпілі, не розуміючи, що має значити цей наглий викрик. Далі Маланка кинулася бігти за ним, кричачи:

— Таточку! Таточку! Чекайте!

А садівник ще довгу хвилю стояв на місці, дивлячися в слід за ними та пробуючи у своїй голові розчовпати це запутане діло, а далі махнув рукою.

— Господь їх тут зрозуміє! Не моя в тім голова доходити між ними ладу. Не мое просо, не мої горобці. Як собі постелили, так нехай і сплять. А я йду до жандармів дати знати.

І, натиснувши капелюх на чоло, він, увесь обливаючися потом, прискореним ходом поспішав до Зворині.

XVII.

Вість про страшну пригоду в дворі вже коло десятої години рано розбіглася блискавкою по селі. Ніхто не міг докладно сказати, від кого її чув уперше, бо хто тільки здібався з другим, то показувалося, що оба вже знали, що у дворі щось сталося. Одні казали, що рабунок,— другі,— що крадіж, треті — що забийство. Жінки бігали від хати до хати, оповідаючи про страшно покалічені трупи пані, панича і всіх тих панів, що вчора тут гостили й потім заночували. Говорено про розбійників, що вночі напали на двір, шукаючи грошей, то про циганів, банда которых два дні тому переходила село й, не діставши у дворі нічого, мала грозити пані страшною пімстою. Аж три сусідки нараз прибігли з тою звісткою — розуміється, кожна с різними відмінами — до війтіх з тим, щоб вона розповіла все свому чоловікові. Війт зразу не хотів вірити, але коли жінки почали божитися, що чули це від людей, що про те ціле село говорить, плюнув сердито, вдягнув сіряк, перевісив поверх нього торбу з урядовою бляхою і, взявши палицю, пішов до двору. Поки йшов дорогою, до нього з кожного вигону підходили цікаві чоловіки й жінки, здоровкались і зараз починали несміло:

- Та що, пане начальнику, чи то правда?
- Що чи правда?
- Ну, та теє... у дворі, кажуть, щось там теє...
- Цеє, не теє! — відповідав сердито війт. — Я нічогісінько не знаю. А ви відки чули?
- Та кажуть. Усі в селі говорять. Уже й не тямлю, хто мені перший сказав.

— Та хто перший? — доповідала якась язиката жінка. — Всі перші. По селі якби у дзвін ударив, щось то в тім мусить бути.

— Ну, то ходіть з мною до двору, переконаємося.

— Правда є! Це найрозумніша річ. Пек йому, та чень же люди не зновили.

Від війта до двору було неблизько, і по дорозі юрба все росла та росла. Серед неї особливо голосно балакав та перебігав від одного до другого Цвях, котрого рано жандарм казав випустити з громадського арешту й котрий відтоді, мов навіжений, бігав по селі, розносячи вістку про те, що в дворі сталося щось страшне, та все додаючи, що ось перед хвилюю чув це від цього або того сусіда, власне від такого, котрому він сам перед хвилиною сказав.

— Ну, люди,— сказав війт, коли вже були близько двору, — так, як ми тут є, чень усі не підемо до двору.

— Чому ні! — раздалися крики серед юрби. — Що нам хто зробить? Ходімо!

— Але не можна! — рішуче відмовив війт. — Ану ж то все неправда? Ану ж там нічого не сталося? Готова нас пані заскаржити до суду, що її двір нападаємо.

Слова про скаргу, про напад утихомирили людей. Вони зацюкалися трохи, тим більше, що всі якось почували в душі, що властиво ніхто не знає, чи й яке там склалося нещастя.

— Найліпше так буде,— казав далі війт. — Ви тут задергітесь, а я з трьома господарями піду до двору. Розвідаємо, що там чувати. А як справді буде вас потрібно, то вас покличемо.

— Добре, добре, хай так буде, — загомоніли люди.

Вибрали трьох господарів, війт на їх переді посунув ід дворові. Доходячи до брами, він кашельнув на відвагу, поправив собі шапку на голові, потім поправив на собі пояс, далі торбу з бляхою і, вкінці, перехристившися, отворив фіртку і ввійшов до середини. Був це чоловік старший, котрий тямив іще покійного графа й панщину й, по старій пам'яті, ніколи не любив мати діла з двором. Нові, конституційні відносини зовсім не затерли в мужиків старих, панщинянських згадок, а розділ села на громаду й обшар¹⁾ відчужив їх від себе, а властиво накопичив між ними цілу купу нових взаємних роздразень, підозрінь, суперечок, тим дошкульніших, що діялися ніби-то на легальній основі, а звичайно виходили на шкоду громади, навіть тоді, коли дворові не приносили ніякої видимої користі.

Ледве отворивши фіртку і зробивши крок до середини в вузький вигонець, що провадив на панське подвір'я, пан начальник щофнувся²⁾ напруго³⁾, немов побачив щось страшне перед собою й хотів взадгузъ⁴⁾ вернутися на вулицю. Він стукнувся плечима о свого сусіда, котрий власне за ним проходив хвірткою.

— А вам що, пане начальнику? — спитав сусід, зупиняючися також.

— Агі! — промовив неохітно начальник. — Десь якась стара баба набалакала, що тут усіх вирізали, обробували, обікрали. Адіть, пані онде на подвір'ю, здоровісінька! Ще й з паничем!

¹⁾ Обшар — двір (obszar dworski), дідичівські маєтки.

²⁾ Щофнувся — завернувся.

³⁾ Напруго — раптово

⁴⁾ Взадгузъ — ступаючи п'ятами наперед, задом.

— Та то правда, — мовив сусід. — Видно, що вбивства не було. Але за крадіж чи рабунок таки ще варто б розпитати.

— Е, говоріть своє! Варто розпитати. Вамто легко говорити, бо ви права не знаєте. А я, як начальник, не маю права мішатися до того, що робиться на общарі, хіба щоби пані дідичка сама мене завізвала. А вже якби були її обікрали або обрабували, то не бійтесь, вона була б досі наробила гвалту не тільки на все село, але на весь повіт. Ходім геть!

— Е, пане начальнику, — почали вговорювати його ті господарі, що ввійшли останні, — якось то не ялося¹⁾) так прийти й, не скавзши нічого, втікати. Ще пани подумають, що їх боїмся.

— Та коли хочете, то питайте, — промовив війт. — Мені урядово не випадає, а вам можна.

— Ну, нам! Чому нам? Ви в нас у селі найстарша особа, то вам найліпше випадає, — змагалися мужики.

Всі були цікаві дізнатися, що властиво сталося у дворі, та ніхто не мав відваги підступати до пані, котрої не любили за її велико-панську гордість та невмоляму напасливість супроти мужиків, особливо тоді, коли по її боці була хоч тінь управнення²⁾).

І хто знає, як довго ще вони були б змагалися, коли б не Адась, що перший побачив їх та наблизився до них із подвір'я, де досі зайнятий був якоюсь живою розмовою з матір'ю.

¹⁾ Не ялося — не слід, ніяково, не випадає.

²⁾ Управнення — право, правда (польське: uprawnienie).

— Чого вам треба, люди? — запитав він строго, підходячи до них і ані одним кивком голови не відповідаючи на їх поклін.

Мужики стояли, кланяючись та позираючи один на одного. Ніхто якось не зважувався перший промовити. Вкінці промовив таки війт:

— Прошу ясного панича, тут по селі хтось чутку пустив, що у дворі щось не те...

— Що не те?

— Та щось сталося.

— Що таке мало у дворі статися?

— Або я знаю, що? Гомонять люди, а самі добре не знають. Одні кажуть, що якась крадіж, другі — що рабунок, треті — що забійство. То ми прийшли...

— Чи ви, люди, подуріли, чи що вам таке сталося? — скрикнув Адась, запаленівши цілим лицем. — Ніякої крадіжи, ані рабунку тут не було! Нічого тут не сталося такого, до чого б ви були потрібні. Як вас буде треба, то вас покличемо, а тепер ідіть собі геть!

І, не чекаючи на відповідь, панич відвернувся, щоб іти геть від них.

— От бачите! Чи я не казав? Треба нам того? — промовив війт, засуваючи шапку на вуха та обертаючись, щоб іти назад на вудицю. Всі інші господарі також були, видимо, збиті спантелику, не знали, на яку ступити.

В тій хвилі крізь підхилену фіртку просунулася руда, розкудлана Цвяхова голова. Звертаючи своє п'яницьке лице до начальника, він промовив до нього ніби шептом, але так голосно, що слова його почули не тільки господарі, але й відходячий панич:

— Не вірте, пане начальнику! Я вам кажу, що тут сталося щось недобре!

— Та що таке? — скрикнув роздразнений війт. — Кажи, коли знаєш, а не води нас, як кітку за стеблом.

— Спитайте панича, — шептав далі так само голосно Цвях, — що діється з єгомостем?

— Ага, ага, — підхопили господарі. — Otto, а ми й забули. Адже кажуть, що з єгомостем щось сталося. Ходімо до нього подивитися.

— Це що інше, — промовив війт. — До єгомостя можемо йти.

Адась хоч добре чув усю оту розмову і в душі мало не тріскав з лютости, та проте вдавав, що не чув нічого, і захотів грati розпочату ролю як можна найдовше.

— А що там? — скрикнув він оп'ять грізно, обертаючись до людей. — Ви ще тут чогось чекаєте?

— Та ні, прошу ясного панича, — мовив війт уже сміліше. — Ми до ясного панства нічого, борони Господи!

— Ну, а чого ж тут стоїте?

— Та ми вже йдемо.

І всі чотири пустилися йти, але не у хвіртку, а вигоником на панське подвір'я.

— А куди ви сюди йдете? — бліднучи на лиці, спитав Адась.

— Ми хочемо до свого старого єгомостя подивитися, — казав війт, кланяючися йому з лукавою ченіністю.

Аж тепер, бачучи, як панич то паленіє, то блідне, міниться на лиці та затискає зуби, як якийсь несупокій кипить у його нутрі, війт почав догадуватися, що тут таки мусіло статися щось негоже, а при тім щось таке, що пани раді б закрити перед їх мужицькими очима. Ще перед хвилею такий несмілий і нерішучий,

він виступав тепер далеко сміліше, певний себе, чуючися на твердому, правному ґрунті. О. Нестор, хоч жив у дворі, не належав до обшару, був тут тільки комірником, а громада мала перше право дбати про нього. Панич не міг тепер відправити їх, не міг боронити їм бачитися зі своїм пан-отцем, а через нього війт і всі інші господарі надіялися таки довідатися, що властиво сталося у дворі цієї ночі. Та Адась не думав так легко податися.

— До єгомостя не можна тепер, — мовив він трохи лагідніше.

— А то чому? — запитав війт трохи гостріше, бачучи, що „ясний панич“ спускає з тону.

— Єгомость тепер спить.

— Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єгомости не від нині. Єгомость у таку пору, перед обідом, ніколи не сплять.

— Кажу вам, що спить тепер. Можете прийти трохи пізніше! — знов гнівно фукався пан Адась.

Та люди вже не слухали його. Вони йшли, держачи шапки в руках, кланяючися паничеві, та проте й не думаючи цофатися взад. Адась аж трясся з лютості; здавалось, що ще хвиля, і він готов кинутися на тих упертих мужиків з нігтями й зубами.

— Мамочко, — скрикнув він нарешті, — скажіть що цим людям! Пхаються, мов свині, до єгомости та й до єгомости. Хтось їм наговорив якихось дурниць, то вони сюди...

Та не договорив. Війт станув перед ним, випростувавшись і показуючи на знак своєї урядової поваги.

— Пане, — сказав він звільна, але з притиском. — Я є начальник громади. Я чув, що

з єгомостем стадося щось недобре. До нього ми маємо право, і ви не смієте нам заборонити з ними бачитися. А свиньми ви не смієте нас називати, бо ми під тим самим ціарським правом ходимо, що й ви.

Тим часом хвіртка відчинилася знов. Люди, зібрани на вулиці, чуючи, що щось довго балякають їх посланці з паничом, і що панич щось надто високо підносить голос, почали звільна, один за другим, входити в вигонець і громадитися навколо війта. Купка вже була досить поважна й робилася щораз більша. Назва „свині“, котру кинув панич селянам, обурила всіх до глибини. Почали гомоніти, далі бурчати щораз голосніше. Ті, що були ззаду, промовляли сміливіше:

— Що? Ми свині? А дивіть на нього! Смаркач один! Коли ми свині, то ти, певно, за свинопаса над нами не будеш! Ходімо до панотця! Не зважайте на цього молокососа! Он яке воно!

І юрба поперла наперед на панське подвір'я. Та в тій хвилі пані Олімпія заступила їм дорогу.

— Алеж, Адасю! — мовила вона, заломлюючи руки й хитаючи головою. — Як же можна таке говорити про таких поважних господарів! Пане начальнику, прошу вас, даруйте йому! Він дуже згризений¹⁾... там такі неприємності... Господи, а тут у нас також! Єгомость наш трохи заслабли. Вночі в них був напад... знаєте, в них часом *тота слабість* трапляється. Вчора при гостях трохи міцнішої гербати з ромом випили, та й на тобі! А вночі,

¹⁾ Згризений — зжуриений.

кидаючися, бідний випав із ліжка і вдарився в голову. Але то нічого. Тепер уже йому ліпше. Рано була гарячка, але тепер поснідав і заснув. Не бійтесь, я вам ручу, що йому нічого не буде, але пару день треба його лишити в спокою. То ж прошу вас, ідіть тепер додому. Адась поїде нині до Львова і для всякої обезпеки спровадить доктора. Атим часом будьте певні, що йому в мене нічого не хибне. Адже знаєте, що я досі його не кривдила й тепер, певно, не скривджу.

Вона говорила незвичайно лагідно, широко, добродушно. Її слова відразу зупинили, втихомирили, розоружили людей. Правда, ніхто з них досі ніколи не чув, щоб о. Нестор мав напади тої слабости, т. є. епілепсії, але в цій хвилі ніхто над цим не призадумувався, а пані говорила це з виразом такої певності й натуральності, що нікому якось і в голову не приходило сумніватися у правдивості її слів.

І вже всі обернулися, щоб іти геть; уже пані Олімпія раділа в душі, що й цю навалу відвернула від свого дому; вже Адась зі своїм звичайним цинічним усміхом моргнув до неї, мов би хотів сказати: „славно мама говоритъ!“ — коли втім із офічини, де жив о. Нестор, роздалися голосні крики, роздираюче ридання, жіноче „заводження“¹⁾, мов по покійнику. Ті жалібні голосні крики пришибли всіх, мов тернові шпильки. Пані Олімпія поблідла і вхопилася за голову, Адась стрепенувся й обкрутився на місці, немов би наступив на гадюку бosoю ногою, а всі селяни мимоволі простягли наперед голови, немов ловлячи вухами щось нове, нечуване та страшне.

¹⁾ Заводження — голосіння.

— А це що? — промовив війт.

— Хтось там заводить! — скрикнули люди.

— Ходімо, погляньмо власними очима, що там таке? — доповіли другі.

Пані Олімпія й Адась стояли, мов остоуплі. Жаднє з них і не думало спиняти людей, котрі, відвертаючися, то кидаючи на них гнівні, а то, бачилося, і згірдні погляди, в німій мовчанці лавою повалили наперед до офічини, де жив о. Нестор. А плач, крик і завід¹) розлягався з офічини чимраз дужче, голосніше, жалібніше. Здалека можна було розрізнати два голоси: чоловічий — грубий, і трохи прихриплений і тонкий та дзвінкий — дівочий.

То ридали над зомлілим пан-отцем Деменюком і його дочка Маланка.

XVIII.

Пані Олімпія не йшла вже за людьми до офічини. Вона почувала, що на це їй не стане сили, що даремне буде вмовляти в цю юрбу, буїм то тут нічого не сталося. А головно її перелякала нагла присутність Деменюка, голос котрого зараз пізнала. Цей чоловік був із о. Нестором ще вчора пізно вночі, вийшов від нього так, що вона його не бачила. Чи він тільки вийшов? Чи пішов геть? Чи він знає що-небудь більше про події цієї ночі і що власне знає? Вона даремне ламала собі голову над цими питаннями, котрі піднімали в її сердці цілу бурю тривоги й ніяк не хотіли прояснитися. Сам-на-сам із ним вона може була б відважилася взяти на розпити старого, виві-

¹⁾ Завід — голосіння.

дати в нього все, добитися повної певності, але при людях, при тих недовірливих і вороже для неї настроєних людях — ні за що в світі! Вона не видержала б і одного його погляду, не здобулась би на те, щоб завдати йому найзвичайніше питання.

Не менше, коли ще не більше перелякався, збентежився, зовсім змішався Адась, почувши з офіцини голос Маланки. Оця дівчина, в котрій іще вчора він бачив гарну „пташку“, з котрою можна приемно побавитися, щоб її опісля, обскубану і споневіряну, пустити на чотири вітри, тепер була для нього якимось страшним ворогом, якоюсь могучою загрозою. Чому? Він сам не міг зміркувати. Адже нічого між ними не сталося, вона нічого не могла йому зкинути, а те, що зробила для нього, зробила з доброї волі, без силування. А все таки її жалібні ридання та стогнання сверлили його душу, як страшні докори, проймали його невимовним страхом. Цей панич, такий іще гордий і фудульний¹⁾) перед хвилею супроти мужиків, такий, бачилось, лицар, тепер, сам-насам із матір'ю, зробився таким малим, безрадним, трусливим, мов дитина, що напотемки зайде в темний кут і бойтесь сама власного стуку. Він готов був заплакати, руки його тряслися, в душі все завмерло, крім одного, чисто звірячого інстинкту самоохорони.

— Мамо, я довше тут не лишуся! — провів він розм'яклім, майже плаксивим голом-сом.

— Не бійся, синку! — мовила пані Олімпія, беручи його за руку.—Кріпися! Не подавайся!

¹⁾ Фудульний — зарозумілий, гордовитий.

— Ні, ні, ні! Не можу тут бути! Серед тих диких, грубіянських людей... Серед того оточення... Здурію, мамо, здурію!..

— Бог із тобою, Адасику! Що ти говориш! Мусимо держатися обоє разом. Мусимо не подаватися, мусимо боротися! Пам'ятай, що інакше грозить нам загибель!

— Не можу! Не можу! — повторяв, мов помішаний¹⁾, Адась, хапаючись обома долонями за голову. — Мушу геть відсі! Мушу трохи відідхнути свободно, покріпитися...

— Ну, добре, добре, — мовила пані. — Так знаєш що, синку? Сідай зараз на бричку й їдь до Львова

— До Львова? — радісно скрикнув Адась.

— Так. Адже там маєш у касині діло, правда?

— Ага, ага! В касині! Я було й забув! — уривано мовив Адась, немов силкуючись щохвилі захопити трохи повітря у груди, як чоловік, котрого щось душить у горлі.

— Бачиш, це одно. А друге, мусиш зі своєю наречененою побачитися.

— Що? Що мама каже? — здивовано питав Адась, витріщаючи на неї очі.

— Мусиш синку, мусиш! — твердо промовила пані. — Тепер, після того, що тут сталося, піддержання зносин з сім'єю твоєї наречененої є для нас дуже важне! Дуже важне! Сам це зміркуеш, коли близче над цим годуєш. А Еміль казав мені вчора, що вони, дочка твої мати, нині або завтра мають бути у Львові.

— Алеж, мамо! — з виразом глибокого болю скрикнув Адась: — я не зможу тепер,

¹⁾ Помішаний — божевільний.

після цього, що сталося, показатись їй на очі! Не зможу слова сказати до неї.

— Ну, що ти, сину! Хіба б сама тебе не хотіла до себе пустити. Але це неможливе. Ніхто ще ні про що не знає. І ти йди зовсім свободно, говори зовсім свободно, немовби нічого й не сталося. Можеш мимоходом сказати при Мількові, що піп, котрого він бачив у нас, трохи щось занедужав, але то так, мимоходом! Эгадай про це, як про марницю, про которую нема що довго й балакати. Ще раз кажу тобі, Адасику: мусиш це зробити. Від цього дуже багато залежить.

Голос її, інтонація, жести, розвага й рішучість — усе те підбадьорило трохи знемощілого панича. Ота стара жінка, зів'яла, посиwила та похилена віком, виростала в його очах, робилася крепкою, здорововою і смілою за двох. Він чув, що не їй о нього, але йому о неї можна опертися, чув, що засоби її душевної сили ще такі значні, що вистачать для них обох.

— Добре, мамочко, постараюся зробити все! — мовив він, цілуючи її в руку. — Нехай тільки трохи передихну свіжим повітрям! Нехай трохи розірвуся¹⁾, заспокоюся!

— Розірвіся! Заспокійся! Але не забувай ані на хвилину, що нас чекає важка і вперта боротьба, для котрої треба розумно і всесторонньо приготуватися. Треба собі забезпечити всі входи й виходи.

— У мами надлюдська сила, надлюдський розум! — із подивом шептав Адась.

— Ні, синку, у мене тільки спокій, — промовила простодушно пані Олімпія. — Уяви

1) Розірватись — розважитись.

собі, цеї ночі я спала, як убита. Мої нерви, мов рукою відняв, спокійнісінькі. В голові ясно, не шумить, як уперед. Чую, що моя давня сила вернула. Так от що, синку, щоб не забути. Їдь же зараз до Львова, і знаєш що? Поробивши оте все, що я тобі казала, як можна—нині, а найдалі завтра, вертайся додому.

— Додому? — знову сквасився панич.

— Конечно! Конечно! — знов рішуче промовила пані. — І то вертайся не сам, а з лікарем. Мусимо конче щось зробити, хоч про людське око.

— Нехай і так! — промовив Адась,

— А гроші в тебе є?

— Є. Думаю, що цих буде досить.

— Гляди-ж! Не надто шастайся¹)! Будь оглядний і обережний і вертайся, коли можна, то нині, а як ні, то завтра, і з лікарем! А я, тим часом, буду тут сама робити, що зможу.

Панич поскочив від мами й направився до возівні.

— Гадино, гей, Гадино! — гукав він. — Готові коні?

— Готові! — відізвався зі стайні Гадина.

— Запрягай до брички!

— Слухаю ясного пана!

— Адась! Ходи но ще сюди! — закликала пані Олімпія.

Поки Гадина виводив зі стайні коні й запрягав маленьку, блискучу паничеву бричку, Адась знов наблизився до матері.

— Слухай, синку, — мовила вона, нахиляючись до нього. — От добре, що я ще в час пригадала! Зараз, як прийдеш до Львова, пошукай Мендля.

¹⁾ Шастати — розкидати, витрачувати.

— Мендля? Того лихваря?

— Того самого. Жебрай у нього грошей на вексель. Обіцяй, який хоче, процент і позич хоч із тисячу гульденів.

— А то нашо?

— Треба, синку. Роздумаєш, то й сам побачиш, що треба. Конче позич! А бодай так зроби, щоб хоч вексель був підписаний, навіть іще ліпше, кілька векселів, два або три, хоч би й на дрібніші суми. І добре було б, щоб ти говорив не з одним, а з кількома, щоб між ними пішла вістка, що торецький панич того і того дня зичив гроши.

— Ну, це для них не новина! — мовив понуро Адась.

— Тим ліпше, тим ліпше! Але нині це конечне потрібно. Чуєш синку, конечне!

— Ну, що ж, коли потрібно, то я й зроблю. Це вже я можу зробити.

Бричка була готова.

— Ну, так до побачення, мамочко! — промовив Адась і, поцілувавши її в руку, скочив на козла і, вхопивши лівою рукою ремінні віжки, а правою батіг, цмокнув на коней, ляснув батогом у повітря, і коні рушили з місця.

Гадина тим часом побіг відчинити браму.

„Дивна жінка ота моя мама!“ — міркував Адась, чвалаючи гостинцем до Львова. — „Я голову трачу, ввесь мов розбитий, мов у міх зав'язаний, а вона тільки тепер відзискала спокій. Формальну стратегію передо мною виклада. О, така жінка не швидко складе оружжя! З нею поборотись не всякому під силу буде!“

Коні летіли, мов вихор. Широкі панські лани й вузькі мужицькі ниви пестрою річкою

пили по оба боки гостинця понад ровом мигали високі тополі, кучеряві рябинові дерева або обірвані давно з ягід черешні. Далеко-далеко на краю видокруга виднівся львівський Високий замок із кіпцем¹⁾ Люблинської Унії, білим, мов сніг у сонці. Повітря були тихе, тепле, прозірчасте. З поблизьких лук доходив запах свіжо скосеної трави. Декуди широкі лани конюшини дихали медовими паходщами. Гостинцем тяглися тяжкі брики з набором або мужицькі драбинясті вози, запряжені маленькими, миршавими коненятами. Десь - не - десь попадалися пішоходи, що йшли стежкою поза ровом гостинця. Все те, покрите потом і курявою, тягло до Львова, хто на торг, хто за зарібком, хто для спекуляції. Сотні думок, мрій та надій летіли до того великого города під Замковою горою, з котрого покищо видно було тільки шпилі найвищих веж. Адась перегонював їх усіх. Із цигаром у зубах, з батогом, застромленим обік, держачи віжки обома руками, він поганяв коні тільки цмокаючи, пролітив повз лінівих брик та хлопських возів, мов якась блискуча поява, за котрою даремне біжать наздогін зависні погляди та несповнимі мрії.

„От кому щасливо живеться на світі!“ думають запилені та потомлені пішоходи. Не знають бідолахи, що той зверхній бліск кріє зовсім неблискуче ядро, що на душі в того

1) Могила (корієс), яку поляки викопали на горбі під Львовом, де колись була кріпость українських князів; вона мала бути наче символом „добровільної“ згоди поміж українцями й поляками, тим то назвали її так, на спомин про „добровільну“ злуку українських і литовських земель у Люблині (1569 р.).

бліскучого щасливця така погань і таке пекло,
яке їм, певно, і в сні не сниться. Не знають,
що до того далекого, таємного города гонять
їого такі фурії, котрих один вид міг би не
одного з них душу заморозити смертельним
жахом...

Та куди їм це знати! В їх душі сіра,
щоденна жура гуде, мов джмелі, що в землі
гніздяться; за тим упертим гудінням куди їм
чuti гудіння кусливих шершень, що гніздяться
на високих дубах?..

УВАГИ.

„Основи суспільності“ (повість із сучасного життя) — писав Франко на протязі 1894 і 1899 р. і частинами містив її в редактованому ним журналі „Жите і Слово“ — вісник літератури, історії і фольклору (Львів) — в книжці IV—VI за 1894 рік і в кн. I—V за 1895 рік. Писав її автор від книжки до книжки і тим можна пояснити деякі хиби повісти. Забував Франко назви осіб повісти і через те Деменюк один раз називається Юрком, другий раз — Гнатом. В нашому виданні скрізь виправлено на Гнат Деменюк. Повість мала складатися в двох частин, перша кінчиться XII розділом, друга має тільки шість розділів. Повість Франка робить враження незакінченої, хотя й останній розділ, друкований в кн. V „Життя і Слова“, не має помітки „далі буде“. В нашому виданні друга частина починається не I розділом, а XIII розділом. Матеріалом для повісти послужив дійсний факт з життя галицької суспільності, а іменно — вбивство попа в селі Кукизові й суд над убійцями. Стенограми цього процесу вийшли в р. 1889 під заг. „Zbrodnia w Kukizowie“ (Злочин в Кукизові). Ця тема була використана також польським письменником Рогашом, що написав роман „Grabarze“ (Грабарі). Повість „Основи суспільності“ майже невідома, бо журнал „Жите і Слово“ став вже давно бібліографічною рідкістю, а окреме видання повісті вийшло вже 1920 року: Іван Франко. Основи суспільності. Повість. Київ - Лейпциг. Українська накладня. Стор. 364. (Вступне слово і редакція Василя Верниволі (В. Сімовича), одного з найкращих знатоків Франка). Це видання на Радянську Україну не попало. Передруковується повість з видання 1920 року і зазірена з текстом, друкованим у „Житті й Слові“. Деякі поправки форм і мови, що їх зробив В. Сімович згідно з тим, як це вживав Франко в останніх своїх творах, залишено.

Ів. Лизанівський.

